

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OCAK-TEMMUZ 2014

Cilt : XII

Sayı : 1-2

ELAZIĞ
2016

Sahibi

Prof. Dr. Kutbeddin DEMİRDAĞ
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Ali YILDIRIM
Dil ve Edebiyat Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR
Tercüme Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Tamer KAVURAN
İletişim ve Tanıtım Şubesi Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Cem AYDEN
İktisadi ve İdari Bilimler Şubesi Başkanı

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN (Fırat Ün.)

Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ (Fırat Ün.)

Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Gaziantep Ün.)

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Ün.)

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ

ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

OCAK-TEMMUZ 2014

Cilt: XII

Sayı: 1-2

ISSN: 1303-9075

Elazığ

2016

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi XII/1-2

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2016

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• Orta Doğu Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/
Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Yüksel ARSLANTAŞ-Rüstem Kadri SEPTİOĞLU	
Çivi Yazılı Hukukî Belgelere Göre Mezopotamya’da Kadın	1
L. Gürkan GÖKÇEK-Gülbin İNCE	
Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu’da İnanç Sistemi.....	43
Muammer GÜL	
Modern Orta Doğu’nun Oluşumu	57
Süheyl SAPAN	
نظرة عامة في السياسة العثمانية لتثبيت الحكم باليمن من واقع دفاتر المهمة	77
Mustafa ÖZTÜRK	
430 Numaralı Tahrir Defterinde Beyrut	95
İbrahim YILMAZÇELİK	
Contribution Of Damascus City Development Of The Turkish States ...	115
<i>Yayın İlkeleri/Publication Principles</i>	143

ÇİVİ YAZILI HUKUKÎ BELGELERE GÖRE MEZOPOTAMYA'DA KADIN

The Woman According to Mesopotamian Law Codes

Yüksel ARSLANTAŞ*

Rüstem Kadri SEPTİOĞLU**

ÖZET

Mezopotamya'da yazının ortaya çıkışı ile birlikte yazılı kanun metinleri de kaleme alınmıştır. Bu metinler, bir kısmı eksik olmakla birlikte, kazılarda ve araştırmalarda ele geçmiştir. Çivi yazı uzmanlarınca okunan bu metinlerde toplumun vazgeçilmez unsurlarından kadınlarla ilgili birçok hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerden Mezopotamya toplumsal yapısının genel yapısını öğrendiğimiz gibi dini, iktisadi ve sosyal hayatta kadının rolünü de tespit edebilmekteyiz. Bu çalışmada Mezopotamya çivi yazılı hukuk metinlerinden yola çıkarak kadının vaziyeti ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Hukuk, Kadın, Çivi Yazısı

ABSTRACT

Associated with the accuarenced of cunieform script the law codes also had been written in Mesopotamia. This texts had been founden in arceological researches and excavations and as well as broken, the scholars had been read law code texts. There are a lot of data about Mesopotamian woman. This law codes displayed the social, economical and religious structure of Mesopotamian societies and the place of woman in Mesopotamia.

In this text try to succeed the position of woman according to Mesopotamian law codes.

Keywords: Mesopotamia, Law, Woman, Cunieform.

Giriş

Hukukun tanımı yapılırken genellikle toplum düzenini sağlayan ve devlet gücü ile güçlendirilmiş kurallar bütünü denilir. Hukukun bu tarifine göre insanlar ancak toplum halinde yaşamaya başladıktan ve bir devlet kurduktan sonra hukuk ortaya çıkmıştır. Ancak hukuk kurallarının bir devlet eliyle vaz edilmesi önemli olmakla birlikte hukukun tanımının ilk şartı değildir. Zira tarih öncesi dönemlerden başlayarak büyük ya da küçük insan

---

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ

** rustemseptioglu@gmail.com Elazığ Barosu Avukatı, Elazığ

toplulukları hukuki işlerini gelenek veya töre haline gelmiş kurallara göre yürütmüş olmalıdırlar¹. Mesela Paleolitik ve Mezolitik dönemler gibi insanların küçük gruplar halinde yaşadıkları dönemin toplumsal yapısı bir devlet olarak nitelendirilmez. Ancak bu küçük grupların, klanın veya toplumun varlığını, fertlerin hukukunu korumak için bir takım kurallar vaz ettiklerine şüphe yoktur. Küçük, ilkel ve devlet mefhumunun olmadığı bir toplumsal hayatın yaşandığı bu dönemde maddi ve manevi yaptırım gücü olan, ferdin ve ferdin içinde yaşadığı grubun hukukunu koruyan her türlü kural hukuk görevi görmüştür ve hukuk sistemi olarak da tanımlanmalıdır. Yazılı veya yazısız olmasının ya da devlet eliyle vaz edilmiş olup olmamasının bir önemi de yoktur.

Mezopotamya'da gelenek haline gelmiş kurallara göre hukuki işlemlerin yürütüldüğü görülmektedir. Sumerlerin Mezopotamya'ya geldikleri tarih olan Kalkolitik Çağ'da Güney Mezopotamya'daki insanlar, sitelerinde meydana gelen anlaşmazlıkları belirli örf ve adetlere göre hallediyorlardı. Kalkolitik Çağ'dan sonra gelen İlk Tunç döneminin başlarında Mezopotamya'da yazılı belgeler mevcut olmakla birlikte örf ve adet hukukunun yazıya geçirildiği düşünülmektedir.

Mezopotamya'yı medenileştiren Sumerlerde hak ve adalet kavramının çok eski devirlerden beri mevcut olduğu, bununla birlikte gelenek hukukundan yazılı hukuka geçiş ve yazılı hukukun muhtevasında bu gelenek hukukunun hangi unsurlarının yer aldığını tespit etmek mümkün olmaktadır.

Sumer toplumunun hukuku hakkında bize bilgi veren çeşitli vesikalar mevcuttur. Zira Sumerler alım-satım, mübadele, kira, ödünç verme ve faiz gibi ekonomik işlerini, evlenme, boşanma, miras, evlatlık alma gibi sosyal meseleleri de belgelere kaydetmişlerdir. Bu kaydetme geleneği adalete saygı ve ticari zihniyetin gelişmişliği ile izah edilmektedir².

Birçok eski doğu toplumunda görüldüğü gibi Sumerlerde de adaletin koruyucusu güneş tanrısıdır. Güneş nasıl karanlıkları aydınlatıyorsa faili meçhul gizli işleri de güneş tanrısı öyle aydınlatır. Adaletin yeryüzündeki temsilcisi yargıçlardı. En büyük yargıç, baş yargıç olarak kraldı. Onun

---

¹ Füzuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983, s. 133.

² Emin Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, XXI/3-4, Ankara, 1963, s. 103-119; Füzuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983, s. 133.

seferde olduğu dönemlerde onun vekili olan “Sukkaller” davalara bakardı. Davalar belli bir binada değil mabedin veya şehrin kapısında görülürdü³.

Yazılı hukuk metinleri ilk defa MÖ 2450 yıllarında Sumerliler tarafından hazırlanmıştır⁴. Bu kanunlar belli bir hukuk sistemi içinde yazılmış kanunlar değildir. Çeşitli hukuki hükümler karışık olarak yazılmıştır⁵. Mezopotamya’da kanun metinlerinin bir kısmı tabletlere bir kısmı da steller üzerine yazılmıştır. Sumerlerin Mezopotamya’da hakim olduğu dönemlerde kanun metinlerinin genellikle Sumerce yazıldığı görülmektedir. Fakat Amurruların (Martu) Mezopotamya’yı istilasından sonra Akadca kanun metinleri de yazılmaya başlanmıştır.

Mezopotamya’da tespit edilen kanunlar Sumerce ve Akadca olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır:

Sumerce Yazılı Kanunlar

1-Urukagina Kanunları

Urukagina metnine araştırmacıların bir kısmı doğrudan doğruya kanun dememektedirler. Bu metnin esasında bir “reform talimatnamesi” olduğunu kabul edenler olduğu gibi ilim çevrelerinde bunu kanun olarak kabul edenler de mevcuttur. Zira metnin temel özellikleri prolog, kanun maddeleri ve epilog bakımından da bir kanun metninin bütün özelliklerini gösterdiği için kanunname olarak da nitelendirebiliriz⁶.

---

³ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, XXI/3-4, Ankara, 1963, s. 103-107; Füzün Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983, s. 133; S. J. Claassens, “The So-Called Mesopotamian Law Codes: What Is in A Name?”, *Journal for Semitics*, 19/2, 2010, s. 461-478.

⁴ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 103-107; Gürkan Gökçek-Fatih Akyüz, “Sumer Kanunları”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.IX, S.1, Elazığ, 2013, s.1-9; H.Hande Duymuş Florioti, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXII, S.54, Eylül, Ankara, 2013, s.27.

⁵ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 103-107; H.Hande Duymuş Florioti, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXII, S.54, Eylül, Ankara, 2013, s.27.

⁶ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”,107; Dietz O. Edzard, “Irikagina (Urukagina)”, *Aula Orientalis*, Vol. IX, Barcelona, 1991, s.77-79; Piotr Steinkeller, “The Reforms of Urukagina and an Early Sumerian Term for Prison”, *Aula Orientalis*, Vol. IX, Barcelona, 1991, s.227-232; Elif Genca, *Eski Mezopotamya’da Hukuk Hareketleri ve Düzenlemeler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Yüksek Lisans Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s.23.

Bu çerçeveden baktığımızda Urukagina Kanunları Sumer kanunlarının en eskisidir. MÖ 2375 yılında Er Sülaleler III devrinin sonlarında Lagaş (Telloh) sitesinde Ur-Nanşe Sülalesi'ni devirerek hakim olan Urukagina eski dönemin problemlerini saydıktan sonra aldığı tedbirleri anlatır. Urukagina sosyal düzeni yeniden kurmak ve adaletin otoritesin tesis etmek amacıyla bu kanunları vaz ettiğini söylemektedir. Urukagina Kanunlarının proloğunda Urukagina başa geçtiğinde Lagaş'ta 36.000 kişinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır⁷.

Urukagina Kanunlarının maddeleri oval bir tablet üzerine yazılmıştır. Bu maddelerde mülkiyet ve aile hukuku ile ilgili hükümler de bulunmaktadır. Kanun koyucu burada önceki durumu anlattıktan sonra yeni konulan kanun maddelerinden bahsetmektedir.

Urukagina Kanunlarında “Kadınlar Evi” ve “Çocuklar Evi” gibi tabirler geçmektedir. Bize göre bu kavramlarla yalnız ve sahipsiz kalan günümüzün kadın sığınma evleri ve kimsesiz çocukların barındığı yetimhane benzeri yerler kastedilmiştir⁸. Ayrıca Urukagina kanunlarında “çocuklara mahsus tarlada” diye bir tabir de geçmektedir. Bu da muhtemelen kimsesiz çocukların barındığı “Çocuklar Evi”nin masraflarını karşılamak tarihimizde gördüğümüz vakıf benzeri bir uygulamadır. Böylece kimsesiz çocukların barındıkları evin ve çocukların masrafları bu eve bağlanan tarlanın gelirinden karşılanmıştır⁹. Bu kanunların XII.23-24'te de yetim ve dulun toplumdaki güçlü kimseler tarafından ezilmemesi için tedbir alındığı ve 162-165.maddelerde ise “öksüz zengine teslim edilmedi. Dul kadın, kuvvetli adama teslim edilmedi” şeklindeki ifadelerden de bu hususun teyit edildiği görülmektedir¹⁰.

Urukagina kanun maddelerinin yukarıda ele aldığımız bölümlerinden Mezopotamya sitelerindeki toplumsal yapıyı açık bir şekilde tespit etmek mümkün olmaktadır. Sosyal sınıflar, evlilik, boşanma, birden fazla kadınla evlilik, evlatlık edinme, kölelik ve cariyelik gibi konuların kanunlarla kaide, kural ve sınırlarının belirlendiği görülmektedir.

⁷ Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 134-135; Kürşat Koçak, “Koloni Çağında Hukuk”, *Nevşehir Barosu Dergisi*, Y.1, S.1, Mart, 2014, s.169; Elif Genca, *Eski Mezopotamya'da Hukuk Hareketleri ve Düzenlemeler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Yüksek Lisans Programı Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 2009, s.23.

⁸ Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 135.

⁹ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara, 1989, s. 25.

¹⁰ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara, 1989, s. 29.

2-Ur-Nammu Kanunları

Urukagina talimatnamesinden sonra Mezopotamya’da tam kanun formuna haiz olarak ele geçen ilk hukuki vesika, III. Ur Hanedanı’nın ilk kralı olan ve iktidarı MÖ 2100 yıllarına tarihlenen Ur-Nammu’ya aittir. Bu Sümer kralının İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi, Nippur Koleksiyonu arasında kayıtlı olan kanuna ait tablet iyi korunamamış olarak günümüze ulaşmıştır. Önsöz ve 40’a yakın maddesi mevcuttur.

Ur-Nammu Kanunlarının Önsöz’ü dini, tarihi ve ahlaki hükümler ihtiva etmektedir¹¹.

3-Ana İttuşu Kanunları

Bu kanunlar hem Sümerce hem de Asurca yazılmış kanunlardır. Ninive’deki Asurbanipal kitaplığında 11 tablet halinde bulunan Ana-İttuşu Kanunları, III. Ur Sülalesi zamanına tarihlenmekle birlikte kanunların kim tarafından vaz edildiği bilinmemektedir. Baş kısmı kırık olduğu için bu kanunlar tarihçiler tarafından “Ana-İttuşu: Vadesi gelene kadar” serisi diye adlandırılmıştır.

4-Lipit-İştar Kanunları

Hammurabi’den yaklaşık 150 sene önce yaşayan İsin Sülalesi’nin 5.kralı Lipit-İştar, İsin’de reformlar yapmış¹² ve yeni kanunlar çıkarmıştır. Lipit İştar Sülalesi Sami kökenli olmakla birlikte kanunlar Sümerce yazılmıştır. Bu husus Sumerlerin III. Ur Sülalesi’nin yeni çökmüş olması ve Sumer kültürünün Mezopotamya’da hala etkili olması ile izah edilmektedir.

Bu kanunların yazılı olduğu tabletin baş tarafı kırık olduğu için ilk üç maddesi eksiktir. Toplam 37 madde olan kanunların 12-14. maddeleri köle mülkiyeti, 20-33.maddeleri aile hukuku ve adoption ile ilgilidir¹³.

Lipit-İştar Kanunlarının konumuzla alakalı olarak ailenin köle mülkiyeti, esas hanımdan ve cariye den doğan çocukların aile içinde ve

¹¹ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya, 2014, s. 29-30.

¹² Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 137; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 46; Martha T. Roth, *Law Collections From Mesopotamia And Asia Minor*, Geogia, 1995, s.23-35; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.148.

¹³Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 111; Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 138-139; Martha T. Roth, *Law Collections From Mesopotamia And Asia Minor*, Geogia, 1995, s.23-35.

mirastaki konumu, karı ve kocanın birbirine mirasçı olması gibi hususları ihtiva ettiğini görmekteyiz¹⁴.

Akadca Yazılı kanunlar

1-Eşnunna Kanunları

Dicle'ye katılan Diyala Nehri'nin doğusundaki Eşnunna Şehri yanında Tel Harmal (Şadupum) kazılarında iki tablet halinde bulunmuştur. Hangi Eşnunna kralı tarafından çıkarıldığı anlaşılamamaktadır. Lipit-İhtar Kanunlarından sonra çıkarıldığı tahmin edilmektedir.

Bu kanunların prolog ve epiloğu ele geçmemiştir. Rastgele yazılan maddelerde ceza hukuk, medeni hukuk, borçlar ve veraset hukuku ile ilgili konular ele alınmaktadır.

2-Hammurabi Kanunları

Bir stel üzerine çepce çevre yazılı halde bulunmuştur. Prologdan sonra 208 kanun maddesi ve epilog bölümlerinden oluşmaktadır. Hammurabi Kanunlarının proloğu, kanunların titiz bir çalışmadan sonra yazıldığını göstermektedir. Hammurabi Kanunları Akadca yazılmıştır. Prolog ve epilog bölümleri Babil edebiyatının da güzel örneklerini teşkil etmektedir. Hammurabi Kanunlarında fert ve toplum hukuku birbirinden ayrılmaktadır¹⁵.

Hammurabi Kanunları madde 14'te toplumun ve ailenin geleceği olarak görülen çocukları çalmanın cezası ölümdür. "Eğer bir kimse, bir başka adamın küçük oğlunu çalarsa öldürülecektir" denilmektedir¹⁶.

---

¹⁴ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 64.

¹⁵ Charles Foster Kent, "The Recently Discovered Civil Code of Hammurabi", *The Biblical World*, Vol.21, No.3, (March 1903), s. 175-190; Ira Maurice Price, "The Stele of Hammurabi", *The Biblical World*, Vol. 24, No.6, (December 1904), s. 468-472; George S. Duncan, "The Code of Moses and The Code of Hammurabi", *The Biblical World*, Vol. 23, No.3 (March 1904)s. 188-193; Robert Francis Harper, *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904, s. 3; Füzuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 140-141; Hamza Ateş-Soner Ünal, "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusunda İdari Hayat", *Bilgi*, 8, 2004/1, s.27-28; Kürşat Koçak, "Koloni Çağında Hukuk", *Nevşehir Barosu Dergisi*, Y.1, S.1, Mart, 2014, s.170; Emin Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", s. 113; Ake W. Sjöberg, "Was There a Sumerian Version of The Laws of Hammurabi", *Aula Orientalis*, Vol. IX, Barcelona, 1991, s.219-225; Stephen Bertman, *Handbook To Life in Ancient Mesopotamia*, New York

¹⁶ Philip Steele, *Ancient Iraq*, London, 2007, s.30, 64; Füzuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 141.

Ekonomik sıkıntıların yaşandığı dönemlerde sosyal problem ve patlamaların önüne geçmeyi hedefleyen kralların bazı tedbirler aldığını görmekteyiz. Zira bu dönemlerde borçlanma oranı çok artmakta ve borçlular borçlarını ödeyemez hale gelmekteydi. Bu gibi durumlarda krallar borçları kaldıran fermanlar yayınlamışlardır. Mesela Ammi-Şaduqa Fermanı 18'de: "Eğer bir Numhiyalı, bir Emutballı, bir İdamarazlı, Uruklu, İsinli, Kisuralı veya Malgumlu bir kimse borç yüzünden kendisini, karısını veya çocuklarını para (gümüş) için hizmetkarlığa vermişse, kral memlekette adaleti tesis ettiği için, serbesttir, özgürlüğü verilir" denilmektedir¹⁷.

3-Orta Asur Kanunları

Mezopotamya'da tespit edilen kanun metinlerinin ortak özelliği her kanun sisteminde bir prolog (önsöz), kanun maddeleri ve epilog (sonuç) dediğimiz bölümlerin mevcudiyetidir¹⁸.

Mezopotamya'da Kadın

Mezopotamya'da kadınla ilgili kaynaklarımız arşivler ve çivi yazılı diğer belgelerdir. Bu belgelerden binlerce mevcuttur. Bu koleksiyonlar Eski Mezopotamya toplumunda kadının konumunu anlamamızı kolaylaştırmaktadır¹⁹. Mezopotamya'da kadınla ilgili bilgileri daha sonra da değineceğimiz gibi kanun maddelerinden çıkarmak mümkündür. Kanun metinleri incelendiğinde babanın ön planda olduğu pederşahi bir aile yapısının olduğunu görmekteyiz. Nitekim Ana-İttuşu kanunlarının 3-4.paragraflarında babasına veya annesine isyan eden çocuğun alacağı cezalar farklıdır. Babaya asi olan evlat köle tıraşı yaptırılarak köle olarak satılırken anneye asi olmanın cezası ise teşhir edilmedir. Aynı şekilde babanın evlatlıktan reddettiği oğul şehrin dışına atılırken annenin evlatlıktan reddettiği oğul sadece baba evini terk edecektir²⁰. Burada temelde baba, anne ve ailenin saygınlığını korumaya yönelik müeyyideler getirildiğini söyleyebiliriz.

---

¹⁷ H. W. F. Saggs, *Everyday Life In Babylonia And Assyria*, 1965, s.75; Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 145.

¹⁸ Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 134; Zhi Yang, "King of Justice", *Aula Orientalis*, Vol. IX, Barcelona, 1991, s. 243-249; Stephen Bertman, *Handbook To Life in Ancient Mesopotamia*, New York, 2003, s. 68.

¹⁹ M. Stol, "Women in Mesopotamia", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol. 38-2, Leiden, 1995, s. 123.

²⁰ Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 148.

Evlilik

Mezopotamya’da evlilik kızların babasının hâkimiyetinden kocanın hâkimiyetine geçişi şeklinde özetlenebilir. Bu pederşahi toplumda genellikle kızların kocaya verilmesi ya da devri söz konusudur. Evlilik için kullanılan emutum, hatanutum kelimeleri, damadın diğer ailedeki bir erkeğin eliyle aile münasebetlerine dahil olması anlamını içermektedir. Yani müstakbel hanım etkisiz eleman konumundadır. Evlilik için başlık parasının ödenmesi ile kız, hanım statüsünü kazanmaktadır. Araştırmacılara göre yeni başlayan evliliğin bitmesi ile nişanın bozulması arasında belgelerde ayırt edici bir fark tespit edilememektedir. Evlilikle ilgili bilgilerimizin çoğunluğu evlilik sözleşmelerine dayanmaktadır. Bu sözleşmeler parasal konuları ve evliliğin şartlarını ihtiva etmektedir. Gelinin babası ancak çocuk doğmazsa damadının ikinci bir kadınla evliliğine izin vermektedir. Mezopotamya’da kızların genellikle 14 ile 20 yaşları arasında, erkeklerin ise 23-32 yaşları arasında evlendiği kabul edilmektedir²¹. Bu konuda temel kurallar şunlardır;

Evlilik sözleşmesinin başlaması ve bitmesi ancak belli kurallar çerçevesinde söz konusu olabilir;

1-Damat ve gelinin babası bir antlaşmaya vardıldıktan sonra ve gelin ve damat, damadın evinde yaşamaya başlarlar.

2-Koca, eğer çocuk olmazsa ikinci bir kadın alabilir.

3-Erkek odalık alma hakkına sahiptir.

4-Bir adam karısının aile içindeki konumunu düşürüp odalığını öne çıkarabilir²².

---

²¹C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.124; M. Stol, “Women in Mesopotamia”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol. 38-2, Leiden, 1995, s. 124; Victor H. Matthews, “Marriage and Family in The Ancient Near East”, *Marriage and Family Book*, Friday-August, 2009, s.1; Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 13, S.1, Nisan 2009, s. 161; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2015/1 S.38, Kayseri. 2015, s.144.

²² M. Stol, “Women in Mesopotamia”, s. 124; Victor H. Matthews, “Marriage and Family in The Ancient Near East”, *Marriage and Family Book*, Friday-August, 2009, s.14-15; H.Hande Duymuş Florioti, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”, s.25-40; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2015/1 S.38, Kayseri. 2015, s.144.

Evlenecek olan genç adamın babası onun başlık parasını karşılamakla yükümlüdür. Bu paranın Eski Babil döneminde gümüş olarak ödenmesi geleneksel bir durumdur²³. Sumerler döneminde ise bu ücret düğün öncesi ikram edilen yiyeceklerden ve geline verilen hediyelerden ibarettir. C. Wilcke de bunu ikiye ayırmaktadır: Bunlar terhatum/tirhatum olarak verilen gümüş ve düğün için verilen çeşitli hediyelerdir. Eski Babil döneminde ödenen başlık parası genellikle 5 ile 10 şekel gümüştür. Ancak 20-30 şekel gibi rakamlarla da karşılaşılmaktadır. Stol, başlık parasının taksitle ödendiğini düşünmektedir. O'na göre, Nuzi belgelerinin de gösterdiği gibi evliliğin başlangıcında başlığın yarısı ödenmekte ve ilk çocuk doğunca da kalan kısmı ödenmektedir. Mari belgelerine göre ise kral ve kral ailesinden olanların evliliklerinde eşya verilmekte fakat toplam değer gümüş üzerinden hesaplanmaktadır. Bu husus halk tabakasının evliliklerinde de geçerli olmuş olmalıdır. Nuzi'de başlık parası evcil hayvanlardan ve 40 şekel ağırlığında gümüş olarak da ödenebilmektedir. Bu tahmini olarak bir kadın kölenin fiyatına denktir²⁴. Kız tarafı da erkek tarafına şeriktu adı verilen hediye göndermektedir²⁵.

Nişanlılık devam ederken bir başkasının nişanlı kıza tecavüz etmesinin cezası ölümdü²⁶. Zira nişanlı kız artık başkasına nişanlısına bağlıdır ve hukuki koruma altındaydı.

Sumerlerde olduğu gibi Babil toplumunda da evliliklerde kadının anne ve babasının rızasının olması önemlidir²⁷.

Tek eşlilik (monogami) esas olmakla beraber erkek istediği ve besleyebileceği kadar odalık alabiliyordu. Kanunlar ilk ve meşru zevceyi çocuk doğurduğu zaman onura etmekteydi. III. Ur Sülalesi zamanında çıkarılan Ur-

²³ C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York 1904, s. 123; M. Stol, "Women in Mesopotamia", s. 125.

²⁴ C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.129; M. Stol, "Women in Mesopotamia", s. 126; Stephen Bertman, *Handbook To Life in Ancient Mesopotamia*, New York, 2003, s. 276; Victor H. Matthews, "Marriage and Family in The Ancient Near East", *Marriage and Family Book*, Friday-August, 2009, s.8, 10; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya,2014, s.31; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, "Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2015/1 S.38, Kayseri. 2015, s.144-145.

²⁵ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya,2014, s. 32.

²⁶ Morris Jastrow, "An Assyrian Law Code", *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s. 17; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.32, 40.

²⁷ C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.150; Stephen Bertman, *Handbook To Life in Ancient Mesopotamia*, New York, 2003, s. 276; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 59-60; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, "Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı", s.145.

Nammu Kanunları zina ile suçlanan kadına ordalie²⁸ cezası verilmesini ön görmekteydi. Ailenin meşruiyeti ise nikah mukavelesi ile söz konusu olmaktaydı. Kanunlar aile içinde karı ile kocanın durumlarını da belirlemekteydi. Buna göre bir kadın kocasına: “Sen benim kocam değilsin” derse suya atılır. Fakat aynı sözü erkek karısına söylerse 1/2 mana (240 gr) gümüş öderdi. Bu eşitsizliklerle beraber kanunlarda mağduru korumaya bir uygulama olduğu da açık bir şekilde görülmektedir. Lipit-İhtar Kanunları 27’de: Eğer bir adamın karısı ona çocuk doğurmazsa, bir sokak kadını (fahişe) ona çocuk doğurursa, bu sokak kadını için nafaka (arpa ve yağ tayini) temin edecektir. Sokak kadınının ona doğurduğu çocuklar onun varisidirler. Fakat karısı yaşadıkça sokak kadını ilk karısı ile birlikte bir evde oturmayacaktır²⁹. Buradan anladığımız kadarıyla insan gücü ihtiyacının had safhada olduğu bu dönemde çocuk sahibi olmanın ve nüfus artışının teşvik edildiğini söyleyebiliriz. Zira askeri güç, tarlada ve hayvancılıkta istihdam edilecek güç, angaryada çalışacak güç insan gücüdür. Bu bakımdan çocuk sahibi olmak çok önemsenmiş olmakla beraber çocuk doğurmayan kadının haklarının da korunduğu görülmektedir.

Çivi yazı hukukunda evlilik karşılıklı akitleşme ve karşılıklı anlaşma olduğu için bu anlaşma gerektiğinde bozulabiliyordu. Ancak erkeğin kadını boşaması durumunda vermek zorunda olduğu vergi oldukça ağır olduğu için ve kadın da resmen boşanmadığı için çok kocalılık durumu ortaya çıktığı görülmektedir³⁰.

Urukagina kanunları 6. Maddede: “Evvelce kadınlar ceza görmeden iki erkek tarafından sahip olunuyordu. Şimdi böyle kadınlar suya atılırlar (ordalie)” denilmektedir³¹. Urukagina’nın burada toplumun ahlaki yapısını

²⁸ Ordalia yani suya atma, bir suç tespiti yöntemi olduğu gibi aynı zamanda bir cezalandırma yöntemidir. Suç tespitine baktığımızda zina suçunun tespiti, büyü yapma suçunun tespiti gibi suçlarda başvurulan bir yöntem olduğu gibi zina suçunun cezası, eşi inkar etmenin cezası olarak da uygulanmıştır. Bu yöntem aynı zamanda tanrısız bir yargılama ve cezalandırmanın yöntemi olarak da kabul edilmektedir. Zira suya atılan nehir tanrısının emrine teslim edilir kişi eğer suçsuzsa nehir onu yukarı atar, suçluysa da suyun dibini boylardı. O.R. Gurneyand S. N. Kramer, “Two Fragment of Sumerian Laws”, *Studies in Honor Of Benno Landsberger On His Seventy-Fifth Birthday*, April 21, Chicago 1965, s. 13; H.Hande Duymuş Florioti, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”, s.25-40.

²⁹ Füzuzan Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 149; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 36-37.

³⁰ Füzuzan Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 149-150; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.145.

³¹ George S. Duncan, “The Code of Moses and The Code of Hammurabi”, *The Biblical World*, Vol. 23, No.3 (March 1904)s. 188-193; Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya

ve nesil emniyetini koruyacak bir refleksle böyle bir kanun maddesi vaz ettiğini söyleyebiliriz. Zina, tecavüz ve evliliği bozmaya yönelik fiillerin para cezası hatta ordalia cezası ile cezalandırıldığı görülmektedir. Bu çerçevede kanun metinlerinde bu konularla ilgili bazı hususlar şöyle kaydedilmektedir:

6:240-244.maddeler ve devamı yukarıda çok kocalık bahsinde sözü geçen boşanma ile alakalıdır. Kanun metninde “Eğer bir adam eşini (kız olarak aldığı) boşarsa 1 mina gümüş tartacaktır” diye kaydedilirken 7:240-249.maddelerde dul olarak aldığı kadını boşamanın cezası 1/2 minadır.

Herhangi bir evlilik sözleşmesi olmadan bir kadınla beraber yaşayan adamın ise para cezası ödemeyeceği şu şekilde belirtilmektedir. “Eğer bir sözleşme tableti ...yoksa (dulla) beraber (kucağında) yatan adam para ödemeyecektir.”³².

Urukagina reformlarında evlenmek üzere bir kişinin kızına talip olan damadın kızın babası tarafından aldatılıp, haksızlığı uğratılmaması için de müeyyideler getirmiştir. Böyle bir uygulamaya gerek duyulması bu konuda suiistimaller olduğunu da göstermektedir. Kanunların 12:291-301.maddeli arasında “Eğer damat adayı (gelini takip eden) kayın pederinin evine girerse, kayın peder onun (onun eşini) sonradan başka bir adama verirse getirdiği hediyelerin iki katını (kayın peder) tartacaktır (ödeyecektir)”³³ şeklinde bu konu hükme bağlanmıştır.

Tam bir kanun mahiyeti taşıyan Ur-Nammu Kanunları III.Ur hanedanının ilk kralı olan ve M.Ö.2100 tarihlerine konulan Ur-Nammu’ya aittir³⁴. Ur-Nammu Kanunlarında kadın ile ilgili bilgilere baktığımızda daha çok nişan veya evliliğin bozulması ile ilgili konuların yer aldığını görmekteyiz. Bu kanunların 6. maddesinde: “Eğer bir adam eşini (kız olarak aldığı) boşarsa 1 mina gümüş tartacaktır.”. 7.maddede: “Eğer dul olarak aldığı kadını boşarsa 1/2 mina gümüş ödeyecektir.”. 8.maddede: “Eğer bir sözleşme tableti yoksa (dulla) beraber (kucağında) yatan adam para

---

Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 108; Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 136; Yusuf Kılıç, “Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Nisan-Ağustos, 2005, Ankara, 2005, s. 33.

³² Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 40.

³³ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 41.

³⁴ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 108; Martha T. Roth, *Law Collections From Mesopotamia And Asia Minor*, Geogia, 1995, s.13-22.

ödemeyecektir.”³⁵. Bu kayıtlardan evlilikte kız olarak alınan kadın ile dul olarak alınan kadının boşanmasında ödenecek tutarın farklı olduğu açıkça görülmektedir.

Ur-Nammu Kanunlarının kadın ve evlilikle ilgili maddelerinde zina ve evlilik sürecinde yaşanabilecek sorunlar da çözüme bağlanmıştır. 11.ve 12.madde bu hususlarda şöyle demektedir: “Eğer bir adamın eşini zina ile (kucakta yatmakla) bir (başka) adam itham ederse nehre gidiş temiz çıkarsa onu itham eden adam 1/3 mina gümüşten tartacaktır.”

“Eğer damat adayı (gelini takip eden) kayın pederinin evine girerse kayın peder, (onun eşini) sonradan başka bir adama verirse getirdiği hediyelerin iki katını (kayın peder) tartacaktır (ödeyecektir)”³⁶.

Ana-İttuşu Kanunlarının kadın ve erkeklerle ilgili hükümlerinden kadının ve erkeğin toplumsal statüsünün farklı olduğunu anlamaktayız. 1.maddeye göre: “Bir oğul babasını reddederse, bu takdirde baba oğlunu evlatlıktan reddeder ve saçları köle gibi tıraş edilerek satılır. Fakat aynı suçu asi evlat, annesine karşı işlerse, o damgalanır, şehirde dolaştırılarak teşhir edilirdi. Fakat eğer baba oğlunu evlatlıktan atarsa bu oğul evin ve (şehir) duvarlarının dışına çıkarılırdı.”³⁷. Bu konu kanun metinlerinde şöyle geçmektedir:

“Eğer bir evlat babasına babam değilsin derse, onu (babası) tıraş edecek ve ona kölelik damgası vuracak, gümüş karşılığı verecektir (satacaktır).

Eğer bir evlat, anasına, sen benim anam değilsin derse, kafasının yarısını tıraş edecekler, onu şehrin etrafında dolaştıracaklar ve evden kovacaklar.

Eğer bir baba, evladına sen benim evladım değilsin derse, evi ve duvarı kaybedecektir. (Evden ve evin çevresinden mahrum olacaktır).

³⁵ C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.133; O.R. Gurneyand S. N. Kramer, “Two Fragment of Sumerian Laws”, *Studies in Honor Of Benno Landsberger On His Seventy-Fifth Birthday*, April 21, Chicago 1965, s. 14; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 48; Susanne Scholz, “The Epistemological Imbalance in Readings of Biblical and Ancient Near Eastern Rape Legislation”, *The Bible and Critical Theory*, Vol.1, Number 4, Melbourne, 2005, s. 7, 10; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.43; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.148.

³⁶ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 40-41; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.43.

³⁷ Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 137.

Eğer ana evladına sen benim evladım değilsin derse, evi ve eşyayı kaybedecektir. (Evden ve eşyadan mahrum olacaktır).”³⁸.

Bu kanunların V-VI. paragraflarında ise ailede karı-koca kavgasından dolayı eğer kadın kocasına: “Sen kocam değilsin” derse ordalie (suya atılma) cezasına çarptırıldığı halde, aynı hareketi karısına yapan koca, sadece yarım mina (240 şekel) gümüş ceza ödemek zorundadır³⁹. Bu hususla ilgili kanun metni ise şöyledir:

“Eğer bir kadın kocasından nefret edip, sen benim kocam değilsin derse, onu (kadını) nehre atacaklar.

Eğer bir koca karısına sen benim karım değilsin derse gümüşten 1/2 mina tartacaktır”⁴⁰. Bu maddelerde dile getirilen hususlar evliliğin ciddiyetiyle bağdaşmayan ve ona zarar verecek davranışlar olduğu için cezalandırılmaktadır.

Lipit-İştar Kanun metinlerinden kadının toplumsal konumu ile ilgili fikir sahibi olabilmekteyiz. Bu kanunların 21:XVI.40-44 ve 22:45-53.maddeleri aile mirası hukukunu düzenlemektedir. Bir kısmı kırık olan kayıta “...(kadına) hediye edilen baba evinin hediyesini varis olduğu için (koca) alacaktır.”⁴¹ ifadesinde bahsi geçen kadının ölümü halinde, babasının evinden getirdiği hediyeler ve çeyiz kocaya mı yoksa babaya mı ait olacağı sorusuna bir cevap vardır. Bu durumda kadının mirasçısı olarak koca kabul edilmektedir.

Karı ve koca arasındaki münasebetlerin de Lipit-İştar Kanunlarındaki bazı maddelerle düzenlendiği görülmektedir. Bu maddelerde çocukların ve kadının çocuk doğurmuş olmasının önemli olduğu kaydedilmektedir. 24:XVI.23-35.maddeler arasındaki kayıtlarda şöyle denilmektedir:

“Eğer evlendiği sonraki eş ona çocuk doğurursa (kadının babasının) evinden getirdiği başlık çocuklarına, önceki eşin çocuğu ve sonraki eşin çocuğu (ise) (yalnız) babalarının malını eşit olarak aralarında bölüşe-

---

³⁸ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 47-48.

³⁹ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 109; Füzüzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 137.

⁴⁰ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 48.

⁴¹ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 67.

ceklerdir.”⁴². Burada dikkati çeken husus kişinin ikinci kez evlenmesi durumunda mirasın kocaya değil çocuklarına kalmasıdır. Yani kadın ölmüş olsun veya olmasın erkek ikinci kez evlenirse ilk kadının getirdiği başlık sadece kendi çocuklarına kalmaktadır. İkinci hanımın çocukları bundan istifade edemezler.

25:36-49.maddeler bir erkeğin bir hür kadın ve cariyeden çocuk sahibi olması düzenlenmektedir. Bu maddelere göre: “Eğer bir adam bir kadın alırsa (evlenirse) (kadın) ona çocuk doğurursa, çocukları hayatta ise, ayrıca bir cariyeye, efendisine çocuk doğurursa, baba, cariyeye ve çocuklarına özgürlüklerini verirse cariyenin çocukları efendisinin çocukları ile evi bölüşmeyeceklerdir”⁴³. Buradan eşinden çocuk sahibi olan erkeğin, cariyesinden de çocuk sahibi olması halinde ilk eşin üstün tutulduğu ve çocuk doğuran cariyenin ilk eşle beraber yaşayamayacağı ve efendisinin, çocuk doğurmasından dolayı cariyeye özgürlüğünü verebileceği anlaşılmaktadır.

Lipit-İhtar Kanunları 28:27-32.maddeler karı ile koca arasında evlilik yolunda giderken erkeğin ikinci eş almaya kalkması ile ilgili hususları düzenlemektedir. Buna göre bir erkek ilk karısından yüz çevirip başka bir kadına gittiği halde ilk karısı evini terk etmez ve yuvaya sahip çıkarsa ikinci olarak aldığı kadın esas kadının yerini alamaz ve erkek ilk karısına bakmakla yükümlüdür⁴⁴. Aynı şekilde 30:50-59’da da ilk eşin hukukunu korumaya yönelik para cezaları getirildiği görülmektedir. Burada karısı olan genç bir erkek, kendi eşini bırakıp bir sokak kadını alacak olursa ve hakimler onun, sokak kadını bırakıp eşine dönmesini isterlerse, o da eşine dönmek yerine onu boşarsa bu durumda para cezası ödeyeceği belirtilmektedir. Paranın miktarı metin eksik olduğu için belli değildir⁴⁵.

Lipit İhtar Kanunlarından kız babalarının zaman zaman kızına talip olan kişiler arasındaki çekişmeyi suiistimal ettiklerini de anlamaktayız. Öyle ki bir damat adayından damatlık hediyesini alan kişinin kızını bir başkasına vermeye kalkmaktadır. Bunun önüne geçebilmek için şöyle bir kanun maddesi getirilmiştir. 29:39-48’de “Eğer damat kayın pederinin evine girer,

⁴² Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 67.

⁴³ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 66-67.

⁴⁴ Miguel Civil, “New Sumerian Law Fragments”, *Studies in Honor Of Benno Landsberger On His Seventy-Fifth Birthday*, April 21, Chicago 1965, s. 2, 3; Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 111; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 68.

⁴⁵ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 68; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, 47.

damatlık hediyesi yaparsa, sonra (evden) onu kovarlarsa ve eşini düşmanına verirlerse götürdüğü damatlık (nişanlılık) hediyesini ona (geri) verecekler ve eşini düşmanı alamayacaktır.⁴⁶

Bir erkeğin ilk karısının ölümü halinde cariyesini karılığa alırsa ilk karısının çocuklarının onun varisi olacağı cariyesinin efendisine doğurduğu çocukların da ilk eşinden doğan çocuklar gibi kabul edildiği ve adamın evinde yetişecekleri kanun hükmüne bağlanırken çocuğu olmayan erkeğin bir sokak kadınından çocuk sahibi olması halinde nasıl bir kanuni işlem yapılacağı açıklığa kavuşturulmaktadır⁴⁷. Bununla ilgili madde Lipit-İhtar Kanunlarının 27:9-23.maddeleridir. Bu maddele şöyledir:

“Eğer bir adamın karısı ona çocuk doğurmazsa, bir sokak kadını (fahişe) ona çocuk doğurursa bu sokak kadını için arpa tayını, yağ tayını ona temin edecektir. Sokak kadınının ona doğurduğu çocuklar onun varisleridirler. Fakat karısı yaşadıkça sokak kadını ilk karısı ile birlikte evde oturmayacaktır”⁴⁸. Burada çocuk doğurmayan esas eş kayırılmakla birlikte sokak kadını ve doğurduğu çocukların da mağdur edilmediği, çocukların babalarına varis oldukları görülmektedir.

Eşnunna Kanunlarının evlilikle ilgili maddelerinde günlük hayatta karşılaşılan problemlerin kanunla bir sisteme bağlandığı görülmektedir. Mesela bir adamın oğlu evlilik amacıyla kayınpederinin evine başlık parası getirmişse ve bu arada kayın peder veya damattan biri ölürse getirdiği miktarın damadın ailesine döneceği vurgulanmaktadır⁴⁹. Evliliğin gerçekleşmesinden sonra gelinin ölmesi halinde nasıl bir hukuki süreç izleneceği Eşnunna Kanunları 18’de yer almaktadır. Burada damadın getirdiği tirhatumu alamayacağı, onun dışında kalanları alacağı ve ilaveten bir miktar ödeme yapacağı belirtilmektedir. Madde şöyledir:

“Eğer (erkek) kadın alır (onunla evlenir) ve onun (kayın pederinin) evine girerse, daha sonra gelin kaderine giderse (ölürse), (damat) bütün

---

⁴⁶ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 68.

⁴⁷ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 67.

⁴⁸ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 67; Miguel Civil, “New Sumerian Law Fragments”, *Studies in Honor Of Benno Landsberger On His Seventy-Fifth Birthday*, April 21, Chicago 1965, s. 1; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 47.

⁴⁹ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s.111-112; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 81.

getirdiğini (evden) çıkarmayacaktır. (Yalnız) artanını (tirhatumun dışında olanı) alacaktır. Buna 1 şeşel için 1/6 şeşel ve 6 dane faiz, 1 kur arpa için 1/6 şeşel ve 6 dane faiz, 1 kur arpa için 1 massiktum ve 4 sat faiz ilave edecektir”⁵⁰.

Mezopotamya toplumlarında evliliğin resmîyet kazanması ve geçerli olabilmesi için sözleşme yapılmış olması şartı vardır. Eşnunna Kanunları 27.madde bunu ihtiva etmektedir. “Eğer bir adam, bir adamın kızını anasına babasına sormaksızın ve anasına babasına sözleşme özeti ve sözleşme yapmaksızın alırsa (kız) adamın evinde bir yıl otursa dahi onun karısı değildir.”⁵¹. Evlilik sözleşme ile hukuki bir temele bağlandıktan sonra da evliliğin korunması da yine kanun hükümlerine bağlanmıştır⁵². 28.maddeye göre sözleşme yaparak evlenen bir kız başkasına kaçarsa cezası ölümdür⁵³. 59.madde ise boşanma ile ilgilidir. Buna göre karısını sebepsiz yere boşamaya kalkan ve başka bir kadınla evlenmek isteyen erkek evinden ve eşyasından mahrum kalmaktadır⁵⁴.

Hammurabi Kanunlarında da daha önceki söz ettiğimiz kanun maddelerinde görüldüğü gibi meşru evliliğin yolu sözleşme yapmaktır. 128.maddede bu çok açık bir şekilde belirtilmektedir: “Eğer bir adam, bir kadın alır (fakat) sözleşmesini yapmazsa, o kadın zevce değildir (sözleşme yapmadığı için karısı sayılmaz).”⁵⁵.

Bazen de kadının hastalığı durumunda erkeğin ikinci bir eş alması gündeme gelmektedir. Burada da yine kadının mağduriyeti önlenmekte ve ağır bir hastalığa tutulan kadını boşayamayacağı ve erkek ikinci bir kadınla evlense bile o evde oturacağı kaydedilmektedir. Eğer bir kadın kocasının ikinci bir eşle evlenmesini kabul etmeyip babasının evine gitmek isterse

⁵⁰ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 81.

⁵¹ C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York 1904, s. 119; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 82; Susanne Scholz, “The Epistemological Imbalance in Readings of Biblical and Ancient Near Eastern Rape Legislation”, *The Bible and Critical Theory*, Vol.1, Number 4, Melbourne, 2005, s. 11.

⁵² Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 139-140.

⁵³ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 40.

⁵⁴ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 85; Yusuf Kılıç, “Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Nisan-Ağustos, 2005, Ankara, 2005, s. 33.

⁵⁵ George E. Vincent, “The Laws of Hammurabi”, *American Journal of Sociology*, Vol.9, No.6 (May 1904, s.745; Robert Francis Harper, *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904, s. 45; Percy Handcock, *The Code of Hammurabi*, London, 1920, s. 22; Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 197.

babasının evinden getirdiği çeyizinin tamamını alıp gidebileceği vurgulanmaktadır⁵⁶.

İlk eşin üzerine erkek bir kadın köle ile evlenip çocuk doğurmuşsa ancak erkek bu çocukları “benim evladım” deyip tanımamışsa, erkek ölünce kadın köle ve çocuklar mirastan pay alamamakta, bunun yerine özgürlüklerini kazanmış olmaktadır. Özgürlüğü verilen kadın köle ve çocukları erkeğin evini terk etmekte fakat ilk eşi kocasının evinde kalmaya devam etmektedir. Evde kalırken de evdeki hiçbir şeyi satamamakta çocuklarına miras bırakabilmektedir. Koca evlenirken evlenme hediyesi vermemişse ve ölmüşse, çocukları, evlilik hediyesini tamamlamaları istenmekte ve kocasının evinden bir varis gibi hissesini alacağı belirtilmektedir. Çocuklar kadını evden etmeye kalkarlarsa mahkeme buna engel olmakta ve ancak kendisi evden ayrılmaya karar verirse kocasının verdiği evlilik hediyesini çocuklara bırakıp sadece getirdiği çeyizini almakta ve isterse evlenebilmektedir⁵⁷.

Evli kadına kocası tarafından verilen malın hükmü de Hammurabi Kanunları tarafından çok açıkça belirlenmiştir. 150.maddede: “Eğer bir adam karısına tarla, bahçe, ev veya mal hediye eder, belge düzenlerse, kocasından (ölümündün) sonra çocukları hak iddia etmeyeceklerdir. Anne terekesini sevdiği çocuğuna verecek, başkasına vermeyecektir.”⁵⁸. Yani kadına kocası tarafından verilen mal tamamen kadının tasarrufundadır. Kimsenin müdahalesine izin verilmemekte ve istediği çocuğuna miras olarak bırakabilmektedir.

Hammurabi Kanunlarının borçlanma ve alacak verecek durumunda da kadın ile erkeğin durumunu belirlemektedir. Burada özellikle borç yüzünden rehin veya köleliğe düşme hususu açıklığa kavuşturulmaktadır. 151.maddeye göre bir adam bir kadınla evlenmeden önce borçluysa evlendikten sonra alacaklılar kadını rehin olarak alamayacaklardır. Şayet kadın evlenmeden önce borçlu ise bu durumda da koca alacaklılarla muhatap değildir ve alıkonulamamaktadır⁵⁹. Bir sonraki maddede ise evliliğin tesisinden sonra

⁵⁶ George E. Vincent, “The Laws of Hammurabi”, *American Journal of Sociology*, Vol.9, No.6 (May 1904, s.753; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 200.

⁵⁷ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 202.

⁵⁸ Robert Francis Harper, *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904, s. 55; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 200.

⁵⁹ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 200.

karı-koca borçlanmışlarsa her ikisinin de alacaklıya karşı sorumlu oldukları belirtilmektedir⁶⁰.

Evliliğin tesis sürecinde özellikle nişanlılık döneminde evlilikten cayma ile ilgili bazı hususlarda verilen kararlara gelince; şayet bir erkek kadına nişanlılık hediyesi götürdükten ve başlık verdikten sonra başka bir kadına yönelip ilkinden vazgeçtiğini kızın babasına söyleyecek olursa, adamı ve kızını küçük düşürmesinin bedeli olarak getirdiği nişanlılık hediyesi ve başlığa kızın babası tarafından el konulmaktadır⁶¹. Ancak damat adayı değil de kızın babası nişanlılık hediyesi ve başlığı aldıktan sonra cayar ve kızını vermek istemezse, bu durumda damat adayına getirdiklerinin iki katını ödemektedir⁶².

Nişanlılık sürecinde dedikodu ve iftiralarla evliliğin engellenmesi durumunda da ilginç yaptırımlar söz konusudur. Hammurabi Kanunları 161.maddeye göre bir adam kızın babasının evine nişanlılık hediyesi ve başlık götürdükten sonra başka biri gidip damat adayını kötüler ve kızın babası da buna dayanarak kızını vermek istemezse, damat adayının getirdiğinin iki katını verecek ve kızını damat adayını kötüleyen kişiye vermeyecektir⁶³. Burada damat adayının kötülenmesinin altında, başkasının kızla evlenme isteğinin olduğu açıkça görülmektedir.

Babanın kızının durumunu suiistimal etmesinin önüne geçmek için getirilen hükümlerden birisi de kadının ölümüyle ilgilidir. Kanuna göre kadın evlendikten ve çocuk doğurduktan sonra ölürse kadının babası ona ait olan mallarla ilgili hiçbir hak iddia edememekte ve kadının bıraktıkları çocuklarına kalmaktadır⁶⁴. Burada kadının çocuk doğurması yine belirleyici unsurdur. Zira kadın evlendikten sonra daha çocuk doğurmadan ölürse ve kadının babası damadın getirdiği başlığı damada geri vermişse, kadının çeyizini babası almaktadır. Ancak kadının babası başlığı geri vermemişse

---

⁶⁰Percy Handcock, *The Code of Hammurabi*, London, 1920, s. 25; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 200.

⁶¹ Recai G. Okandan, "Hamurabi Mecellesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII, İstanbul, 1951s.289; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 201; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 60

⁶² Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 201 Stephen Bertman, *Handbook To Life in Ancient Mesopotamia*, New York, 2003, s. 276.

⁶³ Robert Francis Harper, *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904, s. 57; Percy Handcock, *The Code of Hammurabi*, London, 1920, s. 26; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 201.

⁶⁴ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 201.

koca verdiği başlık kadarını kadının çeyizinden almakta, geri kalanı ise kadının babasına vermektedir⁶⁵.

Hammurabi Kanunları çocukların evlendirilmesi için başlık parasının verilmesini babaya yüklemektedir. 166.madde şöyledir: “Eğer bir adam, sahip olduğu çocuklarına eşler alırsa (fakat) küçük oğluna eş almazsa, sonra baba kaderine gidince (ölünce) kardeşler miras bölüştükleri zaman, babanın evine ait mal içinde, evlenmemiş olan küçük kardeşlerinin hissesinin üstüne başlık parası verecekler ve evlendirecekler”⁶⁶.

Hammurabi Kanunlarına göre Mezopotamya’da bir köle ile bey kızı evlenebilmektedir. 175.maddede saraya ait veya hür bir vatandaşa ait bir köle bir beyin kızı evlenirse ve çocuk doğurursa, kölenin sahibinin çocuklar üzerinde kölelik talebinde bulunamayacağı belirtilmektedir. Bu evlilik sürecinde birlikte mal edinip yaşadktan sonra eğer köle ölecek olursa beyin kızı çeyizini ve kocası ile birlikte edindiğinin yarısını almakta, geri kalanı da kölenin sahibi almaktadır⁶⁷. Hammurabi Kanunları 156.maddesine göre tecavüze uğramış olan kadının istediği kişi ile evlenebileceği de belirtilmektedir⁶⁸.

Eski Asur döneminde evlilik ile ilgili bilgiler daha çok Kültepe belgelerinden edinilmektedir. Zira Anadolu’ya ticaret amacıyla gelen tüccarların bir kısmının Anadolu’da yerli kadınlarla evlilik yaptığını görmekteyiz⁶⁹. Anadolu’ya bu dönemin başlarında gelen Asurlu tüccarlar eşlerini Asur’da bırakırken, daha sonraki dönemlerde eşlerini beraber getiren tüccarlar da olmuştur. Ancak eşini Asur’da bırakıp Anadolu’da yerli bir kadınla evlenen tüccarların Anadolu’da ikinci bir kadınla evlenemeyeceği şahitler huzurunda onaylanırdı⁷⁰.

⁶⁵ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 201.

⁶⁶Robert Francis Harper, *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904, s. 59; Percy Handcock, *The Code of Hammurabi*, London, 1920, s. 27; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 202.

⁶⁷ Robert Francis Harper, *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904, s. 63; Percy Handcock, *The Code of Hammurabi*, London, 1920, s. 29; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 203; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.33-34.

⁶⁸ Susanne Scholz, “The Epistemological Imbalance in Readings of Biblical and Ancient Near Eastern Rape Legislation”, *The Bible and Critical Theory*, Vol.1, Number 4, Melbourne, 2005, s. 7.

⁶⁹ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 93-102; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.145-146.

⁷⁰ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 107-112; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.147.

Asurlu tüccarların Anadolu'da evlendiği kadınlar evlenme ve boşanmada kocasıyla eşit haklara sahipti. Kadın da boşanma için mahkemeye başvurabilmekteydi. Boşanma karurunda karara bağlanmakta ve erkek boşadığı kadına para ödemekteydi⁷¹. Karşılıklı rıza ile boşanmalarda ise herhangi bir para söz konusu edilmemektedir. Nafaka bağlanan kadınlara ise giyecek, yakacak ve yağ için belli bir ağırlıkta bakır nafaka olarak bağlanmaktaydı⁷².

Orta Asur Kanun metinlerine bakıldığında genellikle çeşitli vukuatlar ve ihtilafli ya da tartışmalı durumlarla alakalı olarak bahsedildiği görülmektedir. Bu metinlerde kadının toplumdaki ağır başlılığını, eşine karşı saygısını ve kadının haklarını korumaya yönelik hükümler konulduğu görülmektedir. 2.maddede şöyle denilmektedir: “Eğer bir kadın, ister bey eşi, ister bey kızı olsun, küfür söylerse (ederse) veya düşük çeneli ise o kadın cezasını çekecek, kocasına, oğullarına, kızlarına dokunulmayacaktır”⁷³.

Orta Asur Kanunlarının 30-31.maddeleri evlilikte karşılaşılabilecek bazı hususları çözmeyi hedeflemektedir. 30.madde şöyledir: “Eğer baba, oğlunun kayın pederinin evine nişan hediyesi getirirse (henüz) kadın (gelin olacak kız) oğluna verilmemişse ve karısı (henüz) kendi babasının evinde otururken (bu arada) ikinci oğlu ölürse, ölü oğlunun karısını, kayın pederinin evine hediye götürdüğü diğer oğluna eş olarak verecektir. Eğer hediye alan kızın sahibi, kızını vermeye razı değilse isterse hediye getiren baba gelinini alacak ve oğluna verecek, eğer isterse getirdiğinin hepsini, yenmeyecek olan kalay, gümüş ve altının hepsini alacak, yenecek olanlara yaklaşmayacak (geri almayacaktır)”⁷⁴.

Orta Asur Kanunları evlilik gerçekleşmeden kadının ölmesi ile ilgili hususları düzenlemektedir. Eğer adam nişanlılık hediyesini kayın pederine verdikten sonra gelin adayı ölürse ve kayın pederin başka kızları varsa, isterse başka bir kızını evlilik için verecek veya damat adayı ödediği nişan

---

⁷¹ Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.149.

⁷² Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.150.

⁷³ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 114-115; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 246; Martha T. Roth, *Law Collections From Mesopotamia And Asia Minor*, Geogia, 1995, s.153-194.

⁷⁴ Morris Jastrow, “An Assyrian Law Code”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s. 28; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.151.

hediyelerini geri almaktadır⁷⁵. Boşanma hadiselerinde ise kadın babasının evinden getirdiği çeyizini almakta ve babasının evine dönmektedir. Onu boşayan kocası ise taktığı takıları geri alabilmektedir⁷⁶. Orta Asur Kanunlarında evliliğin erkeğin ölümü nedeniyle bitmesi durumunda, kocanın karısına taktığı ziynetler eğer çocukları varsa çocuklara, çocukları yoksa kadına kalmaktadır⁷⁷.

Orta Asur Kanunlarına baktığımızda bir kadınla evlenmiş olmanın işaretlerinden birisi olarak kadının başını arkadaşlarının arasında örtmektir. 41.maddede “Eğer bir adam esirtu’sunu örtmek isterse, beş veya altı arkadaşını oturtup, onların önünde onu örtecek “o benim karımdır” diyecek, o, onun karısı olacaktır. Adamların önünde örtülmeyen ve kocası “bu karımdır” demeyen esirtu, eş değildir, esirtu’dur...”⁷⁸.

Evlendirilmesi söz konusu olan kız borç yüzünden babası tarafından rehin verilen birisi ise onu rehin tutan kişi kızın ailesine soracak ve öyle evlendirebilecektir. Eğer kızın erkek kardeşi “bir aya kadar kardeşimi borcundan çözeceğim” derse bunu yapmazsa onu rehin alan kişi onu dilediği gibi evlendirir, serbest bırakır veya gümüş karşılığı satabilir⁷⁹.

Asur Devleti döneminden kalma bazı evlilik sözleşmelerinde evlenmiş bir erkeğin ikinci bir kadınla evlenemeyeceği, evlenmeye kalkarsa boşanma bedeli ödeyeceği anlatılmaktadır. Başka bir kayıttan ise beşik kertmesi uygulaması olduğunu görmekteyiz. Bütün evlenme ve boşanma işlemleri de devletin resmi makamlarınca yapıldığı da yine kayıtlardan anlaşılmaktadır⁸⁰.

Kadının yeniden evliliği ile ilgili belli şartlar olduğu görülmektedir. Buna göre;

Kocasını Ölmüş Kadının Evlenmesi

Hammurabi Kanunlarının 177.maddesi kocasını ölmüş kadınların evliliği ile ilgilidir. Bu husustaki kayıt şöyledir: “Eğer çocukları küçük olan dul bir

⁷⁵ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 250.

⁷⁶ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 251.

⁷⁷ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 250.

⁷⁸ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 253.

⁷⁹ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 254.

⁸⁰ Yusuf Kılıç, “Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Nisan-Ağustos, 2005, Ankara, 2005, s. 34.

kadın, ikinci bir eve girmeye (evlenmeye) karar verdiyse, yargıçların izni olmadan girmeyecektir (evlenmeyecektir). İkinci bir eve girdiğinde yargıçlar, önceki kocasının evini sonraki kocasına ve o kadına emanet edeceklerdir. Kadının eve bakması, çocukları büyütmesi, malı para karşılığı vermemesi hakkında bir tablet düzenlenecektir. Dul kadının çocuklarının malını satın alan kimse ise, gümüşü (parasını) kaybedecek, mal sahibine dönecektir.” Yani yetim çocuklar korumaya alınmaktadır⁸¹.

Burada dikkati çeken husus kocası ölmüş dul bir kadının ikinci evliliğinin belli şartlarda gerçekleşmesidir. Yargıcın karar verici olmasının temel nedeni varsa çocukların haklarının korunmasıdır⁸².

Boşanmış Kadının Evlenmesi

Boşanmış kadının evliliğinde durum biraz daha farklı olmaktadır. Burada da belirleyici olan çocukların durumudur. Boşanmış kadının evlenebilmesi için öncelikle küçük ve bakıma muhtaç çocukların olup olmadığının tespit edilmesi ve varsa çocukların büyütülmesi hususu tespit edilmektedir. Hammurabi kanunlarının 137.maddesi boşanmış ve yeniden evlenmek durumunda olan naditum ve şugitumun çocuklarıyla ilgilidir⁸³. Bu madde şöyledir: “Eğer bir adam, ona çocuk doğuran bir şugitumu veya ona çocuk temin eden bir naditumu boşamaya karar verirse, o kadına çeyizi geri verilecek ve tarlanın, bahçenin, mal ve mülkün yarısı ona verilecek, (o da) evlatlarını büyütecektir. Çocuklarını büyüttükten sonra, çocuklarına verilen maldan varismiş gibi, bir hisse kendisine verilip, gönlünün istediği bir kocaya varacaktır”⁸⁴.

Kocası Kayıp Kadının Evlenmesi

Kocanın yokluğu ve uzun süre eve dönmemesi, akıbetinin bilinmemesi yargıç kararıyla evliliğin bozulmasına neden olabilmektedir. Ancak Hammurabi kanunlarında erkeğin elinde olmayan nedenlerle kayıp olması ya da kendi isteği ile kaybolması birbirinden ayrılmaktadır:

1-Erkeğin istemeden evden ayrı kalması, zorla götürülmesi, savaşta esir düşmesi, rehin alınması gibi durumlar söz konusu olmaktadır⁸⁵. Bu durumdaki bir erkeğin, eve döndüğünde kaybettiklerini geri alma hakkı

⁸¹ Recai G. Okandan, “Hamurabi Mecellesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII, İstanbul, 1951s.290; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 61.

⁸² C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.128; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 62.

⁸³ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 62.

⁸⁴ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 63.

⁸⁵ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 64.

hukuken vardır. Kayıp olduğu süreçte eşinin tekrar evlenmesi belli şartlara bağlanmaktaydı. Hammurabi Kanunları 133a'da: "Eğer bir adam zorla alınıp götürülmüşse ve evinde yeteri kadar yiyecek varsa, onun karısı, (o içeride olduğu sürece kendisini koruyacak) başka bir eve girmeyecektir (evlenmeyecektir)". Kaybolan erkeğin evinde eşine nafaka olacak kadar malı varsa kadın tekrar evlenememekteydi. Eğer kadın evlenmeye kalkarsa suya atılmaktaydı. Ancak kadının evinde kadına nafaka olacak bir şey yoksa kadının evlenmesi suç değildir⁸⁶.

Hammurabi Kanunları 135'e göre ise: "Eğer bir adam zorla alınıp götürülürse ve evinde yiyecek yoksa ondan evvel (koca dönmeden evvel) karısı başka bir eve girer ve çocuk doğurursa, sonra kocası döner, şehrine vasil olursa o kadın (ilk) kocasına döner. Çocuklar kendi babalarında kalırlar" denilmektedir. Eşnunna Kanunlarının 29.maddesi de aynı konuyla ilgilidir⁸⁷.

2-Kocanın isteyerek evden uzaklaşması hususuna gelinci, burada kendi isteği ile evini terk eden ve dönmeyen erkeğin karısının başka biriyle evlenebileceği belirtilmektedir. Koca geri dönse bile artık karısını geri alamamaktadır. Çocuklar da muhtemelen annede kalmaktadır⁸⁸.

Orta Asur Kanunlarında kocası düşman tarafından kaçırılan kadın ise iki yıl kocasını bekleyecek bu arada nafakasını kendisi temin edemiyorsa sarayın depolarından karşılanacaktır. Bu arada iki yıl dolmuş kocası dönmediği için başka biri ile evlenebilmektedir. Ancak iki yıldan fazla bir süre sonunda da olsa kocası dönecek olursa karısını alabilecektir. O arada kadının çocukları olmuştaysa o çocuklar babalarında kalacaktır⁸⁹.

Boşanma

Mezopotamya'da evlilik sözleşme ile belirlendiğinden bu sözleşme taraflardan birinin veya her ikisinin isteği ile sonlandırılabilirdi. Boşanmaların en fazla çocuk olmaması nedeniyle meydana geldiği görülmektedir. Bu durumda erkek kadının çeyizini iade ediyor ve kadına da tazminat ödüyordu. Eğer boşanma kadının hatasından kaynaklanıyorsa erkek kadına hiçbir şey vermeden boşayabiliyordu⁹⁰.

⁸⁶ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 65.

⁸⁷ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 66.

⁸⁸ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 66.

⁸⁹ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 253.

⁹⁰ Recai G. Okandan, "Hamurabi Mecellesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII, İstanbul, 1951s.292-293; Stephen Bertman, *Handbook To Life in Ancient*

Eski Babil evlilik kontratları mutlaka boşanma ihtimalleri ve kadın için onur kırıcı olan boşanmaya teşebbüs için yaptırımlarla tamamlanmaktaydı. Eğer bir erkek karısını boşamak isterse 20 veya 30 şekel gümüş ceza ödemek zorundaydı. Eğer kadın “Sen benim kocam değilsin” derse eli ayağı bağlanmakta ve nehre atılmaktaydı. İlk dönemlerde bu uygulamanın yüksek bir yerden (kule) atılarak icra edildiği tahmin edilmektedir. Bu zina için verilen cezalardandır.

Belgelerde boşanma için bazı nedenlerden bahsedilmektedir. Evlenen bayanın bakire olmaması, kadının birlikte yaşamayı reddetmesi, zina yapmak, kötü bir hastalığa yakalanma, eşine kötü davranma bunlardan başlıcalarıdır⁹¹. Ayrıca erkeğin boşanma hakkı yanında kadının da boşanma talep etme hakkı da bulunmaktaydı. Aile hukukunun evlilik ile ilgili hükümlerinde evlenme ve boşanmanın şahitler huzurunda ve devletin resmi birimlerince yapıldığı görülmektedir⁹².

Kadının kocasını boşaması için bahsi geçen nedenler ise şöyledir: Kocasının kendisine kötü davranması, birlikte yaşamayı reddetme, uzun süre evden uzak kalma (mesela düşman tarafından rehin alınma gibi)⁹³.

Hammurabi Kanunlarında erkeklerin kadınları keyfi boşamaları hususunda bazı yaptırımlar getirildiğini görmekteyiz. Bu arada bu yolla kadınların mağduriyetinin önüne de geçilmesi hedeflenmektedir. 137.madde bu hususla ilgilidir. Buna göre: “Eğer bir adam, ona çocuk doğuran bir şugitum’u veya ona çocuk temin eden bir naditum’u boşamaya karar verirse, o kadına çeyizi geri verilecek (o da) evlatlarını büyütecektir. Çocuklarını büyüttükten sonra, çocuklarına verilen maldan varışmış gibi, bir hisse kendisine verilip, gönlünün istediği bir kocaya varacaktır.”⁹⁴.

Mesopotamia, New York, 2003, s. 277; Victor H. Matthews, “Marriage and Family in The Ancient Near East”, *Marriage and Family Book*, Friday-August, 2009, s.13; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.42-43; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önyasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.148.

⁹¹ M. Stol, “Women in Mesopotamia”, s. 130.

⁹² C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.158; Victor H. Matthews, “Marriage and Family in The Ancient Near East”, s.25; Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 13, S.1, Nisan 2009, s. 162.

⁹³ Morris Jastrow, “An Assyrian Law Code”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s. 9; M. Stol, “Women in Mesopotamia”, s. 131.

⁹⁴ George S. Duncan, “The Code of Moses and The Code of Hammurabi”, *The Biblical World*, Vol. 23, No.3 (March 1904)s. 188-193; R.H. Pfeiffer, “An Analysis of The Hammurabi Code”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 36, No.4, (July), 1920, s. 311; Robert Francis Harper, *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904, s. 49; Percy Handcock, *The Code of Hammurabi*, London, 1920, s. 23;

Mezopotamya toplumunda evliliğin temel amaçlarından birisi de çocuk sahibi olmak olduğu için boşanma hadiselerinde kadının çocuk doğurmuş olması önem arz etmekle birlikte çocuk doğurmayan kadının mağdur edilmediği görülmektedir. Eğer bir erkek çocuk doğurmayan bir kadını boşamaya kalkarsa babasının evinden getirdiği çeyizi geri verdiği gibi başlığı kadar da fazladan gümüş verecektir. Şayet başlık yoksa boşanma için bir mina gümüş vermesi gerekmektedir⁹⁵. Burada temel gaye toplumun temeli olan aileyi korumak olduğu gibi keyfi boşanmaların da önüne geçmektir. Eğer kadın bir muşkenum (Hür) ise 1/3 mina gümüş verecektir.

Hammurabi Kanunları erkeklerin kadınları mağdur etmesinin önüne geçmek için tedbir aldığı gibi kadının erkeği suiistimal etmesi ve erkeğin evini dağıtmaya kalkmasının önüne geçmek için de tedbirler almıştır. Burada mağdur erkek olduğu için erkeğin hukuku korunmaktadır: 141.madde “Eğer, kocasının evinde oturan bir adamın karısı evden çıkmaya (kaçmaya) karar verip, şahsı için mal mülk edinirse (sonra) evini dağıtır, kocasını küçük düşürürse ve bu ispat edilirse kocası eğer onu boşayacağını söylese, boşayabilir. Yolluk ve boşanma parası olarak ona hiçbir şey vermeyecektir. Eğer kocası onu boşamadığını söylese, ikinci bir kadını alacak ve o (birinci kadın) köle gibi kocasının evinde oturacaktır.”⁹⁶. Erkeğin serkeşlik edip evini ihmal etmesi ve karısını küçük düşürmesi ve onunla ilgilenmemesi durumunda ise kadının evine düşkün ve namuslu olup olmadığına bakılmaktadır. Kadın namuslu ve evine düşkünse, hatasız olduğu anlaşılınca kadın suçlanmamakta ve çeyizini alıp babasının evine gidebileceği belirtilmektedir.

Kadının evini ihmal etmesi ve sokağa düşkün olması ve kocasını küçük düşürmesi durumunda ise kadının suya atılacağı belirtilmektedir⁹⁷. 144. madde ise erkeğin din kadını sınıfı (rahibe)’ndan olan kadınlarla evliliği ile ilgilidir. Madde şöyledir: “Eğer bir adam bir naditum ile evlenirse ve o

---

Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 198.

⁹⁵ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 198-199; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.153.

⁹⁶ Robert Francis Harper, *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904, s. 49; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 199; Hasan Ali Şahin-Hülya Kaya Hasdemir, “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, s.153; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.35.

⁹⁷ Recai G. Okandan, “Hamurabi Mecellesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII, İstanbul, 1951s.291; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 199.

naditum kocasına bir kadın köle verirse ve o kölenin doğurmasına sebep olursa (fakat) bu adam bir şugitum ile evlenmeye karar verirse o adama müsaade etmeyeceklerdir. Şugitum'u alamayacaktır”⁹⁸. Bu maddenin hemen devamındaki madde yine bu hususla alakalıdır. Burada naditum ile evli olan adam, ondan çocuk sahibi olamıyorsa, şugitum ile evliliğine müsaade edilmektedir. Ancak şugitum'un naditum ile bir yarış içine girmemesi gerektiği de belirtilmiştir. Buradan Mezopotamya toplumu için çocuk sahibi olmanın çok önemli bir husus olduğu anlaşılmaktadır⁹⁹.

Toplumda Kadının Hayatı

Mezopotamya'da gelinin başının yağlanması ve evlilik töreninin tamamlanması ile aile kurulur ve kadın ve erkek yeni bir statü kazanmaktaydı¹⁰⁰.

Mükellef bir düğün töreni 6 veya 7 gün sürebilmekteydi. Kız önceden babası tarafından bir peçe ile örtülmekte ve daha sonra kocası tarafından alınıp götürülmekteydi. Gelin (kallatum) bu peçeyi ilk çocuğu doğuncaya kadar başında tutmaktaydı. Kralla evlenen yabancı prensesler ise bu peçeyi sürekli taşımaktaydılar. Damada, gerdeğe kadar bir grup arkadaşı kılıçlarıyla eşlik ederek onu korurlardı.

Düğün bitince gelin kocasının evine doğru yola çıkar ve herkes onların birlikteliğinin bereketli olmasını beklerdi. Gebelik ve doğum bir çok riskleri de beraberinde getirmektedir. Tanınan veya tanınmayan insanlardan müstakbel anneye zarar gelebilir ve çocuk düşürülebilirdi. Ya da “kadın şeytanı” Lamaştum bebeği öldürebilirdi. Muskalar, büyü sözler, dini ritüeller ancak onu bu tehlikelerden koruyabilirdi. Kocasına ve kocasının ailesine çocuk doğuran kadın yeni bir statü daha kazanır ve saygın biri haline gelirdi. Eşnunna Kanunlarının son bölümünde çocuk doğuran kadının kocası tarafından kolayca boşanamadığı görülmektedir¹⁰¹.

⁹⁸ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 199.

⁹⁹ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 199.

¹⁰⁰ M. Stol, “Women in Mesopotamia”, s. 128; Stephen Bertman, *Handbook To Life in Ancient Mesopotamia*, New York, 2003, s. 276.

¹⁰¹ C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York 1904, s. 124, 132-133; M. Stol, “Women in Mesopotamia”, s. 128-129.

Kadın çocuğu 2 veya 3 yıl emzirirdi. Bir sütanesi tutmak da mümkündü. Hammurabi Kanunlarına göre bir çocuğu emziren sütannenin aynı anda başka bir çocuğa sütanneliği yapamayacağı belirtilmektedir¹⁰².

Kadının Çocuk Doğurması

Mezopotamya'da çocuk sahibi olmak çok önemliydi. Zira ailesi yaşlandığı zaman onlara bakacak olan çocuklarıdır. Kadının çocuğunun olmaması durumunda evlatlık alma çocuk sahibi olmanın bir yoludur. Diğer bir yol da ikinci bir kadınla evliliğdir. Ancak ikinci bir eşle evlilikte ilk hanımın ailedeki konumu ve saygınlığının korunması çok önemliydi. Bazen ikinci eş olarak ilk hanımın kız kardeşi de alınabiliyordu¹⁰³.

Asur'da evlilik kontratları 3 ve daha fazla yıl çocuk olmaması durumunda ikinci eşin alınmasına izin vermektedir. Nuzi belgelerine göre eğer erkeğin evlendiği ilk kadın çocuk doğurmuşsa ikinci bir eşle evlilik yasaklanmaktaydı. İkinci bir eş alma konusunda başka nedenler de vardır. Kronik hastalık veya sakatlık (yetersizlik) durumunda ikinci bir eşle evlilik söz konusu olmaktadır. Ancak ilk eşin hakları da korunmaktaydı. Aslında bütün bu kayıtlar temelde tek eşlilik olduğunu göstermektedir. Bazı üst sosyal sınıflarda çok kadınla evlilik daha yaygın görülmekteydi. Orta Asur Kanunlarında iki kadınla evlilik normal görülürdü. Asur Ticaret Kolonileri döneminde Asurlu tüccarların, ilk eşi Asur'da yaşarken, Anadolu'da ikinci bir eşle evlendikleri görülmektedir. Evlilik sözleşmelerinde bazen erkek ikinci bir kadınla evlenmeyeceğini taahhüt etmektedir¹⁰⁴.

Kadının Dul Kalması

Mezopotamya'da evlilikte kadın ile erkek arasında yaş farkı biraz fazla olduğu için erkeğin ölümü daha çok görülmekte ve kadın dul kalmaktadır. Mezopotamya'da dul kalan kadınların geri kalan hayatlarını sürdürmeleri ile ilgili bazı alternatifler olduğunu görmekteyiz. Eğer dul kalan kadın genç ise babasının evine dönmektedir. Kadının çocukları varsa kocasının evinde

¹⁰² C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.133; M. Stol, "Women in Mesopotamia", s. 129.

¹⁰³ C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.151; M. Stol, "Women in Mesopotamia", s. 129.

¹⁰⁴ M. Stol, "Women in Mesopotamia", s. 130; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.39; Kürşat Koçak, "Koloni Çağında Hukuk", *Neşehir Barosu Dergisi*, Y.1, S.1, Mart, 2014, s.173.

yaşamaya devam etmektedir. Yaşlı bir kadın ise büyük oğlu ile birlikte yaşamaktadır. Bir diğer alternatif ise yeniden evlenmedir¹⁰⁵.

Harem

Mezopotamya’da kralların, kraliçenin üstünlüğü ve statüsü korunmak koşulu ile harem oluşturdukları belgelerden anlaşılmaktadır. Mari ve Nuzi belgelerinden görüldüğü gibi haremdeki kadınların sayısı 31, 35 hatta 44 ve daha fazla olabilmektedir¹⁰⁶.

İş Hayatında Kadınlar

Üst sınıflara ait çeşitli kontratlar, mektuplar, haberleşme ve harcama kayıtlarından kadınların uğraştıkları işler tespit edilebilmektedir. Normalde kadınların uğraştıkları yaygın bir iş kolu tespit edilememektedir. Genellikle ev işleri ile meşgul oldukları görülmektedir. Eski Asur tüccarlarının hanımları, Kaniş’te olduğu gibi kocalarının işlerine dahil olabilmekteydi. Yeni Babil döneminde zengin bir adamın hanımı kendi işini kurabilmekte ve çeyizi olan gümüşü bunun için kullanabilmekteydi. İş hayatında gördüğümüz kadınlardan daha fakir olanlar kadın köle olarak görünmektedirler. Kölelik vardır ama bütün topluma hakim bir yapı değildi. Zengin kızlar çeyizlerinin bir parçası olarak birkaç kadın ve erkek köle alabilmekteydi¹⁰⁷.

Kadınların en önemli çalışma alanlarından birisi de Mezopotamya’nın en önemli ihraç malı olan tekstil alanıydı. Ayrıca kamış kesmek, tahıl öğütme gibi işlerde de kadınlar çalışırdı. Aylık altı gün izinli olma hakları vardı. Bunların dışında çocuk bakma, ebelik ve bar işletme işinde de kadınlar vardı.

Eski Babil kanun metinlerinde çok karşılaşılan işlerden birisi de kadınların bar işletmesiydi. Buradaki kadınlar sadece müşterilerine bira temin etmiyor aynı zamanda borç para da veriyorlardı¹⁰⁸.

¹⁰⁵ M. Stol, “Women in Mesopotamia”, s. 133; Victor H. Matthews, “Marriage and Family in The Ancient Near East”, s.22.

¹⁰⁶ M. Stol, “Women in Mesopotamia”, s. 135-136.

¹⁰⁷ Köleliğin birkaç kaynağı vardır: 1-Savaşta esir alma. 2-Pazarda satın alma. 3-Düzeltilmesi imkansız borç yüzünden köleliğe düşme. Borçlu bir erkeğin başvuracağı son yollardan birisi hanımını, kızlarını ve cariyelerini alacaklıya rehin vermektedir. Eski Babil mektuplarındaki birçok pasaj rehin verilen kişilerle ilgilidir ve bu tür vakalar oldukça yüksektir. Rehin vermek sık karşılaşılan bir durumdur ve rehinelere salıverilmesi temel meselelerden biridir

¹⁰⁸ M. Stol, “Women in Mesopotamia”, s. 137.

Dini Hayatta Kadınlar

Mezopotamya’da tanrıçayı temsilen “kutsal evlilik” törenine katılan din kadınlarının tapınakta çalışan özel bir sınıf olduğu ve diğer din kadınları ile arasında farklı bir konum olduğu görülmektedir. Tapınaklarda özel görevler ifa eden din kadınlarının hukukunun kanunlarca belirlendiği dolayısıyla tapınakların devlet için önemli bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca tapınaklarda çalışan bu din kadınlarının kendi aralarında sınıflara ayrılması, her birinin farklı görevlerde bulunması, farklı unvan ve isimlerle anılması ve dini hiyerarşinin varlığı dinin kurumsallaştığını göstermektedir¹⁰⁹. Din sınıfına mensup kadınların hak ve görevleri hususunda özellikle Hammurabi Kanunlarında önemli bilgiler bulunmaktadır. Burada Sumerce ideogramların kullanılması bu din kadınlarının Sumerlerde de var olduğunu göstermektedir. Bu din kadınlarının mirasta, diğerlerine oranla öne çıktıkları görülmektedir. Yazılı kaynaklardan şu din kadınları tespit edilebilmektedir:

Entum (Nin.Dingir.Ra)

Eski Babil Devleti döneminde yüksek rahibe sınıfını ifade etmektedir. Bu rahibe sınıfı erkek tanrılara hizmetle yükümlü olup, diğer rahibeler arasında üstün bir mevkileri vardır. Entumlar kendi aralarında *entum rabbitum* (büyük entum) ve *entum sihirtum* (küçük entum) gibi sınıflara ayrılmaktaydı. Manastırda veya manastır dışında oturabilmekte, kendilerine has kıyafetleri bulunmaktaydı¹¹⁰.

Hammurabi Kanunlarının 178. ve 179.maddelerinde entum sınıfındaki rahibelerin asil aile kızları arasından seçildikleri, bu rahibe sınıfının evlenmelerine müsaade edildiği anlaşılmaktadır. Evlat alma ya da çocuk doğurma haklarına sahip olup olmadıkları açık değildir. Mezopotamya’da kralların kızlarını bu rahibe sınıfına atadıkları, böylece tapınakları da kontrol etmiş oldukları anlaşılmaktadır¹¹¹.

Naditum (LUKUR)

Naditum tabiri Akad, Eski ve Orta Babil dönemlerinde tanrının hizmetindeki kadın anlamında kullanılmıştır. Bu sınıf din kadınlarının özellikle Babil’in kuzeyinde önemli bir kült şehri olan Sippar’da üstün bir mevkie

¹⁰⁹ Morris Jastrow, “An Assyrian Law Code”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s. 13; Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 162.

¹¹⁰ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 164; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.35.

¹¹¹ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 165.

sahip oldukları anlaşılmaktadır. Eski Babil panteonunda Tanrı Marduk'un yanında yüksek bir konumda olan Tanrı Şamaş'a ait tapınağın bulunduğu şehirde naditumlar "gāgum" denilen manastırda ikamet etmişlerdir. Naditumlar kendilerini erkek tanrılara adanmışlardır. Bu sınıf kadınlar, sadece Sippar'daki zengin ve nüfuzlu ailelerden değil, diğer Babil kentlerinin ailelerinden de seçilebiliyorlardı. Hatta Sippar'da yerleşen yabancı ailelerin kızları da olabiliyordu. Eski Babil dönemine ait tabletlerden anlaşıldığına göre Sippar kentindeki ekonomik faaliyetlerin %70'i bu kadınlar tarafından yürütülüyordu¹¹².

Sippar'dan ele geçen borç mukavelelerinden naditumların arpa, gümüş borç verdikleri, ticaret yaptıkları arazi alım satımı yaptıkları anlaşılmaktadır. Hammurabi Kanunları 40.maddeye göre naditumlar tımar sahibi olabilmekte ve bu tımarı satabilmekteydi. Tımar satmanın sadece yüksek memur sınıfı ve tüccarlara ait bir hak olduğu görülmektedir.

Naditumların genellikle evlenmedikleri, evlenseler bile çocuk doğurmalarının yasak olduğu kaydedilmektedir. Münzevi, örnek bir hayat sürdürüyorlardı. Bu kadınlar bir tapınağa bağlı olarak bir baş rahibenin etrafında, tapınaktaki diğer kadın görevlilerle birlikte yaşıyorlardı. Naditumlar asil soydan gelmekle birlikte entumlardan daha alt statüde idiler.

Hammurabi Kanunları 145'e göre, naditumlar evlenebilir ancak çocuk doğuramazlardı. Bu nedenle kocası başka bir din kadını sınıfı olan şugitum ile evlenebilirdi. Şugitumlar çocuk doğurabiliyorlardı¹¹³. Bir naditumla evli olan erkek, eğer hanımı çocuk doğurması için bir köle kadın temin etmişse, bir şugitum ile evlenemezdi. Ancak köle kadın temini söz konusu değilse bir şugitum ile evlilik söz konusu olabiliyordu. Hammurabi Kanunları 145 bu konu ile ilgilidir. Hammurabi Kanunları 146.maddeden naditum'un bu durumda çocuk doğurmak üzere kocasına bir kadın köle verebildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kadın köle çocuk doğurdu diye hanımı ile eşitlik iddia etmeyecek, hanımı (sahibesi) onu para karşılığı satmayacak, fakat ona kölelik (nişanı) koyacaktır. Onu kölelerden sayacaktır¹¹⁴. Burada kadın köle çocuk doğurduğu ve doğurduğu bu çocuğun annesiz kalmaması için köle olarak satılmamakla birlikte yaşadığı aile ortamında köle muamelesi görmektedir. Eğer çocuk doğurmamışsa köle pazarında satılabilecektir. Yani

¹¹² Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", s. 165-166; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 67.

¹¹³ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", s. 167.

¹¹⁴ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 200.

çocuk doğurmak kadın köleye toplumsal anlamda önemli bir statü kazandırmaktadır¹¹⁵.

Naditumlar çocuk doğuramadıkları için yaşlandıklarında kendilerine bakmaları için evlatlık alabilmekteydiler. Bir metinde “Marduk’un rahibesini Hushutum ile evli olan Buniniabi çocuk sahibi olmak isterlerse Şamaş-abili’yi evlatlık alacaklardır” denilmektedir¹¹⁶.

SAL.ZİKRUM

Hammurabi Kanunları 178 ve 179’a göre Nin.Dingir ve Lukur’dan sonra gelen bir rahibe sınıfıdır¹¹⁷. Bu sınıf kadınlar öyle anlaşılıyor ki, önce tapınakta hizmet ettikten sonra sarayda hizmet etmeye devam eden rahibe olmaktan çok hizmet sınıfından bayanlardır¹¹⁸.

NU.GİG (Qadiştum)

Metinlerde entum ve naditumlarda olduğu gibi belli tanrıların hizmetine adanmış olarak anılan bir sınıftır. Ancak durumları ile ilgili bilgiler net değildir.

Eski Babil Devleti dönemine ait metinlere göre qadiştumlar mal-mülk sahibi olabilir, evlenebilir, çocuk sahibi olabilir veya başkalarının çocuklarına dadılık yapabiliyordu. Hammurabi dönemine ait bir kayıta “Anumkinum’un karısı Zuhuntum, çocuğunu, dadılık yapması için İltani’ye, qadiştuma verdi ve ona 3 shekel gümüş ödedi” denilmektedir. Bu sınıf din kadınlarının doğum yaptıran ebelerin yanında manevi ve dini bir fonksiyon üstlenerek, bolluk ve bereket tanrıçası adına doğumlara iştirak ettikleri tahmin edilmektedir¹¹⁹.

Sami toplumlarında qadiştumlar Mari’de Tanrıça Annunitu’nun, Sippar ve Kiş’te ise Tanrı Adad’ın hizmetine adanmışlardır. Hammurabi Kanunları

---

¹¹⁵ George E. Vincent, “The Laws of Hammurabi”, *American Journal of Sociology*, Vol.9, No.6 (May 1904, s.753; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 200.

¹¹⁶ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 169; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 69.

¹¹⁷ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 168.

¹¹⁸ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 169-170.

¹¹⁹ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 170.

181’de gadištumların ölümünden sonra malı evlatlarına değil, kardeşlerine kalmaktaydı¹²⁰.

NU.BAR (Kulmašitum)

Bu kelime Eski, Orta ve Yeni Babil Devletleri zamanında özel bir göreve adanmış kadın olarak çevrilmektedir. Qadištumlar gibi mabette hizmet etmekteydiler. Hammurabi Kanunları 181’de bir babanın, kulmašitum olan kızını bir tanrıya adadığı, bu kadınların evlenebildiği fakat ölünce terekesinin kardeşlerine kaldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiden yola çıkarak bu sınıf kadınların çocuk doğurmalarının yasak olduğu yorumu yapılmaktadır¹²¹.

ŠU.GE/Ī (Šuge/itum)

Šuge/itum kelimesi Akadca’da bir kadın sınıfı anlamına gelmektedir. Hammurabi Kanunları 183’e göre baba šuge/itum olan kızını evlendirirken çeyiz vermekle yükümlüdür. Çeyiz olarak evlenen šuge/itum, babası öldüğü zaman onun mirasından alamaz. 184’e göre ise baba çeyiz vermeden ölmüşse, erkek kardeşler ona çeyiz vermek ve evlendirmekle yükümlüdürler. Buradan da šuge/itum unvanının daha baba evinde iken kazanıldığı anlaşılmaktadır. Bir Nadidutm’un kocası çocuk sahibi olabilmek için bir šuge/itum ile evlenebilirdi. Hammurabi Kanunları 137’ye göre koca šuge/itum’dan çocuk sahibi olduktan sonra onu boşayabilmektedir. Ancak bu durumda šuge/ituma, nadituma verildiği gibi boşanma parası verilmektedir. Šuge/itumların naditumlardan bir farkı da naditumlar tapınaklarda otururken šuge/itumlar babalarının evinde otururlardı. Belki de šuge/itumlar müstakbelde tapınakta görev alacak kadınlardı¹²².

Mezopotamya Kadınları İçin Suç ve Ceza

Zina

Eski Mezopotamya’da zina, yani evlilik dışı birliktelik yüz kızartıcı bir suçtu ve bu suçta genellikle sonu ölümle biten “nehre gitme/suya dalma/suya atılma” cezası verilmekteydi.

¹²⁰ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 172.

¹²¹ Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 173.

¹²² C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904, s.153; Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, s. 173-174.

Urukagina 11:281-290'da bu konuyla alakalı olarak "Eğer bir adamın eşini zina ile (kucakta yatmakla) bir (başka) adam itham ederse nehre gidiş temize çıkarsa onu itham eden adam 1/3 mina gümüşten tartacaktır." denilmektedir. Bu uygulamadan zinanın nehre atılma yani ordalia cezası ile cezalandırıldığı görülmektedir. Eğer kadın zina yapmamış, iftiraya uğramışsa bu durumda nehir tanrısı onu nehirde boğmayacak kadın nehirden canlı çıkacak ve masumiyetini ispatlamış olacaktır. Bu durumda ona iftira atan kişi ağır bir para cezasına çarptırılmaktadır¹²³.

Ur-Nammu Kanunlarının 11.maddesine göre zina yapan kadın suya atılmaktaydı. Eşnunna Kanunlarında ise zina yapan kadının cezası ölümdür. Hammurabi Kanunlarında bu ceza biraz farklı uygulanmaktadır. Bu kanunun 129.maddesine göre kadın-zina yaptığı erkekle beraber nehre atılıyor veya kadının cezalandırılıp cezalandırılmayacağı kocasının kararına bırakılmaktaydı¹²⁴.

Zina konusu ile ilgili Hammurabi Kanunlarında ilginç maddeler olduğu görülmektedir. Zina yapan kadınla ilgili hüküm tamamen erkeğe yani kocasına havale etmektedir. 129.maddede şöyle denilmektedir: "Eğer bir adamın karısı, bir başka erkekle yatarken yakalanırsa onları bağlayıp suya atacaklar. Eğer kadının sahibi (kocası) karısını yaşatırsa, (hayatta bırakırsa) kral da kölesini yaşatacaktır."¹²⁵ Bu tür maddelerin meşru evlilik yoluyla kurulan ailelerin dağılmasını ve toplumun temelde bir bozulmaya uğramaması için bir tedbir olduğuna şüphe yoktur.

Zina ilgili bu tür uygulamalarla birlikte zina isnadı da ispata bağlanmıştır. Zira toplumda daima kötü niyetli insanların olabileceği bilinen bir gerçektir. Bu husus Hammurabi kanun metinlerinde şöyle geçmektedir:

"Eğer bir adam, başka bir adamın erkek tanımayan ve babasının evinde oturan karısını, zor kullanıp, koynunda yatırır ve onu yakalarlarsa, o adam öldürülecektir. Kadın serbesttir.

¹²³ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 41.

¹²⁴ Victor H. Matthews, "Marriage and Family in The Ancient Near East", s.27-29; Hanım Hande Duymuş, "Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar", *Sakarya Üniversitesi Uluslararası-Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, (05-07 Mart, 2009), C.III, Sakarya, 2009, s. 77; Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.32.

¹²⁵ R.H. Pfeiffer, "An Analysis of The Hammurabi Code", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 36, No.4, (July), 1920, s. 311; Füzuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 198.

Eğer bir adamın karısını, kocası yanlış olarak itham ederse ve bir başka erkekle yatarken yakalanmazsa (kadın) tanrı yemini edecek ve evine dönecektir.

Eğer bir adamın karısına, diğer bir erkek için parmak uzatırlarsa (suçlarsa), fakat ikinci (başka) bir erkekle yatarken yakalanmazsa, kocası için nehre dalacaktır.¹²⁶ Burada asılsız isnatların önüne geçilmeye çalışıldığı gibi kadınların da şüpheli durumlardan kaçınmaları da sağlanmaya çalışılmaktadır¹²⁷.

Orta Asur Kanunlarında namuslu bir kadına tecavüzün cezası ölümdür. Şehrin meydanında yürüyen bir kadına zorla sahip olmanın cezası ölümdür. Kadına ise herhangi bir ceza verilmemektedir. Evli bir kadın ile evli olduğunu bile bile zina yapmanın cezası ise her ikisinin öldürülmesidir. Burada her ikisi de öldürüldüğüne göre erkek de evli olmalıdır. Evli insanların evliliğin mahremiyeti ve kudsiyetini bozduğu bu tür davranışlarla böylece şiddetle cezalandırılmaktadır. Hemen devamındaki maddede ise bu durumun istisnası verilmektedir. Eğer adam kadının başka birisinin karısı olduğunu bilmiyorsa herhangi bir cezai müeyyide uygulanmamakta ve serbest bırakılmaktadır. Kadının kocasının karısı ve başka bir adamı zina halinde yakalaması halinde de aldatılan koca her ikisini öldürebilmekte ve bir sorumluluk da taşımamaktadır¹²⁸.

Orta Asur Kanunlarınının 13, 14, 15.maddeleri şöyledir:

“Eğer bir adamın karısı evinden çıkıp, bir adamın üzerine onun oturduğu yere giderse (adama) bir (başka) adamın karısı olduğunu bildiği (halde) onunla yatarsa adamı ve kadını öldüreceklerdir.”

“Eğer bir adamın karısı ile bir (başka) adam... onun bir adamın karısı olduğunu bildiği (halde) yatarsa (koca) karısına ne yapılacağını söylerse, zina yapan adama (da aynını) yapacaklardır. Eğer bir adamın karısı olduğunu bilmeden (kadınla) yatarsa, zina yapan adam serbesttir. Evli adam karısını suçlayacak, ona istediği gibi muamele yapacaktır.”

¹²⁶ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 198; Susanne Scholz, “The Epistemological Imbalance in Readings of Biblical and Ancient Near Eastern Rape Legislation”, *The Bible and Critical Theory*, Vol.1, Number 4, Melbourne, 2005, s. 11.

¹²⁷ Philip Van Ness Myers, *Ancient History*, London, 1904, s. 59; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 198.

¹²⁸ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 247.

“Eğer bir adam, karısıyla bir adamı (zina halinde) yakalarsa (adamı) suçlayıp ispat ederse, her ikisini de öldürecekler, (kocanın) sorumluluğu yoktur...”¹²⁹.

Mezopotamya hukukunda erkek eğer zina yapan karısını hayatta bırakırsa, kadının zina yaptığı erkek de hayatta bırakılmaktaydı. Ancak bu erkeğin başı utanç nişanesi olarak örtülmekteydi¹³⁰.

Kocayı İnkâr

Mezopotamya kanunlarında kadının kocasını inkâr etmesi ve “sen benim kocam değilsin” demesi nehre atılma ile cezalandırılırken erkeğin karısını inkâr etmesi para cezası ile cezalandırılmaktadır¹³¹.

İsteyerek Çocuk Düşürme

Kanunlarda kadınlara verilen cezalardan birisi de isteyerek çocuk düşürme ile alakalıdır. Bilerek çocuk düşüren kadın ölüm cezası ile cezalandırılmakta ve öldürülen kadının cesedi gömülmemektedir. Burada çocuğa çok önem verildiği açıkça görülmektedir¹³². Orta Asur Kanunları 53’te şöyle denilmektedir: “Eğer bir kadın kendi kendine (isteyerek) bir çocuk düşürürse, onu itham ve ispat ederlerse kazığa çakacaklar, onu gömmeyeceklerdir. Eğer çocuğunu düşürme sırasında ölürse, onu kazığa çakacaklar ve gömmeyecekler...”¹³³.

Büyü Yapma

Mezopotamya’da büyü yapmanın ölümle cezalandırılması, bu fiilin toplumda kötü algılandığını göstermektedir. Orta Asur kanunlarının

¹²⁹ Morris Jastrow, “An Assyrian Law Code”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s. 17; Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, *Sakarya Üniversitesi Uluslararası-Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, (05-07 Mart, 2009), C.III, Sakarya, 2009, s. 78.

¹³⁰ Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 79.

¹³¹ Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 79.

¹³² Victor H. Matthews, “Marriage and Family in The Ancient Near East”, s.21; Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s.79. İslam hukukuna göre de bilerek çocuk düşürmek katil hükmünde kabul edilmekte ancak burada çocuğunu bilerek ve isteyerek düşüren kadına ölüm cezası değil para cezası verilmektedir. Bu konuda bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C.3, İstanbul, 1967, s. 145; Mustafa Öztürk, “Osmanlı Döneminde İskat-ı Ceninin Yeri ve Hükmü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1-1, Elazığ, 1987, s. 199-208.

¹³³ Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 80.

47.maddesine göre; “İster bir kadın, ister bir erkek olsun, büyü yaparsa, (büyü) ellerinde yakalanırsa, itham ve ispat edilirse, büyü yapanı öldüreceklerdir...”¹³⁴.

Hırsızlık

Mezopotamya’da hırsızlık şiddetli bir şekilde cezalandırılan bir fiildi. Mesela Asurlularda hırsızlık yapmanın cezası ölümdü. Ayrıca çalınmış malı kabul edene de ölüm cezası verilmekteydi. Orta Asur Kanunları 3.maddede “Eğer bir adam hasta veya ölüyse (ölü iken) karısı, evinden herhangi bir şeyi çalar (ve) bir adama veya bir kadına veya herhangi ikinci bir şahsa verirse, adamın karısını ve (çalınmış malı) kabul edenleri öldüreceklerdir...”¹³⁵ denilmektedir.

Kocayı Öldürtme

Hammurabi kanun külliyatı aile içi cinayetler için de katı ve caydırıcı hükümler koymaktadır. Mesela bir kadın ikinci bir erkekle beraber olmak için kocasını öldürtürse kazığa oturtulmaktadır¹³⁶. Bu da kadınlar için cezası tespit edilen ilginç cezalardan birisidir. Hammurabi Kanunları 153.maddeye göre; “Eğer bir adamın karısı ikinci bir erkek için kocasını öldürtürse, o kadını kazığa oturtacaklar.”¹³⁷.

Kavgada Karşı Tarafa Zarar Verme

Orta Asur Kanunları 8.maddeye göre; “Eğer bir kadın, kavgada bir adamın bir yumurtalığını ezerse, kadının bir parmağını keseceklerdir. Eğer hekim (onu) sardığı (halde) ikinci yumurtalık (da) bundan zarar görürse (ve) yara izi kalırsa veya kavgada ikinci yumurtalık da ezilirse... her ikisini de oyacaklar/ezecekler”¹³⁸. Burada metin eksik olduğu için araştırmacılar kırık

¹³⁴ Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 80.

¹³⁵ Morris Jastrow, “An Assyrian Law Code”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s. 13; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 246; Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 80.

¹³⁶ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 200.

¹³⁷ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 200; Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 81.

¹³⁸ Morris Jastrow, “An Assyrian Law Code”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s. 7; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 247; Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 81.

olan yeri meme, meme başı veya göz olarak tamamlama yoluna gitmektedirler.

Çocuğun Süt Annenin Yanında Ölmesi

Hammurabi döneminde Babil toplumunda sütannelik toplumsal bir olgu olarak kendini göstermektedir. Hammurabi Kanunları 194.madde bu durumla ilgilidir:

“Eğer bir adam oğlunu sütanneye verir, bu oğul sütannenin elinde ölürse ve sütanne babasının ve annesinin haberi olmadan ikinci bir çocuğu (emzirmek için) alırsa, (birincinin yerine koyarsa), bunu ispat ederlerse, babasının ve annesinin haberi olmaksızın başka bir çocuğu emzirdiği için, onun bir memesini keseceklerdir”¹³⁹.

Kadının Saygısızca Konuşması

Mezopotamya’da kadınlarla ilgili cezai müeyyide gerektiren bir suç da kadının küfür etmesi ve saygısızca konuşmasıydı. Ur-Namma Kanunlarının 22.maddesine göre: “Eğer bir kimsenin kadın kölesi (evin) hanımı gibi davranırsa, (evin hanımına veya beyini) küfrederse, (evin hanımı veya beyi) 1 ölçü tuzla onun ağzını yakacaklardır.”

Orta Asur Kanunları 2.maddeye göre: “Eğer bir kadın... küfür söylese (ederse) veya düşük çeneli ise o kadın cezasını çekecektir.”¹⁴⁰. Ancak ne ceza verileceği açık değildir.

Kadının El Kaldırması

Orta Asur Kanunlarının 7.maddesine göre bir kadının, bir adama el kaldırması ve bunun ispatlanması halinde para cezasına çarptırılmakta ve kadına 20 sopa vurulmaktadır¹⁴¹.

Kadının Dışarıya Örtünmeden Çıkması

Orta Asur döneminde evli kadınların örtünmeden evden çıkmaları yasaktı. Orta Asur Kanunları 40.maddeye göre fahişeler ve kadın köleler

¹³⁹ Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 81-82.

¹⁴⁰ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 246; Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 82.

¹⁴¹ Morris Jastrow, “An Assyrian Law Code”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s. 8; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 247; Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 82.

dışında kalan kadınlar evlerinin dışında örtünmek zorundaydılar. Ayrıca fahişe ve kadın köleler dışarıda evli bir kadın gibi örtünürse ve onları görüp ihbar etmeyen de cezalandırılmaktaydı. Başını örtmeden sokağa çıkan evli kadına da başına zift dökme ve kulaklarını delip arkaya bağlama gibi cezaların uygulandığı belgelerden anlaşılmaktadır. Zira kadının dışarda örtünmesi onun evli olduğunun işaretiydi. Mesela kadın kölesi ile evlenmek isteyen bir adam şahitler huzurunda onun başını örterek “bu benim karımdır” demekteydi. Galiba başı bağlanmak tabiri de buradan gelmektedir¹⁴².

Sonuç

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden şu sonuçları çıkarabiliriz:

Sümerlerin yazıyı kullanmaya başlaması ile birlikte Mezopotamya’da kanun metinleri de yazılı hale gelmeye başlamış ve eskinin belki gelenek hukuku olarak devam eden hukuk uygulamalarının yerini yazılı hukuk almaya başlamıştır. Bu yazılı hukuk metinlerinden toplum ve devlet hayatı ile ilgili bir çok husus tespit edilebildiği gibi kadınlarla ilgili de bir çok madde bulunmaktadır.

Mezopotamya’da her ne kadar toplumda erkek ön planda görünse de kadının da aile, toplum ve devlet hayatında önemli bir mevkie sahip olduğu görülmektedir. Mezopotamya hukuk metinlerinin genellikle kadın ya da erkek olduğuna bakmadan mağduru korumaya ve toplumsal yapıyı korumaya ve geliştirmeye yönelik caydırıcı kanun hükümleri getirmeye çalıştıkları görülmektedir. Erkeğin kadını mağdur etmesinin önüne geçildiği gibi kadının da erkek karşısında suiistimallerde bulunması önlenmeye ve bu arada çocukların hakları da korunmaya çalışılmaktadır.

Çocuk sahibi olmak Mezopotamya toplumu için çok önemsendiğinden çocuk doğuran kadının toplumda daha seçkin bir sahip olduğu ve bazı yeni haklara sahip olduğu da görülmektedir. Yine evlilik, boşanma, evlatlık alma vs kadın ve aile hayatı ile ilgili bir çok husus kanunlarla düzenlenmiştir.

KAYNAKLAR

ATEŞ, Hamza-Soner Ünal; “Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusunda İdari Hayat”, *Bilgi*, 8, 2004/1, s.21-42.

¹⁴² Eskiçağ toplumlarında örtünme hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammet Fatih Demirdağ, *İslam Öncesi Toplumlarında Örtünme*, Hitit Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2015, s. 7-14; Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 253; Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, s. 82.

BERTMAN, Stephen; *Handbook To Life in Ancient Mesopotamia*, New York, 2003.

BİLGİÇ, Emin; “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, *Ankara Üniversitesi DTDF Dergisi*, XXI/3-4, Ankara, 1963, s. 103-119

BİLMEN, Ömer Nasuhi; *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C.3, İstanbul, 1967, s. 145; ÖZTÜRK, Mustafa; “Osmanlı Döneminde İskat-ı Ceninin Yeri ve Hükümü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1-1, Elazığ, 1987, s. 199-208.

CIVIL, Miguel; “New Sumerian Law Fragments”, *Studies in Honor Of Benno Landsberger On His Seventy-Fifth Birthday*, April 21, Chicago 1965, s. 1-19.

CLAASSENS, S. J.; “The So-Called Mesopotamian Law Codes: What Is in A Name?”, *Journal for Semitics*, 19/2, 2010, s. 461-478.

DEMİRDAĞ, Muhammet Fatih; *İslam Öncesi Toplumlarında Örtünme*, Hitit Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2015.

DUNCAN, George S.; “The Code of Moses and The Code of Hammurabi”, *The Biblical World*, Vol. 23, No.3 (March 1904)s. 188-193

DUYMUŞ, Hanım Hande; “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, *Sakarya Üniversitesi Uluslararası-Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, (05-07 Mart, 2009), C.III, Sakarya, 2009, 75-84.

EDZARD, Dietz O.; “Irikagina (Urukagina)”, *Aula Orientalis*, Vol. IX, Barcelona, 1991, s.77-79.

FLORIOTI, H.Hande Duymuş; “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”, *Ankara Üniversitesi DTDF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXII, S.54, Eylül, Ankara, 2013, s.25-40

GENCA, Elif; *Eski Mezopotamya’da Hukuk Hareketleri ve Düzenlemeler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Yüksek Lisans Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

GÖKÇEK, Gürkan-Fatih Akyüz; “Sumer Kanunları”, *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C.IX, S.1, Elazığ, 2013, s.1-9.

GURNEYAND, O.R.-S. N. Kramer; “Two Fragment of Sumerian Laws”, *Studies in Honor Of Benno Landsberger On His Seventy-Fifth Birthday*, April 21, Chicago 1965, s. 13-19.

HANDCOCK, Percy; *The Code of Hammurabi*, London, 1920.

HARPER, Robert Francis; *The Code of Hammurabi-King of Babylon*, London, 1904.

JASTROW, Morris; “An Assyrian Law Code”, *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 41, 1921, s.1-59.

JOHNS, C. H. W.; *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, New York, 1904.

KENT, Charles Foster; “The Recently Discovered Civil Code of Hammurabi”, *The Biblical World*, Vol.21, No.3, (March 1903), s. 175-190.

KILIÇ, Yusuf; “Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Nisan-Ağustos, 2005, Ankara, 2005, s. 33-41.

KILIÇ, Yusuf; *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya, 2014.

KILIÇ, Yusuf-H.Hande Duymuş; “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 13, S.1, Nisan 2009, s.159-178.

KINAL, Füzuran; *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983.

KOÇAK, Kürşat; “Koloni Çağında Hukuk”, *Nevşehir Barosu Dergisi*, Y.1, S.1, Mart, 2014, s.164-181.

MATTHEWS, Victor H. ;“Marriage and Family in The Ancient Near East”, *Marriage and Family Book*, Friday-August, 2009, s.1-32.

MYERS, Philip Van Ness; *Ancient History*, London, 1904.

OKANDAN, Recai G.; “Hamurabi Mecellesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII, İstanbul, 1951, s.283-315.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı Döneminde İskat-ı Ceninin Yeri ve Hükümü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1987-1 (1), Elazığ, 1987, s. 199-208.

PFEIFFER, R.H.; “An Analysis of The Hammurabi Code”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 36, No.4, (July), 1920, s. 310-315.

PRICE, Ira Maurice; “The Stele of Hammurabi”, *The Biblical World*, Vol. 24, No.6, (December 1904), s. 468-472.

ROTH, Martha T.; *Law Collections From Mesopotamia And Asia Minor*, Georgia, 1995.

SAGGS, H. W. F.; *Everyday Life In Babylonia And Assyria*, 1965.

SCHOLZ, Susanne ; “The Epistemological Imbalance in Readings of Biblical and Ancient Near Eastern Rape Legislation”, *The Bible and Critical Theory*, Vol.1, Number 4, Melbourne, 2005, s.1-22.

SJÖBERG, Ake W.; “Was There a Sumerian Version of The Laws of Hammurabi”, *Aula Orientalis*, Vol. IX, Barcelona, 1991, s.219-225.

STEELE, Philip; *Ancient Iraq*, London, 2007.

STEINKELLER, Piotr; “The Reforms of UruKagina and an Early Sumerian Term for Prison”, *Aula Orientalis*, Vol. IX, Barcelona, 1991, s.227-232.

STOL, M.; “Women in Mesopotamia”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol. 38-2, Leiden, 1995, s.123-144.

ŞAHİN, Hasan Ali-Hülya Kaya Hasdemir; “Eski Önasya Hukukunda Nafaka, Tazminat ve Mal Paylaşımı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2015/1 S.38, Kayseri. 2015, s.143-156.

TOSUN, Mebrure-Kadriye Yalvaç; *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara,

VINCENT, George E.; “The Laws of Hammurabi”, *American Journal of Sociology*, Vol.9, No.6 (May 1904, s.737-753

YANG, Zhi; “King of Justice”, *Aula Orientalis*, Vol. IX, Barcelona, 1991, s. 243-249.

ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞINDA ANADOLU'DA İNANÇ SİSTEMİ

In Assyrian Trade Colonial Age Belief System In Anatolia

L. Gürkan GÖKÇEK*   **Gülbin İNCE**

ÖZET

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'daki dini yapı, başta Eski Asur lehçesinde yazılmış kil tabletler olmak üzere ritonlar, mühürler ve tanrıça heykelleri gibi arkeolojik bulgulardan yola çıkılarak değerlendirilmektedir. Kültepe'de ele geçirilen tabletler, tanrı isimleri başta olmak üzere tanrıların insanlar üzerindeki etkileri, tapınaklar ve çeşitli adaklarla ilgili bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler ışığında çalışmamızda dönemin inanç sistemi, tanrılar, tapınaklar ve çeşitli ibadet şekilleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Kültepe, Yerel İnanç

ABSTRACT

In Assyrian Trade Colony Era belief system in Anatolia is evaluated taking into consideration archeological findings such as rhytons, seals and figurines and clay tablets written in Old Assyrian dialect. Tablets found in Kültepe give information especially about the names of gods, the influences of gods on local people, the temples and different vows. In the study, in the lights of the information, belief system, gods, temples and various worship styles are will be examined.

Key Words: Assyrian Trade Colony Age, Kültepe, Local Belief

GİRİŞ

Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Asur Devleti'nden Anadolu'ya gelen tüccarlar kalay ve kumaş başta olmak üzere çeşitli malları kervanlarla Anadolu'ya taşımaktaydılar. Asur tarihinde "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" olarak adlandırılan bu dönem, M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren yaklaşık 250 yıllık bir süreci kapsamakla birlikte son zamanlarda yayınlanan limmum listeleri sayesinde bu sürecin M.Ö 1974-1723 yılları arasında olduğu anlaşılmaktadır (Veenhof K. 2003,57vd; Günbattı 2008,116).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı aynı zamanda Anadolu'nun yazılı tarihinin başladığı dönemdir. Büyük çoğunluğu Kültepe'den çıkarılan ve sayıları 23.500 civarında olan tabletler Anadolu tarihine ışık tutan en eski yazılı kayıtlardır. Kayserinin 20 km. kuzeydoğusunda yer alan ve eski adı Kaniş

---

* Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi-Nevşehir

olan bu yerleşmede ilk kazılar 1893-1925 yılları arasında bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir (Eren 1982,50). İlk sistemli kazılar ise 1948'de Tahsin Özgüç başkanlığındaki bir heyet tarafından başlatılmıştır.

Kültepe'de bulunan Eski Asurca yazılmış çivi yazılı tabletlerin büyük bir kısmı ikinci tabakada ele geçirilmiştir. Tabletler ticari mektuplar, çeşitli borç faiz ve kredi senetleri, mahkeme zabıtları, makbuz, hesap ve eşya listelerini ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra aile içi mektuplar, evlat edinme, evlenme, boşanma, veraset ve köle ticaretine ait metinler de bulunmaktadır (Bilgiç 1947,58; Günbattı 1997,111; Özgüç 2005, 12-13). Bu tabletler arasında sosyal veya dini konuları müstakil olarak ele alanlar yok denecek kadar az olup, tabletlerin satır aralarında ve hukuki içerikli metinlerde bu bilgilere rastlanmaktadır. Ayrıca rahiplerce yazıldığı anlaşılan sekiz adet büyü metni (Erol 2014,37), silindir ve mühür baskılar, (Özgüç 1965,64) ailelerin koruyucu tanrıları olarak kabul edilen kurşun figürinler, hayvan şeklinde ritonlar; fildişi, kurşun, gümüş ve fayans gibi malzemelerden yapılmış tanrıça heykelcikleri (Özgüç 2005, 39), tablet zarfları ve bullalar Anadolu halkının yerli ve yabancı tanrıları, bu tanrıların sembolleri ve Koloni Çağı'nın dini yapısı hakkında bilgi vermektedir. Çalışmamızda Kültepe tabletleri ve yazılı kaynaklar vasıtasıyla politeist bir inanca sahip olan Anadolu halkının inanç sistemi ana hatlarıyla ortaya konacaktır.

Tabletlerde Geçen Tanrılar

Koloni Çağı'nda Anadolu'da yaşayan Hatti, Hurri, Luvi ve Hitit toplumlarının çok tanrılı dine inandıkları ve her topluluğun kendine özgü tanrılarının olduğu anlaşılmaktadır. Tanrıların insan biçimli, görünmez ve ölümsüz varlıklar olduğu kabul edilmekte ve doğaüstü güçlerinin olduğuna inanılmaktadır (Kramer 2002,107). Bunun yanında tanrıların taş, kurşun, fildişi ve tunç gibi malzemelerden heykelcik ve figürinlerinin yapılması da Anadolu halkının tanrı ve tanrıçalarına tapınmalarının ve saygı göstergelerinin bir ifadesidir.

Tabloda yer alan tanrı ve tanrıçalardan en çok zikredilen yerel tanrılar *Hariharri, Ana, Kubabat, Hikisa, Parka, Nipas, Tuhtuhanu* iken; Asur tanrılarından da başta tanrı Asur olmak üzere Fırtına Tanrısı Adad, Batının Tanrısı Amurru, Gök Tanrısı Anum, Bilgi ve Sular Tanrısı Ea, Ay Tanrısı Sin ve Savaş ve Aşk Tanrıçası İstar'dır (Özgüç 2005, 38-39). Bu isimler göstermektedir ki, yerli kavimler Asur tanrılarını, Asur tanrıları da Anadolu tanrılarını benimseyerek kendi panteonlarına katmışlardır.

Koloni Çağı'nın inanç sistemi ile ilgili olarak en temel çalışmalardan biri Hirsch tarafından yapılmıştır (Hirsch 1961). Hirsch'e göre tanrılar şu

şekilde sınıflandırılmıştır; kendisine kurban sunulan tanrılar, tapınaklarından bahsedilen tanrılar, bayramlarından bahsedilen tanrılar ve rahiplerinden bahsedilen tanrılar. Hasan Ali Şahin (1998) hazırlamış olduğu “Kültepe Metinlerinde Geçen Tanrı Adları ” adlı doktora tezinde ise tanrılar kökenlerine göre incelemiş olup Anadolu Tanrılarını Hatti, Hurri, Luwi ve Hitit kökenli tanrılar, Mezopotamya Tanrılarını ise Sumer, Akad ve Asur kökenli tanrılar başlığı altında tek tek değerlendirmiştir. Buna göre Kültepe tabletlerinde adı geçen tanrı isimlerini kökenlerine göre şu şekilde tablo haline getirmek mümkündür.

KÜLTEPE TABLETLERİNDE YER ALAN TANRI İSİMLERİ	
ANADOLULU (YERLİ) TANRILAR	
Hatti Tanrıları	Hapantalli Hasşamili, Huzzia, İnara, Pirwa, Utu
Hurri Tanrıları	Aala, Anna, Harihari, Hepat, Hesui, Higisia, Kiki, Kubabat, Kura, Mamma, Mitra, Nawar, Nipas, Parka, Serum, Taşa
Luwi Tanrıları	Tarhu, Tatta, Tiwat
Hitit Tanrıları:	GUL-šeş, Halki, Hannu, İlialanta, Şiuş, Zulia
Diğer Tanrılar	Bēumi, Meni, Tuhtuhanum
MEZOPOTAMYA TANRILARI	
Sumer Tanrıları:	Baba, Ea, Enlil, GUD, HUN.GA.ZA, İnanna, İnimanizi, Lamassa, Mus, Nanna, Nazi, Ninkarrak, NİN-ŞUBUR, Nintu, Nisaba, Ninurta, Şara, Usumi,
Akad Tanrıları:	Aa, Abih, Adad, Anum, Erra, Esu, Hanis, Harum, İlum, İşar/Meşar, İstar, Kittum, Maşşat, Narum, Nynu, Sin,Şamaş, Tiamat, Tibar, Zuzu.
Amurru Tanrıları	Abum, Amurru, Dogan, İshara, Nabu, Raşap, Şah ve Şallim,
Asur Tanrıları	Ahum, Aşşur, Aşşuritim, Ewri, Ersum, Halum, Hubur, Kūbum, Laban, Libÿr, Nide, Nyr, Sadue, Rama, Şala, Şarra-matin, Sutkula, Taşmetum, Tişÿa ve Wer

Yukarıdaki tabloda ismi geçen tanrıların bazılarına belli semboller ya da güçler addedilmiştir. Örneğin Kültepe tabletlerinde Hapantali ırmak tanrısı, Haşamili demirci tanrı, Utu Güneş tanrısı, Aala koruyucu tanrı, Halki tahıl tanrısı ve GUL-šeş ise çocuklara bakan ve onları koruyan tanrıça olarak belirtilmektedir. Bu tanrıların adına tapınak yapıldığından kimilerinin rahipleri olduğundan, kimilerinin de adına bayram yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca bazı tanrı isimlerinin, Mama şehrinde olduğu gibi şehirlere verildiği,

Hatti tanrısı olan Huzzia ve Piruva'nın prensler ile krallar tarafından kullanıldığı ve Tanrı İnar'ın da şahıs ismi olduğu görülmektedir.

Örneğin “*Seneye kral Tanrı Nipas'ın tapınağından çıktığında borçlular borçlarını ödeyecekler*”¹ ifadesinden Tanrı Nipas adına ve Prullia bayramında tahıl tanrısı Halki'nin tapınağında libasyon töreni yapılmasından (Haas 1994,723) da Tanrı Halki adına özel tapınaklar yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Rahiplerle ilgili olarak ise, Kuzia isimli bir şahsın Tanrı UTU'nun² ve Sulili isimli şahsın da Tanrı Nipas'ın rahibi olduğu³ metinlerde açıkça ortaya konmuştur. Anna, Nipas, Harihari, Parka, Heşu ve Higisa bayramları olan tanrılardan bazılarıdır (Şahin 2004, 71-72). Görüldüğü üzere tanrıların isimlerinin tabletlerde anılma nedenleri birbirlerinden farklılık göstermektedir. Mesela Özgüç; Parka, Nipas ve Tuhtuhanu gibi yerli tanrıların kutsal festival günlerini yerli takvim tarihi olarak kullanıldığını (Özgüç 2005,38) ve bu tanrıların daha ziyade şahit olarak gösterildiğini ifade etmektedir. Böylece taraflar arasında yapılan yeminlere geçerlilik kazandırmak amaçlanmıştır (Küçükbezi 2011, 91). Tanrıların çeşitli olaylarda şahit olarak gösterildiği durumlar aşağıdaki gibidir:

Uşur-sa-İştar'ın bakırını satmaya muktedir olamayan İküppā'ya yazmış olduğu mektupta aldatıldığını düşünen İküppā, tanrı Aşşur'u şahit tutmakta ve Uşur-sa-İştar'a şöyle söylemektedir.

“4-6) Niçin bana 5 veya 10 kere mektup yazdın ve şöyle dedin: 7-12) Sen, benim bakırımı devamlı olarak Kaniş ve Puruštatum'a satmak için bıraktın ve tutumunu devamlı olarak değiştirmiyor musun?. 13-18) Tanrı Aşşur ve senin tanrın şahit olsunlar. Ben, Turhumit'e girdikten sonra, 10 mina bakırı satmak için bıraktım. 19-26) Sen babamsın, beyimsin! Senin talimatına göre, ben 10 güne kadar ticari faaliyetimi sona erdirip, Puruštatum'a gireceğim. Ben yapayalnız olduğumdan, bugüne kadar oyalandım.”⁴

¹ Bayram 1990,s.453-562)

² Donbaz 1993,89/k 371,Ku-zi-a GUDA sa UTU

³ Kt 88/k 1090:5-6, ku-um-ri sa Ni-pa-as

⁴ Kt n/k 1277 1) a-na Uş-ú-ur-ša-İştar 2) qí-bi-ma um-ma 3) Í-ku-pí-a-m-a 4) mi-şu ša 5^{şí}-şu 5) ú 10^í-şu ta-áš-pu-ra-ni 6) um-ma a-ta-ma 7) URUDU-i a-na Kà-ni-iş 8) ú Pu-ru-uş-ha-tim 9) a-na ší-a-ma-tim 10) ta-áš-ta-na-kà-an-ma 11) qá-at-kà 12) té-ta-na-ni 13) A-şür ú DINGIR-kà 14) i-řù-lá iš-tù 15) a-na Tur₄-hu-mi-it 16) e-ru-ba-ni ma-ti-ma 17) 10 ma-na URUDU a-na 18) ší-a-ma-tim lá áš-ku-nu 19) a-bi₄ a-ta be-lí a-ta 20) a-ma-lá té-er-tí-kà 21) a-dí 10 u₄-me 22) ú-za-kà-ma a-na 23) Pu-ru-uş-ha-tim 24) e-ra-áb ki-ma we-da-ku-ni 25) a-dí u₄-me a-nim 26) a-tá-am-sa-ar

Bir başka mektupta ise mektubu yazan Hura□ānum, borcu olan değişik miktarlardaki altınları gönderdiğini ifade ederek, tanrı Aşşur ve İstar'ı şahit olarak göstermektedir.

“Aşşur-imitti'ye söyle, Hura□ānum şöyle diyor: 4-13) 10 mana gümüşü ve 1 mana altını İl-tūram sana getirdi. Benim mührümle 2 mana altını U□ur-ša-İstar sana taşımaktadır. Benim borcuma ait bütün bu şeylere (tanrı) Aşşur ve İstar şahid olsunlar. 14-16) U□ur-ša-İstar bana geldiği zaman gümüş (fiyatı) yüksekti ve 17-19) her 8'er sheqel üzerinden 22 ½ ŞE altını almaya mecbur oldum. Ben diyorum ki; 20-25) o bakır gitmesin. Orada onu soruştur. Senin 5 top “kutānum” kumaşını Bu□ia, Tuhpia'da aldı. Eğer almadıysa, 26-28) (o hususta) bana haberi gelsin ki, bıraktığı yerden alayım.”⁵

Asurlu bir tüccar ile yerli bir kadının boşanma belgesinde , “Tanrı Aşşur'un, Tanrı Anna'nın ve kralın huzurunda yemin edecekler”⁶ ifadesinin bulunması tanrıların karı kocaların birbirinden ayrılmasına da şahitlik ettiğini göstermektedir.

Tanrıların alım satım işlerine de müdahil olduklarını anlatan başka bir Kültepe metninde ⁷yerlilerin tanrı Anna'nın tapınağında yemin ederek ev satışıyla ilgili meseleyi hallettikleri görülmektedir. Bu durum Asurlu tüccarların tanrı Aşşur sembolü önünde yemin ederek davalarını sonuçlandırmalarına benzemektedir. Asurlular için tanrı Asur neyi ifade ediyorsa yerliler için de tanrı Anna onu ifade etmektedir. Koloni Devrinin sonuna doğru yerli halkın Asurluların bazı geleneklerini benimsemiş oldukları anlaşılmaktadır (Şahin 1998,45). Görüldüğü üzere tanrılar çeşitli konularda şahitlik ederek ve alım satım işlerine de dahil olarak kendilerinden bahsettirmişlerdir. Mama ve Parka şehirlerinde olduğu gibi şehirlere ve insanlara da ismi konulan tanrılar kendi rızalarının alınması ya da gazaplarından korkulması gibi durumlarla kendilerinden söz ettirmişlerdir.

⁵ kt n/k 1340 1) a-na A-şür-i-mi-ti-ma 2) qı-bi-ma um-ma 3) Hu-ra a-nu-ma 4) 10 ma-na KÜ.BABBAR ù 5) 1 ma-na KÜ.GI 6) İ-lı-tù-ra-am 7) ub-la-kum 2 ma-na 8) KÜ.GI ku-nu-ki-a 9) Ú-□ú-ur-ša-İstar 10) na-áš-a-kum mi-ma a-nim 11) ša hu-bu-li-a 12) A-şür ù 13) İstar^{ša-at} li-□ü-lá 14) ki-ma Ú-şú-ur-ša-İstar 15) i-li-kà-ni 16)KÜ.BABBAR^{pu} da-nu-ma 17) 8 GÍN. TA 22 ½ ŞE 18) KÜ.GI lu al-qı 19) um-ma a-na-kuma 20) e-ri-um šu-ut 21) la i-la-ak a-ma-kam 22) ša-i-il₅-šu 5 TUG ku-ta-ni-kà 23) Bu-□i-a 24) i-na Tù-uh-pi-a 25) il₅-qı šu-ma lá il₅-qı 26) té-er-tù-šu li-li-kam-ma 27) a-şar e-zi-bu28) la-al-qı

⁶ ICK I,32:10-12ššš

⁷ Donbaz 1993,Kt 87/k 39,24-29

Bu anlamda Tanrı Aşşur'un ön plana çıktığı aşağıdaki tablet örnekleriyle de desteklenmektedir.

“Aşşur'un kılıcının huzurunda biz şahitlik verdik” ve “Benim borcuma ait bütün bu şeylere (tanrı) Aşşur ve İstar şahid olsunlar!”⁸ ifadeleriyle tanrı Aşşur'un şahitliği ve İstar'ın tanıklıkları özellikle belirtilmek istenmiştir.

“Şayet (tanrı) Aşşur arzu ederse (rıza gösterirse) 1 mana gümüşlük senin tasarruf parandan senin mıntıkana döndürmeyi istemelisin”⁹ ifadesi ile Tanrı Aşşur'un rızası alınmaya çalışılmış ve bazı davranışların ancak onun izniyle gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir.

Kalkıp buraya gel! Tanrı Aşşur'dan canını kurtar!” *Beyin tanrı Aşşur'un ayağından tut ve canını kurtar!*¹⁰ ifadeleri ile tanrı Asur'un gazabından korkulması gerektiği anlatılmaktadır.

Görüldüğü gibi Kültepe tabletlerinde ismi en çok zikredilen Tanrı Aşşur'un Asurlular için önemi büyüktü. Tanrı Aşşur M.Ö. 1.bin yılda Asur Devletinin büyümesine paralel olarak önemi daha da artmıştır. İlk başkente ve tüm ülkeye ismini veren Tanrı Asur evrenin kralı, cennetin ve cehennemın yaratıcısıydı. Tanrı Aşşur'u diğer büyük tanrılardan ayıran özelliği savaşçı bir tanrı olmasıydı (Delaporte 1996,310). Tanrı Aşşur, Asur halkının ulusal tanrısı, Asur dış politikasının temel dayanağı ve Asur emperyalizminin meşru zeminiydi. Tanrı Asur genellikle sakallı ve sivri başlıklı olarak kanatlı bir diskin üzerinde yayını çeker vaziyette tasvir edilirdi (Demirci 2013,34).

Anadolu'da Kutlanan Yerel Bayramlar

Tanrılara atfedilen kutsal bayramlara, daha ziyade borç belgelerinde rastlanmaktadır. Sözleşmelerde, genellikle belli tanrıların adları ile yapılan bayramların veya hasat ve bağbozumu gibi faaliyetlerin vade günü olarak belirtildiği görülür (Küçükbezi 2011,91). Örneğin taksitlendirilen borçların ilk taksitinin hasatta, ikincisinin de Anna Bayramında ödeneceği bu belgelerde kayıtlıdır (Şahin 2004,72). Söz konusu sözleşmeler dini bayramların tarihleri ve bu bayramlarda yapılan ibadetler hakkında bilgi vermektedir. İsmi tanrılardan alan çeşitli bayramların tarihleriyle ilgili belgelerden bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Buna göre kesin olmamakla birlikte Nipas Bayramının bahar, Tahtuhanum adlı Hasat

⁸ kt n/k 1339

⁹ kt n/k1174

¹⁰ kt n/k 1336

Bayramının yaz, Tanrı Parka adına yapılan bayramın ise kış mevsiminde kutlandığı anlaşılmakta, Harihari Bayramının hangi mevsimde kutlandığı bilinmemektedir (Şahin 2004,72-75). Bu bayramlardan Purullia adlı yeni yıl bayramında Tanrı İnara, Hapantalli ve Halki için libasyon törenleri yapılmıştır (Haas 1994,441). KILAM bayramında güneş tanrısının tapınağında büyük içki töreni düzenlenmiş (Şahin 1998,39), kral ve kraliçe bu törende Tanrı Hapantalli ve Halki için içki içmiştir (Haas 1994,441). Hem bir tanrı hem de bir tanrıça ismi olan Pirwa (Özgüç 1965, 25) için düzenlenen ve “tahılı taştan ayırma” anlamına gelen Tanrı Pirwa Bayramında (Haas 1994, 412-414) tanrı Askasepa, Maliya, Haşamili ve Hssura adına kurbanlar sunulmuştur (Haas 1994,363). Yine Puruilla, KILAM ve Pirwa bayramlarında tanrılar adına libasyon töreni yapıldığı ve kurban sunulduğu tabletlerden anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Zikru bayramıyla ilgili bir metindeki “*Zikru Bayramının 7.gününde kralın 5 kuzusu her defasında kurban olarak Dogan’a ve sahillerin Annasına sunulur*” (Haas 1994, 571-573) ifadeleri bu kurban kesildiğini göstermektedir. Nipas Bayramında tanrı adına tapınakta düzenlenen törende, kralın da katılımıyla, yeni doğan çocuklara hediyeler verildiği bilinmektedir (Şahin 2004, 72).

Daha önce de bahsettiğimiz gibi borçlar genellikle bayramlarda ödenmekteydi. Bunun sebebi, bayramların belli tarımsal aktiviteler döneminde yapılması ve böylece insanların borçlarını ödeyebilecek duruma gelmeleriydi (Küçükbezi 2011, 92). Bu durum yerliler için de geçerliydi. Bununla ilgili olarak aşağıdaki tableti örnek göstermek mümkündür:

Kt.n/k 15. “...Onların her biri Nipas bayramında 10’ar şekel gümüş ödeyeceklerdir...”(Donbaz 1988,51). Bayram günlerinde ödeme yapılmasına dair bir diğer önemli husus Asurlu tüccarların yerlilere borç verdikleri zaman alacaklarını yerli halkın kutladığı bayram günlerinde tahsil etmiş olmalarıdır. Asurluların kendi bayramlarından pek bahsedilmemekte; ancak Asurlu tüccarların Sumer tanrılarına önem verdikleri bilinmektedir. Sumer tahıl tanrısı Nisaba’nın bayramının kutlanması ve Sumer tanrısı Ea’nın veziri Usumi’nin gününden bahsedilmesi bu durumu desteklemektedir (Şahin 2004,75). Örneğin, Asurluların alacaklı yerlilerin ise borçlu durumunda olduğu bir senette borcun Usumi’nin gününde ödeneceği ifade edilmiştir (Bayram 1990, Kt.b/k 134b).

Tapınaklar

Tabletler dışında dinle ilgili bilgi veren materyallerden biri de, mimari anlamdaki tapınaklardır. Çok tanrılı dine inanan Anadolu halkının tanrıları adına tapınaklar yaptığı ve bu tapınaklarda tanrıları için törenler

düzenledikleri anlaşılmaktadır. Kültepe kazılarında tapınak olduğu düşünülen ve aynı planda yapılmış iki büyük binanın şehrin belirli bir bölümünde yer aldığı tespit edilmiştir (Özgüç 1999,46-50). Kültepe'de ortaya çıkarılan yerli tanrılara ait bu tapınakların; Anitta'nın taht tanrısı Halmaşuit, Güneş Tanrısı Şiu ve Fırtına tanrısı Tarhunna adına yapılan tapınaklar olma ihtimali yüksektir (Günbattı 2008, 180). Ancak Kültepe metinlerinde Hatti tanrılarının tapınaklarından bahsedilmezken, yalnızca Tanrı UTU'nun rahiplerinin adı geçmektedir (Şahin 2004,71). Hatti tanrıları dışındaki tanrıların tapınakları ve bu tapınaklarda hiyerarşik düzene sahip rahipler topluluğu bulunmaktaydı. Ancak bu rahiplerin kendi hesaplarına mı yoksa tapınak adına mı hareket ettikleri bilinmemektedir (Küçükbezi 2011,94).

Tapınaklar ibadet yeri olmanın yanı sıra ekonomik hayatın içerisinde aktif olarak faaliyet gösteren kurumlardı. Geniş arazilere ve sayıları binlerle ifade edilen büyük ve küçükbaş hayvan sürülerine sahip olan tapınaklarda din adamları dışında, çok sayıda işçi ve memur çalışmaktaydı (Günbattı 2008,187). Tıpkı rahiplerin çalışma durumları gibi tapınakların da saraya bağlı ya da bağımsız oldukları ile ilgili bilgimiz bulunmamaktadır. Kültepe'deki saray kazılarında dini alanların izine rastlanmaması, Anadolu saraylarının dinle ilgili olmadığını düşündürmektedir (Özgüç1999,61). Bu durum Anadolu saraylarının daha çok idari birimler olarak kullanıldığını sözleşmelerle de ortaya koymaktadır. Bu sözleşmelerde genelde memurlar şahit olarak gösterilirken, Asur'da tanrı Aşşur ve diğer tanrılar şahit gösterilmiştir.

Mezopotamya'da duruma baktığımızda, Asurluların gelirlerinin bir kısmını tapınağa adak olarak bağışladıklarını gösteren metinler olduğunu görmekteyiz¹¹. Buna göre Anadolu'daki bazı Asurlu tüccarların tanrılar adına para toplayarak Asur'daki tapınaklarına gelir sağladıkları bilinmektedir (Şahin 1998, 151). Bu arada tapınaklara tahsis edilmek üzere gönderilen hediyelerden, rahibelere ve kutsal işlere harcanmak üzere gönderilen paradan ve kurban paralarından her iki ülkede de vergi alınmamıştır (Özgüç 2005,30).

Rahip ve Rahibeler:

Tabletlerde rahiplik mesleğinden hem Anadolu hem de Asurlular için bahsedilirken, "gubabtum" olarak ifade edilen rahibeliğin yalnızca Asur'a ait olduğu ve zengin ailelerden bir çoğunun kızlarından birisini *gubabtum*

¹¹ AKT III, 68, 4-6 1 *ma-na kaspa-m a-šu-mi ELLAT-tim a-na-kam a-na □ a-lim áš-qil*.

rahibesi yaptığı belirtilmektedir (Dercksen 2000,138). Rahipler genellikle yerliler arasında düzenlenen borç sözleşmeleri, satış sözleşmeleri, idari nitelikli belgeler ve hatta boşanma belgelerinde şahit olarak gösterilirken rahibeler de şahitlik durumu görülmemektedir.

Önceden belirtmiş olduğumuz üzere, metinlerde yer alan tanrıların rahiplerinin isimlerine; Kuzia isimli bir şahsın Tanrı UTU'nun ve Sulili isimli şahsın da Tanrı Nipas'ın rahibi olmalarını örnek gösterebiliriz. Bazı belgelerde de Tanrı Higisia'nın rahiplerinden bahsedilmektedir. Bu rahiplerin borç verdikleri ve tahıl işiyle uğraştıkları anlaşılmaktadır (Şahin 1998,51). Ayrıca Higisia'nın rahiplerinin krallar tarafından tasdik edilen belgelerde mühürlerinin olması, bu rahiplerin Kaniş sarayında önemli pozisyonlarda bulduklarını göstermektedir.

Benzer şekilde bir başka belgede Tanrı Kubaba'nın rahibinin, Kaniş'in kralı Zuzu'nun onayladığı bir boşanma belgesinde mührünün bulunması (Donbaz 1989, 81), Anadolu'da dinen boşanmaların olabileceğini, hatta bu boşanmaların rahiplerin huzurunda ve onaylarıyla gerçekleştiğini göstermektedir. Bunun yanında rahiplerin oğullarının ticarî faaliyetlerinden bahsedilen belgeler de bulunmaktadır. Örneğin Sin rahibi Aşşur-imitti'nin, muhtemelen bir tüccar olan oğlu Dada'nın kaydedildiği on kadar ticarî içerikli metin bulunmaktadır.

Rahiplerle ilgili belgelerden anlaşılıyor ki, rahipler kendi ihtiyaçlarını karşılayıp, başkalarına borç verebilecek kadar ürüne sahiplerdi. Ancak rahibin borç olarak verdiği ürünlerin tapınağa mı yoksa şahsına mı ait olduğu bilinmemektedir (Küçükbezi 2011, 93). Rahiplerin görev ve yetkileri ile ilgili açık ve net bilgiler olmamasına rağmen J.G. Dercksen bir rahibin Asur tapınağında para muhafaza etmekle görevli olma ihtimalinden söz etmektedir (Dercksen 2004 ,237).

Çeşitli görevlere sahip rahiplerin kıyafetleri ile ilgili olarak Kültepe metinlerinde, dini törenlerde "epattum" adlı özel elbiseleri giydikleri anlatılmaktadır (Hirsch 1961, 58-59). Gümüş ve değerli taşlarla süslü bu özel elbiselerin Niğde Ulukışla arasında olduğu tahmin edilen Talhat şehrinde dokunduğu düşünülmektedir (Lewy 1947, 15). Bu elbiselerin Asurlu tüccarlar tarafından satın alınarak Asura'ya gönderilmiş olduğunu da söyleyebiliriz.

Tabletlerde Anadolu'daki rahiplerinin kendilerine ait mühürler kullandıklarını görmekteyiz. Örneğin Fırtına Tanrısı rahiplerinin başı Peruwa'nın mührü, Fırtına Tanrısı rahibi Suhurpia'nın mührü" (Dercksen 2004, 173,174), "Adad'in rahibi Suhurpia'nın mührü, Anna'nın rahibi Alluwa'nın mührü" (Donbaz 1993, 136-137) tabletlerde zikredilen ve bazıları tanrıya

bağlı olduğu belirtilen rahiplerin isimleridir ve belgelerden “*Fırtına Tanrısı rahiplerinin başı*” ifadesiyle rahipler arasında bir hiyerarşinin varlığı anlaşılmaktadır.

Kültepe metinlerinde geçen “*gubattum*” ve “*waqqurtum*” kelimesinin rahibe anlamına geldiği anlaşılmakta ve “*gubabtum*” kelimesine daha çok miras belgelerinde rastlanmaktadır (Albayrak 2004,13). Bu sığfata haiz bayanların aile şirketi içinde hissedar oldukları da belgelerden elde edilen diğfer bir tespittir.. Tabletlerde bahsi geçen rahibeler Asur'da yaşamış ve Anadolu'da ticaretle uğraşan babalarına, kardeşlerine ve eşlerine mektuplar yazmışlardır. Babaları tüccar olan rahibelerin bazıları şunlardır; Püsükēn'in kızı Ahaha, Asur-nādā'nın kızı İştār-lamassi, Usur-şa Aşşur'un kızı Gababtum ve Amur-İştār'ın kızı Ab-Şallim. Anadolu'dan adak, kurban ve ticari gelirden kendilerine düşen paylar Asur'daki rahibelere gönderilmiştir (Şahin 2000,1-10). Ticaretle uğraşan rahip ve rahibelerin bir diğfer ortak noktası ise *nuarum* adı verilen şarkıcılarının bulunmasıdır. Bu müzisyenler tapınakta yapılan törenlerde ilahiler söylemişlerdir (Şahin 1998,140). Bir nevi tapınak memuru olarak çalışan bu kişiler müzik aletleri çalarak bayram ve şölenlerde de ilahiler eşliğinde halkı eğlendiren sanatçılardı (Günay 2001, 124). Bu törenlerde ülkenin en yüksek dini lideri olan kralın yanında rahipler de yerini almaktaydı. Kültepe metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla Koloni Çağında Anadolu'da ve Asur'da rahip ve rahibeler önemli konumdadırlar. Kaniş şehrinde ise üst düzey devlet görevlileri rahiplik görevini üstlenmişlerdir. Asurlu rahip ve rahibeler de ticaretle uğraşmışlardır. Asurlu zengin tüccarların kızlarının rahibe olması bu müessesenin Asur toplu-mundaki önemini de göstermektedir.

Mezarlar ve Ölü Gömme

Ölü gömme biçimleri inanç sisteminin bir parçası olduğundan bu geleneklerin şekillenmesinde dini inançların etkisi olmuştur. Bununla ilgili olarak mezar tipleri, ölü gömme adetleri, kurban edilen hayvanlar ve mezarlara konulan ölü hediyeleri hakkında daha ziyade arkeologların çalışmaları bilgi vermektedir. Kültepe'de yapılan kazılarda ortaya çıkan mezar tipleri şu şekilde tasnif edilmiştir; Toprak Mezar, Kaya Oyuğu ya da Kaya Aralığı Mezar, Küp Mezar, Sanduka ve Oda Mezar (Özgüç 1948, 3). Hem çocuklar hem de yetişkinler evlerin tabanlarına gömülmüşlerdir. Ölüler avlu veya odaların tabanları altına küplere, taştan sandukalara veya açılan çukurlara dorsal (uzatılmış) veya hocker (dizler karına çekilmiş) durumda yerleştirilmişlerdir (Özgüç 1950, 56-58). Bunun yanı sıra ilk defa Koloni Çağ'ında iki ölünün yakıldığı ortaya çıkarılmıştır. Özellikle taş sanduka mezarlarda zengin ölü hediyelerinin görülmesi bu tabakanın zenginliğinde

işaret etmektedir (Özgüç, 1950, 51-56). Bu altın, gümüş, demir tunçtan takıların, heykelciklerin ve çeşitli süs eşyalarının en güzellerine Alaca höyük'te rastlanmaktadır. Buradaki bronz güneş kursları, dini semboller, boğa ve geyik heykelleri ise boğa ve geyik kültürüyle ilgilidir. Ölen kişinin, yaşamında kullandığı bu eşyalarla gömülmesi öteki dünya inancının varlığını düşündürmektedir.

Mezarlarda kişisel eşyaların yanı sıra içlerine yemek konan pişmiş toprak veya madeni kaplar da bulunmuştur (Özgüç 2005,88). Özellikle Alacahöyük'te ölü yemeği olarak düşünülen bu kalıntıların yanında kurban edilen hayvan başlarının da mezarlarda bulunması, halkın ölüleri için hayvan kurban ettiğini göstermektedir.

Koloni Çağı'nda ölüm sonrası ile ilgili olarak Asurlu tüccar Şalim-Aşşur ölünce Tuhumit şehrine götürüldüğü, yolda yapılan bir masrafın kaydedildiği metinde ise Şalim-Aşşur'a yapılan yas töreninden ve mezarın önüne bir anıt inşa edildiğinden bahsedilmesi (Larsen 2010, 273), ölen kişinin ardından tören düzenlenmesi ve adına anıt diktilmesi gibi adetlerin Asurlular için muhtemelen uygulandığını gösterirken, Anadolu halkı için konuyla ilgili net açıklamalar yapılmadığı görülmektedir.

Kurban ve Diğer İbadetler

Tanrıların belgelerde geçen şekilleriyle birlikte pek çok görevleri vardı; ancak en önemli görevi evreni korumaktı. İnsanın yaratılış nedeni, tanrılara hizmet etmek ve kurban sunmak gibi ibadetlerde bulunmaktı. Nitekim bu durum belgelere de yansımıştı. "*Bir koyunu Tanrı Asur'a, bir koyunu Tanrı Belum'a bir koyunu ise bizim tanrımıza kurban ettik*" (Lewy 1929,35) ifadelerinde tanrılara sunulan kurbanın cinsi, "*Zikru Bayramının 7.gününde kralın 5 kuzusu her defasında kurban olarak Dogan'a ve sahillerin Annasına sunulur*" (Hass 1994,571-573) ifadelerinde ise bu kurbanın cinsi ile birlikte adedi belirtilmiştir. Tanrılara ait bu sunular, şarap gibi içkiler olabileceği gibi hayvan kurbanlarının kanı şeklinde de olabilirdi. Kültepe tabletlerinden de Anadolu halkının kurban geleneği hakkında kısmen bilgi edinebilmekteyiz. Örneğin bir belgede, Tattasmis'in eşi Meismis çocuk doğurduğunda Tanrı Nipas'ın tapınağına gidilmiş ve orada çocuğa hediyeler verilmiştir. Yine Nipas tapınağında yapılan bu törenlere kral başrahip sıfatıyla katılmakta; Kaniş'in beyi veya prensinin başkanlığında yeni doğan çocuklar için tören düzenlemekteydiler (Şahin 2012,56-57). Bu, kendilerine sağlıklı bir çocuk verdiği için Tanrıya teşekkür niteliğinde bir ibadetti. Benzer şekilde Asurluların tanrı isimlerini çocuklarına vermeleri de kendilerini tanrının yaratıp yaşatmasına, büyütüp beslemesine dair bir şükür

ifadesidir. Yeni doğan bir çocuğun yaratıcısına karşı ödevlerini bilmesi için, ona tanrının kölesi anlamına gelen isimler de verilmiştir (Şahin 2009,603). Ennam-Aşşur başta olmak üzere, Ennam-Adad, Ennam -İştar, Ennam-Sin ve Ennam-Ea bu şekilde kullanılan isimlerden bazılarıdır (Şahin 2009, 594).

Kurban, içki sunumu, bebek karşılama ve isim koyma gibi ibadetlerin yanı sıra dinle bağlantılı bir konu olarak Kültepe'de sekiz adet büyü metni bulunmuştur. Kt 94k/821 numaralı tabletin üst kısmında ipe duvara ya da kapıya asmak için delikli bir çıkıntının bulunması bu belgenin muska gibi kullanılmak üzere biçimlendirildiğini düşündürmektedir (Erol 2014,37). Muska hazırlayarak büyü yapmak da inanç siteminde dikkat çeken bir konudur. Örneğin Kt 94 k/520 numaralı belge nazara karşı yapılmış bir büyüü içermekte olup (Larsen 2008, 145-147) metnin tercümesi aşağıdaki gibidir.

Kt 94/k 520 1-4) Ah göz! Göz! alulutu-(antimon) göz! Gerçekten kötü bir birru-hastalığı! Gerçekten alıp götürülmüş uyku! Titreme! 5-6) Adamın evinin bir araya getirilmiş (toplanmış) ocağını dağıttı. 7-8) Gürültülü evi bir enkaz yığını haline getirdi. 8-9) Aldı! İneği ahırdan aldı. 9-10) Koyunu sulama yerinden aldı. 11-12) Genç adamı duadan aldı. 12-13) Genç kadını danstan aldı. 14-15) Çocuğu dadının koynundan aldı. 16-17) Sen kötü gözün. 17-19) Büyü benim değil, büyülerin efendisi Ea'nın büyüsidür. 20-24) Sen Anum, Antum, Lahmum ve Durum, yeraltı ve onun (içinde) yatanlar tarafından lanetlendin ki geri dönemeyesin ve onu yakalayamayasın.

Yukarıda tercümesi verilmiş belgede kem gözün yani nazarın insanlara ve hayvanlara vermiş olduğu fiziksel ve psikolojik zararlardan bahsedilmektedir. İnsanların ocağını dağıtıp artık dua bile edememelerine sebep olan nazar, tanrıların isimleri belirtilerek onlar tarafından lanetlenmektedir.

Kültepe'de bulunan Eski Asurca yazılmış büyü metinleri, büyüünün yapılaş aşamalarını anlatan bilgiler içermemesi açısından ilgi çekmektedir. Bu metinlerde büyücü anlamındaki "āšipum" sözcüğünün kullanılmaması da büyücülüğün bir meslek değil de günlük yaşamla sınırlı kalan bir aktivite olduğunu göstermektedir (Barjamaoviç-Larsen 2008,151). Ayrıca Kültepe metinlerinde falcılık, kahinlik ve rüya yorumculuğu gibi konularla ilgili bilgiler de çok az sayıdadır. Sayıları 23 binden fazla metin arasında başlı başına kehanet veya fala ilişkin tek bir belgenin bile olmaması sebebiyle kehanete dair bilgilerimiz, tüccarların veya ailelerinin mektuplarındaki satır ararındaki kısa ifadelere dayanmaktadır (Erol 2014, 45).

Sonuç olarak yazılı kaynak ve arkeolojik buluntular, Koloni Çağı'nda Anadolu'da politeist bir inanç sitemi olduğunu ve her kavmin kendine özgü

inançları bulunduğunu göstermektedir. Halk hem Anadolu kökenli yerli tanrılar hem de Mezopotamya kökenli yabancı tanrıların birleşiminden oluşan bir panteona sahipti. Bu tanrı ve tanrıçalar anlaşılabilirliğe geçirelilik güvenilirlik kazandırmak amacıyla sözleşmelerde şahit olarak gösterilirdi. Aynı zamanda bazı tanrıların da adına tapınaklar yapılmakta ve bayramlar düzenlenmekteydi. Bu tapınaklara bağlı ya da devlet adına çalıştığı kesin bilinmeyen rahip ve rahibeler görevliydi. Rahipler hem tapınaktaki törenlerin yönetimiyle ilgilenir hem de ticaret ile uğraşırdı. Rahibeler de ticaret ile uğraşmakla birlikte tapınakta rahipler kadar etkin değildi. Bunun yanı sıra zengin tüccarların kızlarını tapınağa rahibe olarak gönderirdi. Rahipler arasında hiyerarşik bir düzenin varlığı “rahiplerinin başı” gibi ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu hiyerarşik düzende yer alan rahiplere krallar da dini törenlerde başkanlık sıfatıyla eşlik ederlerdi.

Tapınaklarda düzenlenen dini törenlere, ilahi söyleyerek halkı eğlendiren çalgıcı ve şarkıcı müzisyenler de katılırdı. Genellikle hasat ve bağbozumu gibi tarımsal faaliyetlerin yapıldığı zamanlarda veya çeşitli festival zamanlarında gerçekleştirilen bu törenlerde borçlar da ödenirdi. Halk tanrılara şarap ve kurban (hayvan) gibi sunular hediye ederek saygılarını gösterirdi. Tanrılara saygının başka bir ifadesi de yeni doğan bebeklere tanrı isimlerinin verilmesiydi. Büyü, fal, muska yapımı gibi kehanetlerle kötülükler ve kem gözler, uzaklaştırılmaya çalışılırdı. Nitekim Koloni Çağındaki çok tanrılı inanç sisteminin, sonraki dönemlerde de devam ettiğini hatta Hitit Çağında “Bin Tanrılı Din” tanımlamasıyla aynı ve benzer tanrı isimlerinde kendini gösterdiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

AKT III Bilgiç Emin –Günbattu Cahit, (1995) “Ankaraner Kültepetafeln”, (FAOS B-3) Stuttgart

Bayram Sebahattin (1990), “Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni bir Vâde İfadesi ve Çıkan Neticeler”, X. Türk Tarih Kongreleri, II cilt, Ankara, 453-462.

Bilgiç Emin (1948) “Anadolu’nun İlk Tarihi Çağı’nın Ana Hatlarıyla Rekonstrüksiyonu” AÜDTCFD, C. VI, (1948), s. 489-516.

Dercksen Jan G. (2004), “Some Elements of Old Anatolian Society in Kaneš”, Dercksen Jan G. Assyria and Beyond, Studies Presented to Mogens Trolle Larsen, PIHANS 100, Leiden, 137-177

Donbaz Veysel (1988) “The Business of Aşed an Anatolien Merchant”, AfO, XXXV, s. 48-63.

Donbaz Veysel, (1993) "Some Remarkable Contracts of I-B Period Kültepe Tablets II", N. Özgüç'e Armağan, Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, ed. M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç, Ankara, 131-154.

Eren Mustafa, (1988) ,"İstanbul Müzelerindeki Boğazköy Tabletleri IV", Ankara .

Erol Hakan, (2014)," Anadolu'nun İlk Yazılı Belgelerinde Büyü ve Kehanet" , Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-COĞRAFYA Fakültesi Dergisi, 54,2 s.37-48

Gökçek, L.Gürkan, (2015),Asurlular, Bilgin Kültür Sanat Yayınları

Günbattı Cahit,(2008),"Kültepe Kaniş, Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler, Kayseri

Haas, Volkert, (1994), "Geschichte der Hettitischen Religion", Leiden

Hirsch, Hans,(1961), "Untersuchungen zur Altassyrischen Religion, Graz

Hirsch Hans,(1972)" Untersuchungen zur altassyrische Religion, Archiv für Orientforschung, herausgegeben von E. Weidner Beiheft "13/14, Osnabrück.

Kramer Samuel Noah, (2002), "Tarih Sümer'de Başlar", Kabalcı, İstanbul.

Lewy J. (1947), "Naram-Sin's Campaign to Anatolian in the light of Geographical data of the Kültepe Text", Halil Ethem Hatıra Kitabı C.1, (İstanbul 1947), s. 11-18.

Küçükbezi, H. Gül (2011) "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Orta Anadolu'da Dinsel Yapı" Tarihin Peşinde Uluslar arası Tarih ve sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 5,s.89-102

Özgüç Tahsin, (1999) Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabretleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Özgüç Tahsin, (2005)Kültepe Kaniş/Neşa, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Şahin, H.Ali, (1998) "Kültepe Metinlerinde Geçen Tanrı Adları", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi

Şahin, H.Ali, (2000), "Kültepe Metinlerinde Geçen Rahibelerin Aile ve Toplumdaki Konumu", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 20, Sayı 32, s.1-10

Şahin, H. Ali, (2004), "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri", Erciyes Üniversitesi, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayın No: 7, Kayseri

Şahin, H. Ali,(2009), "Eski Asur Toplumunda Çocuklara Ad Verme Geleneği", Turkish Studies, Sayı 4/3

Veenhof, Klaas R. (1996)"An Old Assyrian Incantation Against a Black Dog", WZKM 86, 425-433.

MODERN ORTA DOĞU'NUN OLUŞUMU

Muammer GÜL¹

GİRİŞ

Medeniyetler kadim zamanlardan beri üzerinde kuruldukları coğrafyaları merkez alarak dünyaya bakan bir coğrafi tanımlama ile ifade edilmiş, her coğrafi mekân bir medeniyetin havzasını teşkil etmiştir. Bu tanımlamada kimi zaman çöl, bozkır, bir nehir veya bir iç deniz, kimi zaman ise okyanus veya semavî dinlerin tasvir edildiği coğrafyalar merkez rolü oynamıştır².

Şöyle bir geriye dönüp baktığımız vakit Eski Yunanlılar Ege merkezli bir bakış açısına sahip iken, Roma Akdeniz'e, Türkler ve Moğollar ok atan toplulukların coğrafyası olan bozkırlara dayalı bir mekân idrakine sahip olmuşlardır. Büyük İskender, Mezopotamya-Mısır-Hint coğrafyasının sentezinin oluşturduğu bir coğrafi idrake, Persler Avesta'yı esas alan bir coğrafyayı esas alırken Çinliler "orta vaha devleti" dedikleri bir coğrafyayı esas almışlardır. Nasıl Araplar bir *çöl medeniyeti* nitelemesini nasıl hak etmişlerse, bugün Amerika Birleşik Devletleri açısından da "açık denizler" Arapların çölüne benzer bir role sahip olmuştur³. Ve yine çöllere nasıl tarih boyunca Arapların yayılma ve savunma sistemlerinde bir rol oynamışsa, bugün ABD'nin *Yeni Dünya Düzeni* projeleri çerçevesindeki küresel hakimiyetinin yayılma, müdahale ve savunma sistemi bu açık ve kapalı deniz havzalarına dayanmaktadır. Dinler açısından da farklı bir tablo söz konusu değildir. Her dinin veya inancın bir coğrafyası olduğu gibi her coğrafyanın da bir dini veya inancı olmuştur. Musevîlik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi dinler de ortaya çıktıkları coğrafyayı merkez alan ve oradan dünyaya bakan bir coğrafya idrakine sahip olmuşlardır. Roma'nın Mare Nostrum'u, Yunanlıların Megalo İdea'sı ve Yahudilerin Arz-ı Mevud'u da böyle bir mekan algılamasının ifadesidir.

Milletlerin kendi eksenlerinde oluşturdukları bu mekan algılaması, bütün medeniyetlerde ortak bir payda olan, *ben* ve *öteki* ayrımı ile ifade

¹ Prof. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü. Adıyaman. glmuammer@yahoo.com

² Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 62-83; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2000, s. 78.

³ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 78; Muammer Gül, "From the Window of Local History Turkish-American Relationships: Harput and Rahika Novels", *The History of American - Turkish Relations: 1833-1989*, İstanbul - Şanlıurfa, 5-8 Haziran 2006, s. 9.

edilmiştir⁴. Hegel'in Dünya tarihini Avrupa merkezli tanımlaması ile birlikte bugün Avrupa'nın dışındaki eski dünyanın Orta Doğu, Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Merkezî Asya olarak adlandırılması batı medeniyeti merkezli bir mekan algılamasının hala devam ettiğini göstermektedir. Burada şu farkı söylemek lazımdır ki, batının *öteki*'ni tanıma ve tanımlama gibi bir çabası varken İslam dünyasında, seyyahlar ve coğrafyacılar tarafından, mükemmel bir mekan olarak tasvir edilen *memleket*'in yani darü'l-İslam'ın dışındaki dünyayı tanıma ve tanımlama geleneği oluşmamış, öteki sorgulanmamıştır. Ancak Müslüman dünyasının da var olan böyle bir mekan algılamasında siyasî mekanın merkezi Bağdat şehridir. Öyle ki, Bağdat XI. yüzyıldan sonra dinî, siyasî ve medeniyet merkezi olma özelliğini kaybetmesine rağmen XIV. yüzyıl ortalarında seyahatnamesini yazan İbn Batuta'ya kadar hala İslam'ın başkenti, cennet şehri, halifelerin evi ve alimlerin mekanı olarak tasvir edilmektedir⁵.

Müslümanlardaki bu mekan algılaması geleneksel yapısıyla XVI. yüzyılda dünya haritasında çok köklü değişikliklerin olduğu bir çağda hala devam etmekteydi. 1500'li yıllarda Batılı denizciler dünyayı birleştirmek için seferler düzenlediler ve insanlık tek bir toplum halinde birleşti. Ancak bu dünyayı tek bir merkezde birleştirme girişimi hiç de yeni değildir. XVI. yüzyıl başındaki Avrupa tecrübesine gelinceye kadar birçok tecrübeler yaşamıştır. XV. yüzyıl başında dünya hakimiyeti düşüncesi hala geleneksel *kara mantığına* dayanan Timur, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'i küçük düşürmek için "*kayıkçı Türkmen oğlu*" tabirini kullanırken yerkürenin kararlarına hakim olmakla dünya hakimiyetini kuracağına inanıyordu ve Osmanlı'nın aynı gaye için bunu denizlere teşmil etmesini anlayamamıştır. Ancak Osmanlı İstanbul'u payitaht haline getirip denizciliği devletin esas dayanaklarından biri haline getirmekle birlikte eski dünyanın iç denizlerini aşamamıştır. Yeni Çağ'a asıl damgasını vuran okyanuslarla dünyayı birleştiren ve uluslar arası ticareti karalardan ve iç denizlerden okyanuslara kaydıran Avrupa olmuştur. Batının okyanuslardan dolaşarak Müslüman alemini ve dünyayı arkadan çevirmesi karşısında Osmanlı aydınlarının haykırıları Osmanlı Devleti'ni büyük projeleri gerçekleştirmeye itmiş ise de

⁴ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 97-98; Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, s. 62-65; Lev N.Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 40-41.

⁵ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, s. 316; Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolijisi*, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2004, s. 242-244.

ne yazık ki bunlar ancak proje safhasında kalmıştır. Bunlar Osmanlının kaçırdığı büyük fırsatlar hanesine yazılırken aynı zamanda Osmanlının Yeni Çağı ıskalaması anlamına da gelmekteydi.

XVI. yüzyıl başındaki Batılı deneyimine denk düşenlerden biri de Timur'un yolundan giden İmparator Babür'ün dünyayı bir merkezden yayılarak birleştirme düşüncesi idi. XVI. yüzyıl sonuna kadar *step*, insan ilişkilerinde tuzlu denizden çok daha iyi bir ulaşım yoluydu. Bu susuz denizin *step*-kalyonları *develer*, *step*-kadırgaları *atlar*, *step*-limanları ise karavan *şehirleri* idi. Bunlar XVI. yüzyıla kadar dünyayı birleştiren araçlardı. Buna göre Babür'ün Ferganası merkezi noktadaydı. Oysa Batılılar dünya haberleşmesinin ana ortamı olarak *step*'in yerine okyanusu kullanarak büyük bir devrim yaptılar. *Step* limanları, atın ve devenin yerini alan okyanusta yüzebilen gemiler sayesinde kullanılmaz bir hale geldi ve daha Babür'ün hayatında bu merkez ani bir atlayışla Sevilla, Lizbon ve Londra'ya kayacak, daha sonra da New York'ta karar kılacaktır. Günümüzde ise, yüzen adalar olan uçak gemi filoları ile hava gücünün yanında okyanuslar hala yerini korumaktadır⁶. Aslında sadece ben merkezli tarihi yorumlamada değil aynı zamanda onunla birlikte harita çizimleri ve haritacılıkta da bu anlayışın hakim olduğu bilinmektedir.

Yerküremizin haritasını çizenler her dönemde merkez olarak kendilerini almışlar, coğrafyaları adlandırma ve tanımlamayı da kendi medeniyet dairelerine göre yapmışlardır. Bundan dolayı bugün coğrafyaların kimliğinin bir yönüyle aldıkları adlarda gizli olduğunu ve her coğrafi adın bir kimliği ya da bir medeniyete aidiyeti temsil ettiğini söyleyebiliriz. Öyle ki, coğrafyaların aldığı isimler ve bazen bu isimlerde yapılan değişiklikler uluslar arası rekabet ve ilişkilerin konusu olabilmektedir. Bugün geniş manası ile Yakındoğu coğrafyasının şekillenmesinde önemli bir yeri olan yerbilim haritacılığının başlangıcı, 18. yüzyılda Fransa ve Britanya'dır. Ve o günden bugüne buna ilgi duyanlar da güçlü devletler olmuştur. Afrika'da haritacılığın geliştiği bölgeler İngiliz ve Fransız sömürge topraklarıdır. Haritacılığın başlangıcında Britanya'yı temel alan sınıflandırma, dünyaya neredeyse emperyalist bir tavırla dayatılmıştır. Yerküreyi bir tür imparatorluk, her haritası yapılan bölgeyi sanki imparatorluğa katılan bir bölge olarak gören bir anlayış hâkim olmuştur⁷.

⁶ Toynebee, *Medeniyet Yargılanıyor*, s. 57-64, 82-83; A.Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1981, s. 126-128.

⁷ David Oldrayd, *İnsan Düşüncesinde Yerküre*, çev. Ülkün Tansel, Tubitak, Ankara 2004, s. 111, 165-188.

1. Orta Doğu Kavramının Serüveni

Bugün geniş anlamıyla İslam alemini kapsayan, dar anlamıyla ise bu bölgenin herhangi bir kısmı için kullanılan Orta Doğu kavramı, İslam ülkelerini kapsamasından dolayı ilk çağrışımı İslam'dır. Ancak kelimenin en az İslam kadar diğer çağrışımı da Batı'lı olmasıdır. Yaklaşık bir asırdır dünya siyasi literatüründe yerini almış olan Orta Doğu kavramı ne zaman ve hangi ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmıştır? Kavram Coğrafi, siyasi, kültürel, ekonomik ve jeopolitik bakımdan hangi manaları içermektedir? gibi soruların cevabı bize bu kelimenin siyasi literatürdeki yeri hakkında bilgi verecektir.

Evvela şunu belirtelim ki, 20. asrın başlarında kelime Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade için kullanılıyordu. Ancak bugünkü boyutları ile İngiltere tarafından şekil verildiği görülmektedir.⁸ Yani kelime I. Dünya Savaşı sonrasındaki yeni yapılanmanın etiketi olarak ifade buluyordu. I. Dünya Savaşı öncesindeki durum hakkında nasıl bir kavramlaştırma vardır dediğimiz zaman karşımıza gerek coğrafi ve gerekse siyasi olarak daha geniş bir kavram olan “Yakın Doğu” kelimesi çıkmaktadır.

Yakın Doğu kelimesi oldukça eski olup, kökeni ilk Avrupa keşiflerine kadar gider ve “Uzak Doğu”dan ayırmak için kullanılmıştır.⁹ Aslında İngilizler dünya üzerindeki hakimiyetleri ile ilgili olarak Avrupa'dan Asya doğusuna kadar olan uzaklıkları, belirli bölümlere ayırmak suretiyle bölgesel olarak tanımlanmışlardır. Bunlardan birincisi, Fırat ve Dicle nehirlerinin vadilerinden geçen hattır. Avrupalı coğrafyacılar birinci hattın batısında kalan toprakları “Yakın Doğu” (Near East), bu hatla Seylan-Burma hattı arasını “Orta Doğu” (Middle East), bu hattın daha doğusundaki coğrafi alanları da “Uzak Doğu” (Far East) olarak kabul etmişlerdir.¹⁰ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Yakın Doğu denildiği zaman Osmanlı Devleti'nin çoğunlukla hakim olduğu ve etki alanı içine aldığı coğrafyayı ihtiva etmektedir. Zaten I. Dünya savaşına kadar bir Orta Doğu meselesi değil bir Yakın Doğu meselesi vardı. Özellikle Orta Doğu deyiminin yaygın kullanışı ve Yakın Doğu kavramının yerini alması II. Dünya savaşı sırasında oldu. II. Dünya savaşında Süveyş Kanalı ve çevresinin önem kazanması İngiltere'nin Orta Doğu komutanlığını Kahire'ye taşımasına

⁸ David Fromkin, *Barişa Son Veren Bariş*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Yayınları, İstanbul, 1993, s. 218.

⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1990)*, İmge Kitabevi, 2.Baskı, İstanbul, 1991, s.46-47.

¹⁰ Muzaffer Erendil, *Çağdaş Orta Doğu Olayları*, T.C. Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992, s. 5.

sebeptir. Avrupa cephesi ve Balkanlar'daki hareketlerin desteği Kahire'deki karargahtan yönetilince Orta Doğu kavramı yerleşmeye başladı.¹¹ Bu değişiklikte I. Dünya Savaşı sonunda Kafkasya'nın Sovyetler tarafından işgal edilmesi Balkanlar'ın yeni bir yapılanmaya girmesi ve daha sonra Türkiye'de Nato'ya katılması yeni bir tanımlamayı gerektirmiştir.

Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Orta Doğu gibi kavramlar aslında batılı devletlerin özellikle İngiltere ve ABD'nin tamamen kendi politik, ideolojik ve akademik maksatları doğrultusunda icad ettikleri kavramlardır¹² ve coğrafi bir bölgeden çok ideolojik bir alanı, yani İslam alemini kastetmek için kapsamı gibi muhtevasının da kendilerinin belirlediği kavramlardır.¹³ Gerek zaman ve gerekse mekan olarak istenildiği kadar daraltılıp genişletilen daha doğrusu Batının Şark Meselesi ile aynı zemini paylaşmaktadırlar. Öyle ki, Batılılar Viyana'dan Çin Seddi'ne, İslam'ın doğuşundan bugüne kadarki bir çerçevede istedikleri bir alana ve zamana bu etiketleri vurarak meseleleri ele almışlardır.

Orta Doğu, stratejik, jeopolitik, ekonomik ve siyasi boyutları ile dünyanın sadece maddi enerji deposu değil, aynı zamanda manevi enerji deposu olma özelliğine de sahiptir.¹⁴ Ancak bu genişlik Orta Doğu teriminin tanımı, kapsamı ve muhtevası açısından farklılıklar ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanında Orta Doğu sınırlarının çizilmesinin zorluğu, bölgenin belirgin bir coğrafi birim olmasından kaynaklanmaktadır. Anlamı Batı Avrupa gibi coğrafi değil, Batı gibi siyasi ve kültürel unsurlar tarafından belirlenmektedir.¹⁵ Yani kavram coğrafi değil siyasidir. Bütün bunlara rağmen Orta Doğu neresidir denildiği zaman bu boyutlar ışığında belli sınırlar ve izahlar yapmak mümkündür. Amerika ve İngiltere kaynaklarında "Arabistan ve Hindistan arasındaki bölge"¹⁶ olarak tanımlanırken, bir diğer tanıma göre; kuzeyde genel olarak Mümbit Hilal adıyla meşhur Mezopotamya, Suriye, Filistin ve bunlarla bitişik çöllerle, doğu ve güneyde Basra körfezi ve Hint Okyanusu, batıda ise Kızıldeniz ile çevrilidir.¹⁷ Bunun yanında bütün İslam coğrafyasını içine alacak şekilde İslam alemini ifade etmek için de

¹¹ Erendil, *Çağdaş Orta Doğu Olayları*, s. 6.

¹² Nabi Avcı; "Türkiye'de Orta Doğu Araştırmaları Neden Bu Kadar Yetersiz?", *Türkiye Günlüğü*, s. 14, Mart 1991, s. 98.

¹³ Süleyman Uludağ, "Araplar'da İnanç ve İdeoloji Hareketleri", *Türkiye Günlüğü*, s.14, Mart 1991, s. 38.

¹⁴ Mustafa Çalık, "Orta Doğu Üzerine Cengiz Çandar İle Mülakat", *Türkiye Günlüğü*, aynı sayı, s.84.

¹⁵ Sander, *Siyasi Tarih*, s. 46.

¹⁶ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s. 218.

¹⁷ Ethem Ruhi Fırlı; "Orta Doğu'da İslam", *Türkiye Günlüğü*, s. 14. Mart 1991, s. 5.

kullanılmaktadır¹⁸ ki bu coğrafi tanımlamanın yanında kültürel ve bir kimlik tanımlamasını da ifade etmektedir. Dar anlamda siyasi bir tanımlama ise bizi daha çok başlangıçta Yahudi-Arap ve Hristiyan-Arap çatışmalarına sahne olan ihtilafli bölgelere götürmektedir.¹⁹ Bu da merkezi Filistin ve Lübnan olmak üzere Mısır ile İran arasındaki bölgelerdir.²⁰ Orta Doğu sadece Mısır, İsrail, İran, Türkiye ve Asya'daki Arap devletleri değil, aynı zamanda Batı Türkistan ve Afganistan'dır. Başka bir deyişle İngiltere'nin Napolyon savaşlarından başlayarak Hindistan yolunun önce Fransa'nın daha sonraları Rusya'nın saldırılarından korunmak için savaştığı bütün bölgedir. İngiltere'nin bu çabası Büyük Oyun diye adlandırılmıştı.²¹

Bütün bu tanımlara rağmen, Orta Doğu kavramı, Orta Doğu üzerinde çıkarları olan devletlerin çıkar esasına göre kazandığı bir boyutla sınırlar çizilmektedir. Bu sınırlar adeta bir Orta Doğu değil, birkaç Orta Doğu görünümü vermektedir. Bu farklı Orta Doğu kavramlarının ortak çağrışımı da hiç kuşkusuz istikrarsızlık, bölünme ve çatışmadır. Orta Doğu'da jeopolitik, ekonomik ve kültürel bölgelerin hemen yanında daima çatışma, bunalım ve istikrarsızlık kapı komşu olmuştur. Denilebilir ki, Orta Doğu'nun bütün boyutlarıyla örtüşen ve kavramın ruhunu oluşturan bunalım, savaş ve istikrarsızlıktır. Bir Orta Doğulu için Orta Doğu kavramı bir meçhuldür. Daha düne kadar Beyrut'tan Şam'a pasaportsuz giden bir kişi için bir İngiliz memurun masa başında çizdiği sınırların mantığı ne olabilir? Bugün bile Kudüs sokaklarında, Araplar'a; "bizlerden memnun değilsiniz. Bugünkü Arap devletlerini de istemiyorsunuz, ne istiyorsunuz?" diye soran İsrail cumhurbaşkanına "Biz Osmanlıyı arıyoruz" diyen bir halkın vicdanında Orta Doğu kavramının ne ifade edebileceğini sormaya gerek var mıdır? Bütün bunlardan şu sonuç çıkar: Orta Doğu, Batı için Orta Doğu'dur.

2. Orta Doğu'nun Sosyolojisi

Orta Doğu bugün dini yönden ezici bir İslami üstünlüğe sahiptir. Bununla birlikte başta Hristiyanlık ve Musevilik olmak üzere diğer dinler de yaşamaktadır. Bundan dolayı bu ezici İslami üstünlüğe rağmen dünyanın en büyük enerji deposu ve bütün dünyanın baktığı bir nokta olmuştur.

Bu üç büyük dinin, mezhepler ve aile grupları şeklinde yayıldıkları görülmektedir. Müslümanlar arasında Ehl-i Sünnet çoğunluk teşkil etmesine rağmen, İran'da çoğunluğu olmak üzere Lübnan ve Basra bölgesinde Şii'lik,

¹⁸ Davut Dursun, "Orta Doğu Sosyolojisi", *Türkiye Günlüğü*, s. 14, 126.

¹⁹ Ukudağ, "Araplar'da İnanç ve İdeoloji Hareketleri", s. 38.

²⁰ Avcı, "Türkiye'de Orta Doğu Araştırmaları", s. 98.

²¹ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s. 2.

Umman ve Kuzey Afrika'da Haricilik, Arabistan'da Vahhabilik, Anadolu ve Suriye'de Alevilik, İran ve diğer bazı ülkelerde Bahailik, Ürdün ve Lübnan'da Dürzilik ile Irak ve çevresinde Yezidilik gibi mezhep ya da topluluklar bulunmaktadır. Orta Doğu'daki İslami tabloyu tamamlayabilmek için tasavvufi hareketten de bahsetmek gerekiyor. İslam aleminin aşağı yukarı tamamında birçok tarikatlar yayılmıştır. Sudan ve Kuzey Afrika'da son asra kadar bu bölgenin siyasi tarih ve bağımsızlık hareketlerinde tarikatların önemli tesiri olmuştur.²² Türklerin gerek İslamiyet'i kabul etmelerinde ve gerekse Orta Doğu'ya göç etmelerinde tarikatlar birinci derecede oynamışlardır.²³ Dolayısı ile Türklerin yaşadığı coğrafya adeta "tasavvufi bir coğrafyadır". Şunu söyleyebiliriz: Vahhabilik, Haricilik, Karmatilik, gibi radikal hareketlerin olmadığı coğrafyalarda yani ılımlı coğrafyalarda tasavvuf da yayılmıştır. Burada diğer önemli bir husus, Orta Doğu'daki radikal hareketlerin siyasi şiddet ve katılığa dayanmış olmasıdır. Bugün Orta Doğu'daki siyasi şiddetin temelleri 8. asırdaki Harici ve Şii zihniyeti ile 18. asırdaki Vahhabiliğe dayanırken tasavvuf hareketleri açısından bakıldığı zaman bile, Anadolu ve Türkistan'dan daha katı bir tarikat geleneği dikkat çekmektedir.²⁴ İslam mezhepleri açısından baktığımızda dahi ılımlı ve liberal olan Hanefiliğe rağmen daha katı bir anlayış sergileyen Hanbeli, Maliki ve Şafi gibi mezhepler oldukça yaygındır. Osmanlı hakimiyeti ile birlikte özellikle Suriye gibi bazı bölgelerde Hanefilik mezhebi diğerlerine rağmen daha fazla kabul görmüş ve Şafi, Hanbeli ve Malikilerin sayılarında azalma görülmüştür.²⁵

Hıristiyanlar da birçok mezhepten meydana gelmektedirler. Bu mezheplerin gittikçe sayıları azalan bir kısmı Doğu kiliseleri dediğimiz Kıpti, Süryani, Nasturi ve Maruni gibi mezhepler olup özellikle Mısır, Lübnan, Suriye ve Irak gibi ülkelerde dağılık olarak yaşamaktadırlar. Aynı coğrafyada Ortodoks mezhebi diğerleri üzerinde baskı ile yayılmıştır. Orta Doğu'daki bu inançlar İslam'ın yayıldığı dönemde hakim olmasına rağmen İslamiyet hızla yayılınca bunlar aynı toprakların azınlıkları durumuna

²² M. Ben Cheneb; "Senusi", *İA.*, C. 10, İst., 1998, s. 500; Enriko Carulli; "Mehdi", *İA.*, C. 7, s. 481-482; J. Walker; "Mehdi Ubeydullah", *İA.*, C. 7, s. 483.

²³ Muammer Gül; "Tasavvuf Hareketi ve Türkler Arasında Yayılması" *TDTD*; S: 76, Nisan 93, s. 20-21.

²⁴ Çalık, "Orta Doğu Üzerine Cengiz Çandar İle Mülakat", s. 88.

²⁵ David Dean Commins, *Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, Yöneliş Yay., İst., 1993, s. 72.

gelmişlerdir.²⁶ Filistin, Lübnan başta olmak üzere Mısır ve Bağdat gibi bazı şehirlerde Musevilik ve onun bir kolu olan Samirilik yaşanmaktadır.

İslamiyet'in Orta Doğu'da yayılmasından bugüne kadar geçen zaman içerisinde, Kuzey Afrika da dahil olmak üzere nasıl din bakımından İslam ezici üstünlüğe kavuşmuşsa, dil bakımında da Arapça aynı üstünlüğe kavuşmuştur. Arkasından Türkçe ve Farsça en çok konuşulan dillerin başında gelmektedir. Bu üç büyük dilin dışındakiler ise ancak mahalli olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Arami ve Kıpti gibi eski kültürlerin kalıntıları olanlar, gittikçe azalmakla beraber, gayr-i Müslimler arasında daha çok bir ayin dili olarak varlıklarını sürdürüyorlar. Berberi dili ise yazılı geleneği olmadığı için devamlılıktan ve istikrardan mahrumdur. Yahudi azınlıkların din ve kültür dili olarak bugüne kadar gelen İbrani dili ise büyük bir yazılı geleneğe sahip olması Musevi dininin dili olması hasebiyle İsrail devletinin kurulmasıyla birlikte milli bir dil şeklini almıştır. Ayrıca Türkiye, İran, Irak ve Suriye gibi ülkelerde yaşayan Kürtlerin konuştuğu Kürtçeyi sayabiliriz. Kısaca İran'ın batısından Atlantik'e kadar olan geniş coğrafya içerisinde Irak ve Suriye'de konuşulan Arami, Mısır'daki Kıpti, Süryani ve Nesturi gibi diller sadece ayin dili olarak kalabildiler.²⁷

Orta Doğu bugünkü siyasi yapıya I. Dünya savaşı sonundaki düzenlemelerle kavuştu. Bu siyasi yapılanma iki ana gruba ayrılmaktadır: Bunlardan birinci S. Arabistan, Umman, Katar, Ürdün, BAE, Bahreyn, ve Kuveyt gibi ülkelerdir. İkinciler ise Mısır, Irak, Yemen ve Suriye gibi tek partiye dayalı otoriter sistemlerdir. Üstteki bu iki siyasi yapılanmanın her ikisi de aynı siyasi tabana sahip olduğu için tarih, dil, din, kültür ve coğrafya gibi bir devletin varlık sebebi olan unsurların farklılığı söz konusu değildir. Onun içindir ki, Orta Doğu'daki siyasi sınırların bir karşılığı yoktur.

Orta Doğu'daki bu siyasi sistemlerin genel karakteri açık bir şekilde yönetim kadrosu ile yönetilen halklar arasındaki derin uçurumun varlığına işaret etmektedir. Sömürge veya manda dönemlerinde yabancı siyasi seçkinlerce yönetilen toplumlar, onların ülkelerine dönmelerinden sonra sömürgecilerle işbirliği halinde olan, Batılı bir eğitimden geçirilmiş ama halkına yabancı seçkinler tarafından yönetilmektedirler. Yeni devletin politik seçkinlerinin aile tabanlı olması monarşi yönetimlerine, grup tabanlı olması askeri yönetimlere yol açmıştır. Bazı ülkelerde ise karizma veya ideoloji yoluyla gücü ele geçiren bireylere rastlanmaktadır. Diğer taraftan siyasi

²⁶ Bernard Lewis, "Yakın Doğu Haritası", çev.: Selenga S. Gökgöz, *Türkiye Günlüğü*, Mart, 1991, s. 31.

²⁷ Commins, *Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, s. 17.

katılımın son derece sınırlı olmasından dolayı politik katılım yerini politik şiddete bırakmaktadır.²⁸ Aslında Orta Doğu’da siyasi kültür açısından halk geleneksel İslam siyasi kültürü temsil ederken yönetici kadroyu totaliter, ırkçı ve laikçi temele dayanan bir düşünce temsil etmektedir. Afganistan ve İran devriminden sonra radikal dini hareketlerin tarihteki Selefî, Haricî benzeri kodlara dayalı olarak taban bulması bu hayal kırıklığının bir sonucudur. Orta Doğu ülkelerinin siyasi istikrarsızlıklarının temelinde bu unsur yatmaktadır. Arap devletleri içerisinde monarşilerin tek parti ideolojileri ile idare eden ülkelere göre daha huzurlu olmasının sebebi budur. Çünkü monarşilerin siyasi kültür açısından tabana daha yakın olan bir İslami hassasiyetleri vardır.

Şu da bir gerçektir ki, her ne kadar Arap Orta Doğusunda dil, inanç ve etnik yapı aynı ise de bazı bölgelerde tarihi çok eskilere dayanan farklılıklar görülebilmektedir. Bu bölgeler Mısır, Suriye, Irak ve Yemen gibi Arap coğrafyasının ağırlık merkezi olan bölgelerdir. Bu bölgeler İslamiyet öncesi dönemlerde Arap dünyasının dış dünyaya açık kapılarıdır. Irak’ın Mezopotamya ve İran ile Suriye’nin Roma, Bizans ve Avrupa ile aynı şekilde Mısır’ın Akdeniz havzası ile kapı komşu olmasının yanında Yemen de Pers, Habeş ve daha sonraları Avrupa ile temas noktasında olmasının göz ardı edilmemesi lazımdır. Bu farklılık İslami dönemde bile farklı bir kisse ile devam edebilmiştir.

Dört Halife Devri’nin hemen arkasında Hilafet için başlayan mücadelenin Suriye, Irak ve Hicaz merkezli bir rekabete dönüşmesi bu arka plan ile ilgilidir.²⁹ Onun için Arap dünyası öyle zannedildiği gibi tamamen monolitik olmaktan uzaktır. Ama bugünkü gibi tamamen suni olarak bölünmenin de bünyeye uymadığı ortadadır. Sonuç olarak Modern Orta Doğu’nun oluşumunu izah ederken Arap Milliyetçiliği ve eyleminin dayandığı sosyolojik zemini iyi bilmemiz gerekmektedir. Zira tarihi süreci doğru öğrenmemiz başka türlü mümkün değildir.

3. Arap Bağımsızlık Hareketi

Arap Milliyetçiliğinin gerek dayandığı kaynaklar itibariyle ve gerekse gelişme süreci içerisindeki etkilenmeleri açısından birçok boyutları vardır. Bu farklı boyutlar yukarıda bahsettiğimiz monarşi tek-parti ideolojisi gibi

²⁸ Dursun, “Orta Doğu Sosyolojisi”, s. 57-58.

²⁹ Ömer Kürkçüoğlu, “Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri (1908-1918)”, *AÜSBF Yayınları* Ankara 1982, s. 110; Commins, *Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, s. 87; Muammer Gül, *İslam Aleminde Mehdilik Düşüncesinin Doğuşu* (Fırat Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü’nde Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1992, s. 66-67,108.

siyasi yapılanmaları ortaya çıkarmıştır. Bunlardan monarşiler Arap bağımsızlık hareketinde fikri anlamda değil, eylem olarak katkıda bulunmuşlar ve Batının daha çok teknik yardımını almışlardır. Bundan dolayı da bu coğrafyanın devletleri geleneksel monarşiler olarak ortaya çıkmışlardır. Şimdi eylemden ziyade fikri gelişmelerin şekillendirdiği Arap milliyetçiliği üzerinde duralım.

Arap milliyetçiliğinde temel unsur Batılı fikir ve anlayışların meydana getirdiği etkidir. Bu temas önce Kuzey Afrika'nın Avrupa devletleri tarafından istilası ile başlamıştır. Fransa'nın Cezayir ve Mısır'ı işgali ve arkasından Mısır'daki reformlar Arap milliyetçiliğinin doğuşunda Mısır'a merkezi bir rol vermiştir. Diğer taraftan Osmanlı topraklarında çok gerilere giden bazı hoşnutsuzluklar devlet zayıfladıkça ve yönetim bozuldukça hem artıyor hem de su yüzüne çıkma cesareti gösteriyordu. Büyük devletlerin dış müdahaleleri iç hoşnutsuzlukları kışkırtıyordu. Ayrıca Batılı fikirlerin etkisindeki Tanzimat devri Osmanlı aydınları ve onların reformlarının kurduğu köprü Arap uyanışı açısından kayda değer bir etki olarak karşımıza çıkmaktadır. Batılı devletlerin sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetleri ile Hristiyan arapların tutumunu da unutmamak lazımdır. Son safhada ise Türk milliyetçiliğinin etkisini saymamız gerekmektedir. Bütün bu sebeplere, 19. Asrın üçüncü çeyreğinde ortaya çıkan Fransız İhtilal fikirlerinin³⁰ tabii etkisi, motor görevi yaptı.

Ancak Batılı fikirlerden evvel de Arap uyanışının başlangıcını oluşturan ve Arap ulemasını etkileyen akımlar vardı. Bunlardan ilki 1744-1818 yılları arasında ilk çağdaş ıslahat hareketi olan Vahhabiliktir. İkincisi ise, 13. asırda yaşamış olan Şamlı alim Ahmet b. Teymiyye'nin fikirlerini canlandıran Bağdat'lı Alusi ailesinden gelen ulema'dır.³¹ 19. asırda ortaya çıkan Senusi hareketini de zikredebiliriz. İslam aleminin geri kalmışlığını ve içine düştüğü bunalımı sorgulayan her üç dini hareket de bir bakıma Arap bağımsızlık ruhunun ilk kıvılcımları olmuşlardır.

Arabistan Yarımadasında ortaya çıkan Vahhabi hareketi dışarıdaki bölgeleri ve özellikle Arap milliyetçiliğinin merkezleri olan Suriye ve Mısır'ı (Mısır'daki Reşid Rıza'nın önderliğindeki Selefî hareket hariç) pek etkilememiştir. Bunun başlıca sebepleri, ulemanın geleneksel din anlayışı, Vahhabilerin şiddet hareketleri ve bir Necd aşiretinin hakimiyetini

³⁰ Hamit İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırlangıç, Yöneliş Yay., İst. 1991, s. 8-9-10; Kürkçüoğlu, "Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri", s. 13-14.

³¹ Commis, *Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, s. 44; İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 22.

kabullenmemeleridir.³² Her ne kadar Vahhabilik genel bir kabul görmemişse de Halifeliğin Osmanlılığını reddetmeleri ve onun Araplara ait olduğunu iddia etmeleri ile birlikte geri kalmışlık ve yozlaşmanın Türklerden kaynaklandığını yerleştirmeyi başarmışlardır. Hilafetin Araplığının bir başka boyutu da İngiliz aristokrat W. Blunt'un görüşüdür ki, Araplar arasında yayılmıştır. Vahhabilikten Tahtavi Taha Hüseyin'e kadar Araplar özellikle Mısır'ın geri kalmışlığının günahı Osmanlı'ya çıkarılmaktadır.³³

İslam'ın yeniden yorumlanması çalışmaları ile Arap bağımsızlığının temellerini oluşturan ıslahatçı ulema içerisinde üzerinde en fazla durulması gereken şahsiyet Emir Abdulkadir Cezayiri (1807-1883)'nin başını çektiği Cezayirilerdir. Onlar akıl ile vahyi telif ederek liberal anlayıştaki ıslahatçılar olarak bilhassa Suriye ve Lübnan'daki ulema üzerinde derin izler bıraktılar. Muhammed Abduh ve Cemaleddin Efgani ile paralel olarak Batının üstünlüğünün kabulü, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır tecrübesi ve Araplık onların fikri arka planını teşkil edecektir.³⁴

Ancak Arapların Osmanlı devletinden ayrılmasında fikri zemini hazırlayanlar daha çok bu üst tabakayı teşkil eden ulemayı takip eden orta ulema kesimidir. İbn Teymiyye'ye kadar uzanan selefi kökleri ile dinde reformcu ve Batı'ya daha yakın olmaları ile ayrılıkçı bir bakış sergiliyorlardı. İslami çizgi içerisinde bir anayasayı savunma ile başlayan bu orta ulema-selefilere kaderi etkiledikleri genç Arabistler ile birlikte Batı ile olan temasın artması ile Batıdan ve Batılı fikirlerden daha fazla ve derin bir şekilde etkilendiler. Artık onlar İslami İslahat düşüncesinden ziyade Arap kültürü, edebiyatı ve tarihi ile ilgilenen laik Araplar için özerklikten bağımsızlığa kadar giden tonları ile bir takım emellerin peşindeydiler. Bunun için ortamı sağlayan Meşrutiyeti, İslahatı savunan Jöntürk'lerden İttihad ve Terakki'ye kadar olan çizgiyi desteklediler.³⁵ Genç Arabistler 1906'dan başlayarak İstanbul'da gizli cemiyetler içerisinde aktif oldular ve I. Meşrutiyet ile birlikte Şerif Hüseyin İsyamı'nı destekleyen bir çizgiye kadar uzandılar.³⁶

³² Commnis, *Osmanlı Suriyesinde İslahat Hareketleri*, s. 49.

³³ Commnis, *Osmanlı Suriyesinde İslahat Hareketleri*, s. 44-49.

³⁴ İlhan Arsel, "Arap Milliyetçiliği Davasında Türk Aleyhtarlığı Unsuru", *AÜHFD.*, Ankara, 1972, s. 44,90; İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, s. 79; Vehbi A. Ecer; "Osmanlı Tarihinde Vahhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları", *IX. Türk Tarih Kongresi*, TTKB., Ankara, 1981, s. 107-108; Commnis, *Osmanlı Suriyesinde İslahat Hareketleri*, s. 54-55, 79, 221; Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yay. İst. 1992, s. 27.

³⁵ Commnis, *Osmanlı Suriyesinde İslahat Hareketleri*, s. 252-260.

³⁶ Niyazi Berkes, *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*, Bilgi Yay., İst., 1975, s. 35; Commnis, *Osmanlı Suriyesinde İslahat Hareketleri*, s. 279-280; Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan Yay. İst. 1969, s. 274.

Arap milliyetçiliğinin ruhunu teşkil eden Batılı tesirin araçları kimlerdir? Bunlar muhakkak ki Batı'nın Yeniçeriler olan, Hristiyan Araplardır. Bilhassa Suriyeli aydınlar ile Beyrut Amerikan Üniversitesinde öğrenim görmüş Hristiyan Lübnanlıların Mısır'daki faaliyetleri önemlidir.³⁷ Arap edebiyatı ve tarihinin şanlı geçmişine duyulan bu Pan-Arap ulusçuluğunun üssü olan Beyrut Amerikan Üniversitesi adeta her Orta Doğu ülkesini bir Beyrutlaştırma akademisi idi³⁸

Amerika himayesinde 1847'de Suriye'de ve Beyrut'ta edebiyat, dil, sanat, sözlük ve gramer gibi nispeten tepki çekmeyen, hatta bir ölçüde takdirle karşılanan faaliyetlerle işe başlayan Arap Edebiyatçılar Derneğinin kurulduğunu görmekteyiz. Bu konuda Mısırlı ve Suriyeli Hristiyanlardan ve özellikle Haçlı günlerinden beri Hristiyan Batıya yakın duran Marunilerden faydalanıldı. Lübnan, Kudüs ve Şam'da açılan kolejlerde okutulan kitaplarda Arap kültürünün yanında ve ondan ziyade Suriye, Lübnan, Filistin, Mısır, Irak ve Mezopotamya gibi ülkelerin İslam öncesi tarihlerine ve kültürlerine önem veriliyordu. Bu okulların önemli bir özelliği de herhangi bir Batı dilinin en iyi şekilde öğretilmesidir. Kurulan bu köprü ile bu okullardan mezun olan zengin Arap ailelerinin çocukları arasında bölgecilik esasına dayalı bir milliyetçilik yerleştiriliyordu. Bu yeni kuşak Araplar Rumlar ve Ermenilerden çok şey öğrendiler³⁹.

Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde 16. yüzyıldaki İspanya ve Portekiz'in Hint coğrafyasındaki faaliyetlerine kadar götürülebilecek sömürgecilikğin önemli bir yeri vardır. Mısır'ın beş bin yıllık bir devlet geleneği ve tecrübesine dayanan tarihi, coğrafyası ve ekonomik konumu bağlamında sömürgecilik tarihinde merkezi bir role sahip olması Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde ona ayrı bir yer vermiştir. Arap uyanışının dini bir muhtevadan dünyevi bir yapıya evrilmesinde Mısır bir merkez olmuştur⁴⁰.

³⁷ William I. Cleveland, *Batıya Karşı İslam*, çev. Selahattin Ayaz, Yöneliş Yay. İst., 1991, s. 17; Kürkcüoğlu, "Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri", s. 14.

³⁸ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yay., İst, 1992, s. 29-30.; Berkes, *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*, s. 22.

³⁹ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-88)*, TIBY, Ankara, 1991, s. 23.; Kürkcüoğlu, "Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri". s. 31; Cleveland, *Batıya Karşı İslam*, 17-33-48; Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, s. 29.

⁴⁰ Kürkcüoğlu, "Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri", s. 11; Edward Said, *Oryantalizm Sömürgecilikğin Keşif Kolu*, Pınar Yay., İst., 1982; İnayet, age., s. 26-28.; J. Olbert Voll, *İslam Süreklilik ve Değişim I*, çev. C. Aydın- Cengiz Şişman- M. Demirhan, Yöneliş Yay. İst. 1991, s.168; Fromkin *Barışa Son Veren Barış*, s. 92.

Arap milliyetçiliğinin doğuşunda Osmanlı devletinin Avrupa devletleri karşısında güçsüz kalması, Müslüman Arap ülkelerini korumakta gösterdiği zaafın etkisi vardır. Zira İngilizlerin siyasi baskılar ile Irak'ta ekonomik imtiyazlar koparmak istemeleri karşısında Arap mebus ve halkının gösterdiği büyük tepki ile⁴¹ Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgali karşısında Osmanlı devletinin bu işgali tanımak zorunda kalmasına Arap basını ve aydınları tepki gösterdiler. Hristiyan Arapların etkisiyle Beyrut, Şam ve Basra'da gizli cemiyetler kuruluyor ve aydınlar arasında adem-i merkezîyetçi görüşler yayılıyordu⁴².

Arapların Osmanlı Devletinden kopmasında diğer bir unsur ise Tanzimat ile başlayan İslahat ve Meşrutiyet ile genişleyen ıslahat hareketleridir. Bu değişiklikler Arapların bilincinde derin izler bırakmış olmalıdır. Gayr-i Müslimlerin refah seviyesindeki siyasi ve sosyal yönden doğurmuş olduğu gerilim sıcak çatışmalara da sebep oldu. Lübnan'da Dürzi-Maruni, Şam'da Müslüman-Hristiyan çatışmaları Batılıların da müdahalesiyle Müslümanların aleyhine sonuçlanınca Arapları psikolojik olarak Osmanlıdan koparmaya başladı. Diğer iç ve dış olayların etkisi ile Abdulkadir Cezayiri'nin başkanlığında bağımsız bir Suriye krallığı kurmaya kadar gitti.⁴³ Ancak II. Abdulhamid ile başlayan istikrar dönemi bu hareketleri frenledi.

Diğer taraftan Tanzimat'ın idari, hukuki amaçlı reform uygulamaları Suriye ulemasını etkiledi. Devlet okullarının Şam'a kadar yayılması, matbaanın da Şam'a kadar uzaması aslında Tanzimat kurumlarının Suriye'ye transferinden başka bir şey değildi. Mısırlılardan sonra Şam'da ilk olarak Suriye adlı Arapça ve Türkçe gazete basıldı. Bunu başkaları takip etti ve Avrupa'daki gelişmeler tercüme vasıtasıyla Suriye aydınlarını etkilediler.⁴⁴ Özellikle Ziya Paşa, Mithad Paşa ve Cevdet Paşa gibi şahsiyetlerin Suriye valilikleri Suriye'deki reformist hareketlerin gelişmesini etkiledi ve Meşrutiyet taraftarların doğmasına vesile oldular. 19. asrın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan Türk milliyetçiliği hem Arapları ürkütmüş hem de onların bu hareketten etkilenmelerine sebep olmuştur. İttihad ve Terakki'nin merkezîyetçi politikaları Arapları ürkütürken onları imparator-

⁴¹ Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İst. 1986, s. 122.

⁴² Zekeriya Kurşun, "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Gelişmesinde Arap Milliyetçiliğinin Rolü", *Türk Yurdu*, C.10, S. 32, Nisan 1990, s. 17.

⁴³ Commis, *Osmanlı Suriyesinde İslahat Hareketleri*, s. 24-26, 166; Celeveland, *Batıya Karşı İslam*, s. 33-34.

⁴⁴ Commis, *Osmanlı Suriyesinde İslahat Hareketleri*, s. 26, 40.

luğa bağlamaya yönelik ademi-i merkezîyetçi politikalarından dolayı olumlu yönde etkilenmiştir⁴⁵.

Arap milliyetçilik hareketlerinin gelişmesinde önemli bir faktör de kurulan dernek ve cemiyetlerin açık veya gizli faaliyetleridir. Şerif Hüseyin örneğinde olduğu gibi bu dernek ve cemiyetler aynı zamanda Batılı devletlerin Osmanlı devleti içerisindeki en önemli istihbarat kaynakları oldukları bilinmektedir⁴⁶. Ancak II. Meşrutiyet öncesinden itibaren ortaya çıkan bu cemiyetlerin geniş tabana dayanmadıkları bilinmektedir⁴⁷. Sosyal ve eğitim amaçlı bu tür cemiyetler daha sonraki radikal ve siyasi ağırlıklı cemiyetlerin kurulmasını etkilemelerine rağmen, onların çoğu gibi Osmanlıdan tam bağımsızlık yerine adem-i merkezîyetçiliği istemişlerdir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, onun sağladığı imkanlardan faydalanarak İstanbul'da Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti kurulmuştur. Gayesi milli fikirleri yaymak olan bu cemiyet kısa sürede kapatılmıştır. 1909'da bir edebiyat kulübü olarak kurulan El-Muntana El-Edebi 1915'e kadar Mısır ve Suriye'de şubeler açacak kadar genişlemiştir. Bunun içinden siyasi gayeli Kahtaniye, onun içinden de özellikle subaylar arasında yaygın olan El-Ahd Cemiyeti kuruldu. Bu son cemiyet Arap İhtilali adıyla daha açık bir tavır ve gaye ortaya koydu. Ayrıca Lübnan'da Fransızların destekledikleri dernekler vardı ve bunlardan 1912'de Mısır'da kurulan Adem-i Merkezîyetçilik ve 1911'de Paris'te kurulan Arap Gençliği (El-Fetat El-Arabi) önemli olanları idi.⁴⁸ Bu arada Osmanlı devletine karşı isyan eden Şerif Hüseyin bu cemiyetlerle ilişki içerisinde idi ve oğlu Abdullah I. Dünya Savaşından hemen önce Kahire'de Suriyeli M. Reşad Rıza tarafından kurulan Arap Birliği cemiyetine katılmıştı.⁴⁹ Bütün bu cemiyetlerden daha önce açılanlar Suriyedeki Arap Rönesans Cemiyeti gibi daha çok Arap tarihi, kültürü, dili üzerinde araştırma ve çalışmalarla ilgilenmişlerdir. Bunun yanında idari, siyasi-dini konu ve tartışmalar yapmışlardır. Ancak daha sonra kurulan cemiyetler daha çok ihtilalci karakterde siyasi bir gaye peşinde

⁴⁵ B. Abu Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shikh Abdulhu-da al-Sayyadi", MES., Vol. No: 2, May. 1979, s. 131-134; Ahmad, "Sultan Abdulhamid II and Shikh Abdulhu-da al-Sayyadi", s. 226, 253, 356-7; Kurşun, "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Gelişmesinde Arap Milliyetçiliğinin Rolü", s. 14; Commis; *Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, s. 2/3.

⁴⁶ Kurşun, *Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri*, s. 202; Kürkçüoğlu, "Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri", s.22, 23 vd.

⁴⁷ Faik Bulut, *Orta Doğu'da İslami Örgütler*, Tüm Zamanlar Yay. İst., 1993, s. 202-3.

⁴⁸ Arap cemiyetleri için bak. Kürkçüoğlu, "Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri", s. 21-2-3.

⁴⁹ M. Colombe; "Abdullah b. Husayn", *Eİ*, C.I, E.J. Brill, London, 1979, s. 45.

olmuşlar ve bunlardan dolayı da Batılı devlerle Şerif Hüseyin gibi isyancılarla sürekli ilişki içerisinde bulunmuşlardır.⁵⁰

Arapların Osmanlı devletinden kopmasındaki son düğüm Mekke Şerifi Hüseyin'in isyanıdır. Araplar arasında Vahhabilerden başlayarak II. Meşrutiyet dönemleri içerisinde kısa ve dar kapsamlı ayaklanmalar meydana gelmiştir. Ama bu isyanlar genel olarak Osmanlı-Arap ilişkilerini etkilememiştir. Şerif Hüseyin'in isyanı durumu nedir? Aslında genel olarak bakıldığı zaman Şerif Hüseyin'in isyanı da pek farklı değildir. Ona bütün özelliğini veren I. Dünya Savaşı gibi Osmanlı devletine son veren savaşın içinde çıkması ve arkasındaki güçlü Batılı desteğidir. İsyanı çıkaran İngiltere, savaş öncesinde aslında böyle bir hareketi düşünmemekle birlikte Çanakkale muharebeleri ve savaşın seyri İngiltere'yi isyanı çıkarmaya itmiştir. Şerif Hüseyin 5 Haziran 1916'da Arap isyanını başlattı ve kısa bir süre sonra da müttefiklerin itirazlarını dinlemeden kendini "Arap Ülkeleri Kralı" ilan etti. Özellikle Fransızların itirazları sonunda, sonraları "Hicaz Kralı" olmakla yetindi.⁵¹ Ancak bu isyan değil İslam aleminden katılım bulmak Araplar arasında bile taban ve taraftar bulamamıştır. Ancak İngiliz altınlar ve Fransız subaylarının desteği ile ayakta kalabilen birkaç bin aşiret mensubundan ibaret kalmıştır.⁵² Hatta İngiliz yazarı Robert Lacey'in deyimine göre, "Onun (Hüseyin) akımı bir Arap ayaklanmasından çok bir İngiliz Haşimi komplosu idi ve bir milyon sterline yaklaşan İngiliz altını ile finanse edilmiştir."⁵³ Öyle ki Arap gizli cemiyetleri dahi ferdi katılımların dışında destek vermemişler ve savaş başında Osmanlı devletini desteklemişlerdir. Elde edecekleri özerklik veya bağımsızlık olmazsa Hristiyanların değil Türklerin yönetiminde kalmayı arzuluyorlardı.⁵⁴ Gerek İngilizler ve gerekse Şerif Hüseyin durumu iyi görmedikleri için, aslında isyanın Osmanlı devletine karşı değil İttihad ve Terakkiye karşı olduğunu, kendilerinin hilafete ve devlete sadık olduklarını propaganda ediyorlardı. Zira Hind Müslümanları buradaki İngiliz tezgahını daha o zaman fark etmişlerdi⁵⁵ ve bu İngiltere için hiç de iyi bir durum değildi. Bu arada Necd bölgesine özerk bir şekilde hakim olan Abdulaziz de Şerif Hüseyin'i desteklemediği gibi yayılmasını da kendi hesabına rahatsız oluyordu. Hele Şerif Hüseyin'in kendisini Arap memleketlerinin kralı ilan

⁵⁰ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III/III. TTK, Ankara, 1991, S. 218-9.

⁵¹ S. J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E. Yay. C. II. İst., 1983, 386.

⁵² Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s. 212-218.

⁵³ Salahi Sonyel, "T.E. Lawrence, Haşimi Araplarını Osmanlı İmparatorluğuna karşı Ayaklandırmak İçin Nasıl Aldattı" *Bellekten*, C. II, S. 199, Nisan 1987, s. 231.

⁵⁴ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s. 214.

⁵⁵ Kürkcüoğlu, "Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri", s. 125-6-7,134.

etmesi ve diğer taraftan iki oğlunu Ürdün ve Irak'a kral olarak yerleştirmeyi başarması, arkasından da 1924'de halifeliğin kaldırılması ile halifeliğini ilan etmesi Suud Abdulaziz'i harekete geçerek Hicaz'ı ele geçirdi ve Suudi Arabistan krallığını ilan etti. Ürdün ve Irak ile sınır anlaşmazlıkları 1927'de İngiltere'nin bu krallığı tanımasına kadar devam etti.⁵⁶ Daha sonra Ürdün ve Irak ile ilişkiler düzeldi.

4. Modern Orta Doğu'nun Eşikleri

Bugün gelinen noktada modern Orta Doğu'nun oluşmasında birinci safhası Arap milliyetçiliğinin fikri mayalanmasıdır ki, I. Dünya savaşı sonundaki siyasi yapılanma ve manda yönetimlerine kadar devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlıdan ayrılmaktan ziyade, adem-i merkezîyetçi bir istek ağır basmaktaydı.

İkinci safha I. Dünya savaşı ile II. Dünya savaşı arasındaki dönem olup Avrupa devletlerinden bağımsızlık almak şeklinde kendisini göstermiştir. Bu da daha II. Dünya savaşının arafesinden başlayıp savaş sonrası dönemde devam ederek 1972'de Umman, Bahreyn ve Katar'a bağımsızlık verilmesi ile tamamlanmıştır.

Üçüncü safha Pan-Arap idealinin Mısır ve Suriye merkezleri ve daha sonra Irak etrafında geliştiği dönemdir. Bu arada Riyad'da geleneksel monarşi ve İslam eksenli bir birliğin merkezi rolünü oynuyordu. Ancak Orta Doğu'daki gerçekler, İsrail karşısındaki durum, Filistin konusundaki farklı hedefler ve ideolojik-siyasi yapılanma ve yayılmalardaki çakışmalar bu rüyayı 1970'lerde söndürdü. Onun yerine artık sahip oldukları sınırlar içerisinde kendini kabul ettirme ve bundan dolayı kimlik kazanma amacına yönelik bir milliyetçilik anlayışı yerleşti.

Bugün içinde bulunduğumuz bir dördüncü safha vardır ki radikal dini hareketlerin İslam coğrafyasını yani Orta Doğu'yu sarmaladığı bir dönemdir. 20. yüzyılın son on yılına girilirken Afganistan mücahit hareketi ile İran devriminin ateşlediği yeni bir iklime girilmiştir. Orta Doğu'da Arap milliyetçiliğinin laikçi batılı yüzünün solması yeni arayışların kapısını açtı. Geniş kitlelerin kendilerini ifade edeceği bir ideolojiye, bir meşruiyet aracına ihtiyaç duyulmaktaydı. Humeyni hareketi Şii ve Şiiğe yakın coğrafyalarda yeni bir motivasyon meydana getirmesine rağmen İslam coğrafyasının ancak yüzde onluk bir kısmını temsil ediyordu. Rus işgaline karşı Afgan mücahit hareketi İslam coğrafyasındaki radikal dini duyarlılığın ilgi merkezi haline getirildi. Çeçenistan ve Bosna-Hersek savaşları kendilerine kimlik arayışında

⁵⁶ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 206-7.

olan geniş Müslüman kesimlerde dini ilginin radikalleşmesi için uygun bir iklim hazırladı. Afganistan'dan başlamak üzere bu mücahit hareketlerinin Suudilerden destek görmesi o zamana kadar işgalcilere karşı ve onların işbirlikçisi yandaş rejimlere karşı meşru bir mücadele veren bu hareketlerin tüy değiştirmesine sebep oldu. Böylece ülkeden ülkeye gönüllü olarak savaşan ve milletlerarası bir tecrübe haline gelen bu hareketler yeni kuşaklarda emperyalizme karşı totaliter bir zihniyet yapısına sahip olan radikal cihatçı hareketlere evrildi. Ve adeta mantar gibi biterek her ülke kendi cihatçı örgütleriyle anılmaya başlandı. Ancak zamanla bu radikal cihatçı örgütlerin ortak karakteri ise emperyalistlerden ziyade, hatta onların menfaatlerine hizmet edecek şekilde, kendi ülkelerini hedef alan terör örgütlerine dönüşmeleridir.

Şimdi bu duruma nasıl gelindi ve bugünkü Orta Doğu'nun oluşumunda Batılı devletlerin rolünün ne olduğuna bakabiliriz. Orta Doğu'nun siyasi haritasının oluşmasında özellikle iki devletin rolü olmuştur: İngiltere ve Fransa. II. Dünya savaşından sonra ise bu devletlerin yerini ABD ve Sovyetler Birliği alırken İngiltere ve Fransa ikinci planda kalmışlardır.

İngiltere, I. Dünya savaşı öncesinde gelecekteki Orta Doğu'nun alt yapısını oluşturmakla birlikte savaş sırasında bu bölgelerin riske girmesini istemediği için harekete geçmedi. Ancak 1914'te Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumu değiştirdi⁵⁷. Yine de İngiltere'nin Orta Doğu üzerindeki politikasına yürürlüğe koyması için Çanakkale zaferini beklemesi gerekiyordu. İngiltere artık Orta Doğu meselesine savaş açısından merkezi bir rol veriyordu. Savaş daha başlamadan 1912'de⁵⁸ ve savaşa başladıktan sonra Osmanlıları arkadan vurmak için Araplarla temas halindeydi. Bir taraftan Şerif Hüseyin'e Arapların kralı unvanı ile Lübnan hariç bütün Arabistan, Suriye, Filistin ve Irak'ı vermeyi kabul ederken, diğer taraftan İbn Suud ile 1915 Aralığında anlaştı⁵⁹. Bu görüşmeleri son safhasında öğrenen Fransa ile 16 Mayıs 1916'da Sykes-Picot Andlaşmasını imzalayarak Orta Doğu'nun siyasi yapılanması bu andlaşma ile tamamlandı. Bu andlaşmaya göre Akka'dan başlayıp Akdeniz sahil bölgesi ve Kuzey'den Musul'a kadar uzanacak şekilde Fransa'ya verilecekti. Bağdat-Basra arası ise İngiltere'nin olurken, Filistin'e milletlerarası bölge statüsü verildi. Geri kalan Arap topraklarında kurulacak Arap devleti ve devletleri federasyonu ise kuzeyi

⁵⁷ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s. 66.

⁵⁸ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 238; Sonyel, "T.E. Lawrence, Haşimi Araplarını Osmanlı İmparatorluğuna karşı Ayaklandırmak İçin Nasıl Aldattı", s. 239.

⁵⁹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 25-6. , Sonyel, "T.E. Lawrence, Haşimi Araplarını Osmanlı İmparatorluğuna karşı Ayaklandırmak İçin Nasıl Aldattı", s. 126.

Fransa, güneyi ise İngiltere'nin nüfus bölgesi olacaktı. Burada Yahudilere Filistin'de bir yurt, Araplara da bağımsızlık vaadlerindeki çelişkiyi saklamak için plan gizli tutuldu⁶⁰. Ancak Çarlık Rusya'sının gizli belgelerinin Bolşevikler tarafından açıklanması Orta Doğu üzerinde tam bir soğuk düş oldu. Ancak 7 Kasım 1918'deki ortak deklarasyon Arapları bir kez daha aldatacaktı. Faysal'ın Paris Konferansındaki bağımsızlık çabaları manda rejimleri ile sonuçlandı. 1920 San Remo konferansı ile İngiltere, Irak, Ürdün ve Filistin'i Fransa ise Suriye ve Lübnan'ı alarak kendi aralarında paylaştılar⁶¹. Orta Doğu'da kendi etki alanını oluşturan İngiltere 1922'de bir takım düzenlemelere gidecektir ki artık Orta Doğu bu siyasi zemin üzerinde oturmuş olacaktır. 1922'de Allenby Deklarasyonu ile Mısır tahtına I. Fuad getirilerek sözde bağımsız, himaye altında bir devlet kurdu. Aynı yıl bir andlaşma ile Irak'ta bir himaye rejimi kurulurken Ürdün'e de Filistin'den ayrı bir politik yapı kazandırıldı. 1922'de Filistin mandası hükümleri gereğince Şeria nehrinin batısında bir Yahudi devletinin kurulmasını kararlaştıran İngiltere, aynı yıl Suudilerle bir andlaşma yapmış ve Suudi Arabistan, Irak-Kuveyt sınırları çizmiştir.⁶²

Orta Doğu'da önemli role sahip olan İsrail devletinin doğuşu Sykes-Picot gizli anlaşmalarında Filistin'e milletlerarası bir statü verilmesi ile başladı. 1917 Balfour Deklarasyonu ve Paris Konferansı'nda Emir Faysal'ın Arap İmparatorluğu uğruna Yahudilerle anlaşmasıydı⁶³. Ancak bu, Arap Filistin'i ile uyum içinde olmalıydı. Bundan sonrası artık İngiliz diplomasisinin başarısına bırakıldı ki, bu başarı Arap davası ile Yahudi davasını kardeş yapmış 3 Aralık 1919'da Emir Faysal ile Weizman arasında bir anlaşma ile sonuçlanmıştı. Böylece İngiltere 1922 düzenlenmesi ile İsrail'in fiili kuruluş safhasını başlatmış, 15 Mayıs 1948'de Filistin'deki kuvvetlerini çekmeden bir gün evvel Tel-Aviv'de toplanan Yahudi Milli Konseyi İsrail Devleti'nin kuruluşunu ilan etti.

Orta Doğu'nun şekillenmesinde ikinci ülke konumunda olan Fransa'nın, emperyalist emellerini perçinlemek için tarihi, dini ve iktisadi temellere dayanan bir meşruiyet iddiası ile ortaya çıkmıştır. Fransız senatör Flandin 1915'te yayınladığı Suriye ve Filistin konulu raporda, Haçlı Seferleri

⁶⁰ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 384-5.; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 126; Fromkin *Barişa Son Veren Bariş*, s. 183-4.

⁶¹ Sander, *Siyasi Tarih*, s. 50-51-2; Armaoğlu, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 197-8; Armaoğlu, *Filistin Meselesi*, s. 35; Sonyel, "T.E. Lawrence, Haşimi Araplarını Osmanlı İmparatorluğuna karşı Ayaklandırmak İçin Nasıl Aldattı", s. 248.

⁶² Fromkin, *Barişa Son Veren Bariş*, s. 564.

⁶³ Armaoğlu, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 200; Fromkin, *Barişa Son Veren Bariş*, s.278,292.

dönemine atıfta bulunarak “Suriye ile Filistin yüzyıllardır Orta Doğu’nun Fransa’sını oluşturacak derecede Fransa tarafından biçim verilmiş bir ülke”⁶⁴ iddiasındaydı ancak Suriye ile yetinmek zorunda kalmıştı⁶⁵.

Modern Orta Doğu’nun siyasi haritasının oluşmasında, dört bölgede Osmanlı gücünün düşüşü rekabetteki Avrupa devletlerinin tesiri altında, bağımsız merkezlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. İleride devlet haline gelecek olan bu otonom bölgeler Mısır, Lübnan, Yemen ve Necd bölgeleridir.⁶⁶ İngiltere, Orta Doğu’yu yeni Hindistan yapmanın çabaları içindeydi ve herhalde en uygun merkez Mısır olmalıydı.⁶⁷ Kısaca İngiltere ve Fransa, gayet keyfi bir taksimatla bölgeyi İslamiyet öncesi ilk ve orta çağlara ait isimlerle isimlendirerek hiçbir tarihi, dini, coğrafi, kültürel temele dayanmayan suni devletler ortaya çıkarmışlardır.

Sonuç

19. yüzyılın başlarından itibaren dünyaya hakim olan batılı devletler Osmanlı coğrafyası için Yakın Doğu, Osmanlı’nın doğusu ile Çin arasındaki bölgeye Orta Doğu, Çin’den ötesi için ise Uzak Doğu tabirlerini kullanmışlardır. Osmanlı Devletinin tasfiyesi ile artık Yakın Doğu kavramı da gündemden düştü. Bununla birlikte II. Dünya savaşına kadarki manda yönetimleri döneminde bölge için her iki kavramda kullanıldı. II. Dünya savaşı sonrasında ise Orta Doğu kavramı bugünkü anlamıyla yerleşmiştir.

Ancak bugün Orta Doğu kavramının manası, muhtevası ve sınırlarının tam olarak ifade etmek veya bu konuda ortak bir tanımlamaya gitmek mümkün değildir. Büyük devletlerin bakış açıları, bölgedeki siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri hareketlilikle meydana gelen merkez kaymalarına bağlı olarak sınırlar değişebilmektedir. Bazen Etiyopya, bazen Yemen, bazen İran-İrak savaşlarından Afganistan direnişine kadar olan alanı içine alırken genellikle Arap-İsrail savaşları, Lübnan, Basra Körfezi, Irak ve Suriye bölgelerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Adeta çatışma nerede ise Orta Doğu orası olmuş ve bunalım, siyasi istikrarsızlık bu kavramı en iyi şekilde ifade etmektedir.

Bütün bu bunalımların sebebi sınırlarından yönetim biçimlerine kadar Avrupa tarafından şekillendirilen siyasi tablodur. I. Dünya savaşının sonunda bugünkü Orta Doğu’nun sınırları Avrupalı devletler tarafından

⁶⁴ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.182-3.

⁶⁵ *Commnis Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, s. 59. ; Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s. 183.

⁶⁶ Lewis, “Yakın Doğu Haritası”, s. 32.

⁶⁷ Lewis, “Yakın Doğu Haritası”, s. 29-30.

çizilmiştir. Irak ve Ürdün bir İngiliz buluşudur ve Suudi Arabistan, Kuveyt ve Irak sınırları 1922'de bir İngiliz memuru tarafından çizilmiştir. Körfez ise şeyhlere tahsis edilmiştir. Suriye-Lübnan'da Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki sınırlar Fransa, Ermenistan-Azerbaycan sınırı Sovyetler tarafından çizilmiştir. Bütün bu siyasi sınırlar içerisindeki yönetim biçimleri de Batılı bağımlı hale getirilmiştir. Orta Doğu'daki siyasi hayatın temeli olan dinin yerine Ruslar komünizmi, İngilizler milliyetçiliği ya da kendilerine sadık hanedana bağlılığı getirmek isterken, Fransa Orta Doğu'da dinin politik hayatın temeli olmasına izin vermiştir. Bütün bu gelişmeler daha yüzyıllar öncesinde Batının keşif kolu olan Oryantalizmin marifeti idi.

Avrupa İslam coğrafyasının kadim zamanları üzerinde yoğun çalışmalar başlattı. İbrani, Kıpti, Fenike, Gassani ve Nebatlılar yeniden incelendi. Mısır-bilim, Asur-bilim, Hitit-bilim, İran-bilim ve diğer İslam coğrafyası araştırmaları doğdu. Artık İslam coğrafyasını ilk ve Ön ortaçağ dönemlerine ait unutulmuş ve meşruiyetini kaybetmiş medeniyetlere ait isimlerle bölge adlandırılmaya başlandı. Burada kendilerine, İslam aleminde yaşayan Kıpti, Süryani ve İbrani gibi azınlıklar ile Yunan ve Roma dönemi kaynakları referans teşkil etti. Hıristiyan azınlıklar tespit ve teşhis edilerek ön plana çıkarıldı. Bunlar Batının hem araştırmalarında hem de siyasi müdahalelerinde başlıca tutunma noktalarını oluşturdular. Artık ne Gassaniler, ne Nebatlılar, ne Fenikeliler ne de Aramiler devlet kuracak din, dil ve etnik topluluklara sahip değillerdi. Orta Doğu'nun haritası Avrupa modeline göre uygun hale getirilene kadar paylaşıldı, sınırlandırıldı ve yeniden adlar kondu. Bu isimler üzerine oluşturulan siyasi yapılanmada başlıca iki ölçü esas alındı: Dar bölge temeline dayalı bir vatanseverlik ve etnik milliyetçiliktir. Bu şekilde yeni isimler alan bölgeler, ülke temeline dayanan vatanseverlik ve dil-etnik esasa dayanan milliyetçilikle kendilerine meşruiyet aradılar ve kendilerini İslam unsurlardan tecrit ederek Firavunları, Asurları, Aramileri, Fenikelileri, Babilleri, Hititleri yüceltmeye başladılar. İşte o zaman hiçbir tarihi, dini, coğrafi ve etnik temeli olmayan Iraklılık, Ürdünlülük, Suriyelilik, Kuveytlilik, Katarlılık, Mısırlılık ve Anadoluluk gibi mensubiyet unsurları ortaya çıktı. Batı, ekonomik-bölgecilik temeline dayalı olarak kurduğu devletlerin varlığını mevcut statükoyu devam ettirebilmek için, bu milliyetçilik ve vatanseverlik anlayışını "kültürel zemin" diyebileceğimiz bir yere oturtmakta, bu amaçta kurulan devletlere ilkçağ medeniyetleri ile kimlik kazandırılmaktadır. Böyle bir kimlik kazandırma aynı zamanda birliği sağlayabilecek potansiyel İslam eksenli bir anlayışı da ortadan kaldırmaktadır. Başlangıçta yapay olarak oluşturulan bu devletler zamanla kendi asabiyetlerini oluşturarak adeta sınırlarını sertleştirmişlerdir.

نظرة عامة في السياسة العثمانية لتثبيت الحكم باليمن من واقع دفاتر المهمة

(967-999هـ/1559-1591م)

Mühimme Defterlerinde Yemen'de Osmanlı Yönetiminin
Yerleşmesine Genel Bir Bakış (1559-1591)

سهيل صابان أد.

قسم التاريخ/كلية الآداب: جامعة الملك سعود. ص ب 2456 الرياض 11451 المملكة العربية
السعودية

ssapan@ksu.edu.sa

الملخص العربي

يتناول البحث السياسة العثمانية العامة في تثبيت الحكم العثماني في اليمن من واقع دفاتر المهمة في الأرشيف العثماني، والأوامر الصادرة من السلطان العثماني لمختلف ولايات الدولة العثمانية وقياداتها العسكرية في المنطقة (مصر، الإسكندرية، السويس اليمن، الحجاز، بغداد والبصرة)؛ للعمل على توفير الأمن واستتبابه في اليمن، وتوفير القوات العثمانية به من الجند والسلاح والمواد الغذائية. وذلك بسبب المقاومة الشديدة للحكم العثماني به، سواء بسبب تخبط الولاة العثمانيين فيه (مثل سليمان الخادم ومصطفى نشار باشا)، أو بسبب عدم رغبة الحكام المحليين في التخلي عن حكمهم للعثمانيين.

كما يتناول البحث كيفية إرسال الجنود من مصر إلى اليمن، وكيفية توفير السفن اللازمة لنقل هؤلاء العساكر إلى اليمن، والرواتب المخصصة لهؤلاء من الدولة، ومدة الخدمة النظامية فيه. وكذلك كيفية حفظ السواحل اليمنية، والسفن التي وظفتها الدولة؛ للبقاء في تلك السواحل.

وسوف يتضح من الدراسة مدى نجاح العثمانيين في تثبيت الحكم العثماني باليمن، سواء من خلال التنسيق الذي جرى مع ولايات المنطقة العثمانية وقياداتها العسكرية، وكذلك الخدمة التي قدمها شريف مكة المكرمة في إرسال الجند والخيول إلى اليمن، وفي المقابل عدد الجيش العثماني الذين قتلوا في مختلف المعارك التي نشبت بينهم وبين اليمنيين.

الملخص التركي

ÖZET

Mühimme defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin en önemli tasniflerinden olup, devletin verdiği siyasi/idari kararların ilgili vilayetlere tarih sırasına göre gönderildiğini belirten önemli bir tarih kaynağıdır. İşte bu kaynak genel olarak Osmanlı vilayetleriyle ilgili önemli hükümleri kapsadığı gibi, Yemen vilayetiyle ilgili çok önemli bilgiler de yer almaktadır. Özellikle Osmanlı yönetiminin karşılaştığı zorluklar ve bunların çözüm yolları. Yemende gerek Osmanlı yönetiminin yerleşmesi, ve gerek yeterli güvenlik tedbirlerinin alınması için Mısırdan defalarca askerler gönderilmiş, bu askerler için silah ve zahire sevkiyatı yapılmıştır. Ayrıca Kızıldenizden gerek Portekizlilerin temizlenmesi gerekse Osmanlı nüfuzunun tesisi için, sefinelere ihtiyaç duyulmuştur. Tüm bu ihtiyaçların tedarik

edilmesi için, bölgedeki diğer vilayetlerle iletişimin aksamadan yürümesi ön görülmüştür.

Gerek bazı Osmanlı valilerinin Yemendeki icraatları, gerekse oradaki eski mahalli yöneticilerin Osmanlı buyunduruğuna geçmek istememelerinden dolayı, Yemende Osmanlı yönetimine karşı ciddi muhalefet devam etmiştir. 1519 yılında Osmanlı fiili olarak Yemende varlığını isbat etse bile, gerçek Osmanlı idaresi 1538 yılında kurulmuştur. Ancak gerek Portekiz donanmasının Yemenin güney sahillerinde bulunmasından, gerekse buradaki çeşitli siyasi olumsuzluklardan dolayı Yemendeki problemler bu tarihten sonra da bir türlü dinmemiştir. İşte bütün bu problemler ve çözüm yolları ile Yemendeki Osmanlı yönetiminin devam ve bekası için, 1559-1591 tarih aralığında Mühimme Defterlerinde yer alan hükümler çerçevesinde Osmanlı devletinin takip ettiği politika incelenecektir.

المقدمة

لقد كُتِبَ الكثير عن بداية الوجود العثماني في اليمن، وتناول الباحثون هذا الوجود إما بصورة مستقلة، أو ضمن أبحاث جانبية تتناول تاريخ اليمن الحديث. وتحدثوا في تلك المؤلفات والأبحاث عن ذلك الوجود بصورة عامة، سواء في توضيح الإستراتيجية العثمانية في المنطقة، أو العقبات التي اعترضت تنفيذ تلك الإستراتيجية. ومع أهمية المصادر التي اعتمد عليها الباحثون المختصون، وتحليلهم لأبعاد ذلك الوجود وإستراتيجيته، إلا أنني أزعج أن أية دراسة في هذا الموضوع، لا تستند في معطياته على الأحكام السلطانية الواردة في دفاتر المهمة، سوف تكون دراسة ناقصة، لابد من استكمالها؛ ذلك أن المصدر الرئيس وبلسان رسمي الذي يوضح الموقف العثماني من وجوده في اليمن، إنما توضحه تلك الأحكام السلطانية. ومع عدم التقليل من المصادر الأخرى، والمحلية منها بصورة خاصة، إلا أنها تركز في الغالب الأعم على نقل الصورة من وجهة نظر أحد طرفي المشكلة. وبناءً على ذلك فقد اعتمدت هذه الدراسة – التي تتناول سياسة الدولة العثمانية في تثبيت الحكم باليمن - بصورة رئيسة على النصوص الواردة من الأحكام السلطانية في دفاتر المهمة المحفوظة في الأرشيف العثماني بإستانبول، مع عدم إهمال الدراسات العربية المتعلقة بالموضوع..

ولابد في البداية من التعريف بهذا المصدر الهام، فما هي دفاتر المهمة؟

دفاتر المهمة في الأرشيف العثماني

يحوي أرشيف رئاسة الوزراء في إستانبول المعروف بالأرشيف العثماني تصنيفاً خاصاً يسمى بـ دفاتر المهمة Muhimme defterleri ويضم 266 دفترأ أي سجلاً، يتناول الأحكام السلطانية، أي الأوامر الهامة الصادرة من الديواني السلطاني باسم السلطان، لمختلف ولايات الدولة العثمانية وأفضيتها بحسب الترتيب التاريخي لها، في الفترة الممتدة من (961-1323هـ/1553-1905م). أي أن الأوامر السلطانية وردت في تلك السجلات دون الترتيب الموضوعي، الواحدة تلو الأخرى إلى الولايات بحسب تاريخ صدورها. والجدير بالذكر أن الأرشيف يضم عدة أنواع من دفاتر المهمة. منها: دفاتر المهمة العسكرية، ودفاتر المهمة المكتومة، ودفاتر مهمة مصر، وذيل دفاتر المهمة.. الخ.

وعلى الرغم من وضع تصنيف دفاتر المهمة في النظام الحاسوبي بالأرشيف العثماني في إستانبول، إلا أن الباحث لا يتمكن من الاطلاع على مضمونها إلا في قاعة الباحثين بذلك الأرشيف. كما أنه يحتاج إلى وقت طويل؛ لتصفح دفاتر المهمة في النظام الحاسوبي؛ للوصول إلى الوثيقة أو الوثائق المطلوبة من الأحكام السلطانية في الموضوع الذي يبحث فيه. ومع ذلك فإنه أسهل من طلب

الدفتري الواحد والبحث فيه، ثم طلب دفتري آخر. ولاسيما أن تلك الدفاتر متفاوتة في أحجامها وعدد صفحاتها والأحكام التي تتناولها. وإذا علمنا أن عدد دفاتر المهمة موضوع البحث هنا 266 دفتراً، فإن كل دفتر قد يضم أكثر من ألفي حكم سلطاني. وهنا تظهر أهمية هذه الفهرسة الآلية في البحث في عشرات الآلاف من الأحكام السلطانية الواردة في دفاتر المهمة. وإضافة إلى هذه التسهيلات التي يقدمها الأرشيف، فقد قام في الوقت ذاته بنشر مجموعة من دفاتر المهمة، يمكن للباحث شراؤها من إدارة الأرشيف، أو الاطلاع على مضمونها من موقع الأرشيف <http://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/364/yayinlar> وتحميلها على جهاز الحاسوب الخاص بالباحث مجاناً. فقدم الأرشيف بذلك خدمة متميزة لأهل التخصص.

أسباب التوجه العثماني إلى اليمن؟

لقد عدد الباحثون الأسباب التي أدت بالعثمانيين للتوجه من أوروبا نحو الشرق والجنوب. ومنها: التشجيع في العمليات العسكرية والفتوحات في أوروبا، والتهديدات الصفوية، والنزاع مع المماليك.¹ إلا أن هناك من الباحثين² من عدد أسباباً أخرى غير الأسباب المذكورة³، وهي أسباب دينية واقتصادية وسياسية. وعلى رأسها الخطر المحدق بالحرمين الشريفين مع مجيء البرتغاليين إلى البحر الأحمر بعد تمكنهم من الخليج العربي (فقد استولوا على هرمز عام 912هـ/1507م وعلى جوا في الهند عام 915هـ/1510م)⁴؛ إذ من المعروف قيامهم بالشروع في تنفيذ خططهم فيما بعد لما حاولوا القيام بضرب جدة⁵ (عام 923هـ/1517م)⁶؛ فقد كان البرتغاليون ينوون هدم الكعبة المعظمة

¹ لتفصيلات ذلك انظر: إسماعيل أحمد ياغي/الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث، - الرياض: مكتبة العبيكان، 1416هـ/1996م.

ص 55-61

² Muhammet Yıldırım, *XVI.Yüzyılda Osmanlı Devletinin Kızıldeniz, Basra Körfezi, Yemen ve Habeşistan Politikaları*, (Süleyman Demirel Üniv.Sosyal Bilimler Ens.Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001, s. 8-9

³ من هؤلاء الباحثين محمد أنيس، الذي ذكر عوامل تغيير الاستراتيجية العثمانية نحو المشرق العربي، ولخصها في ثلاثة: 1- سياسة الدولة الصفوية في إيران في بسط المذهب الشيعي في العراق وآسيا الصغرى، 2- خروج البرتغاليين إلى المحيط الهندي والإغارة على العالم الإسلامي وتحويل طريق التجارة بين الشرق والغرب عن مصر والبحر الأحمر إلى طريق رأس الرجاء الصالح، 3- ضعف دولة المماليك وعجزها عن مقاومة الأخطار المحلية والدولية الجديدة. الدولة العثمانية والشرق العربي: 1514-1914م. القاهرة: مكتبة سعيد رأفت، 1977م. ص 100-102

⁴ Muhammet Yıldırım. *ibid.* p. 30

⁵ سيد مصطفى سالم/الفتح العثماني الأول لليمن: 1538-1635م. ط2. القاهرة: معهد البحوث والدراسات العربية، 1978م. ص

105

⁶ ولقد ذكر أبو مخزومة في كتابه قلادة النحر في وفيات أعيان الدهر: أن الفرنج وصلوا في هذه السنة إلى بندر عدن في ثلاثين خشية، ما بين برشة وغراب، مظهرين السعادة لأهل عدن على المصريين، ولم يغيروا شيئاً في البندر ولا غيره، ونزل منهم جماعة إلى الساحل، وواجههم الأمير مرجان بالساحل وقدم لهم الضيافة العظيمة إلى مراكبهم، وطلبوا ربابين تسير بهم إلى جدة، فدفع إليهم جماعة ربابين من أهل الشام بالكرب من الربابين لذلك، بعد أن أحيقوا وتجوروا، فلم يعذرهم الأمير في ذلك كفاية لشر الفرنج، فمكثوا في البندر أياماً ثم ساروا إلى جدة، فأرسلوا ببندرها وبما الأمير سلمان في جمع من الترك وغيرهم، وكانوا قد علموا بمسيرهم إلى جدة، فاستعدوا لقتالهم، فلم ينزل أحد من الفرنج إلى ساحل جدة؛ بل قصدهم الأمير سلمان إلى البندر في غراب أو غرابين، فلما قرب منهم رامهم بالمدافع، فأتلف عليهم من مراكبهم مركبين أو ثلاثة.. واستمر الفرنج راجعين عن بندر جدة على جهة اليمن.. تاريخ اليمن السياسي مطلع القرن السادس عشر (العاشر الهجري): (906-927هـ/1500-1521م) من تاريخ قلادة النحر في وفيات أعيان الدهر لأبي مخزومة، مع دراسة للصراع الإسلامي البرتغالي على سواحل جنوب الجزيرة العربية والبحر الأحمر/تعلق لين أوويل سخوم؛ حقق النص وترجم التعليقات وأضاف الملاحق: عبد الرحمن بن عبد الله الأحري. (د م ن): 1429هـ/2008م. ص 87-88، والتعليق (199) ص

217-218، 249-250

ونيش قبر النبي⁷ - صلى الله عليه وسلم⁸ -، كما كان يراود أحلام ألبوكيرك⁹ تدمير الإسلام واحتلال مقدساته¹⁰.

وبناءً على ما سبق فإن الزعم الذي ينطلق منه الباحث هنا في الاستراتيجية العثمانية الجديدة؛ لضم البلاد العربية إلى أراضيها، وتسلم زمام الأمور فيها ولاسيما ضفتي البحر الأحمر بما فيهما السواحل اليمنية بطبيعة الحال، كان حماية الحرمين الشريفين من الغزو البرتغالي، وإبقاءهما بعيداً عن متناول أيدي الأعداء المتمثلين في البرتغاليين، الذين تعهدوا للبابوية بنشر رسالة المسيح في البلاد الشرقية من نصف العالم، كما تعهد الإسبان بنشرها في النصف الثاني من العالم المتمثل في الغرب¹¹.

ولذلك فإن ضم الدولة العثمانية لمصر والحجاز ثم اليمن، استهدف حماية الحرمين الشريفين من أي هجوم يقوم به البرتغاليون على سواحل البحر الأحمر والجزيرة العربية، وحماية العالم الإسلامي من الغزو الصليبي الذي زاد خطره بعد تمكن البرتغاليين من الطريق المؤدي إلى الهند¹². وهنا لا بد من الإشارة إلى ما ذكره المؤرخ اليمني المعاصر سيد مصطفى سالم عند حديثه عن الفتح العثماني لسواحل اليمن؛ فقد أشار إلى أن العثمانيين وجدوا أنفسهم مضطرين إلى اتباع الخطط المملوكية في الدفاع عن البحر الأحمر بعد استيلائهم على مصر؛ إذ كان الخطر البرتغالي يشتد ضراوة في هذا البحر، إضافة إلى إدراك العثمانيين أهمية اليمن الإستراتيجية في نزاعهم مع البرتغاليين¹³.

والحقيقة أنه لم يكن بإمكان العثمانيين منع دخول السفن البرتغالية إلى البحر الأحمر ما لم يكملوا سيطرتهم على اليمن؛ لكونها البوابة الرئيسية إلى الحرمين الشريفين. ولذلك فقد ركز العثمانيون كل جهودهم في الاستيلاء على اليمن، وفي تأمين سواحل البحر الأحمر من الجهتين. ولتحقيق ذلك فقد قاموا بالعديد من الحملات العسكرية؛ بسبب المقاومة الشديدة التي لقيتها القوات

⁷ عبد العزيز محمد الشناوي/الدولة العثمانية دولة إسلامية مفتوحة عليها. - ط2. - القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 1986م: 698/2
⁸ لقد أرسل السلطان المملوكي قانصو الغوري رسالاً إلى ملك البرتغال، لما رأى الخطر البرتغالي على مصر والتجارة المصرية، طلب منه وقف الحملات البرتغالية، وإلا فإنه سوف يقوم بدم الأمان المقدسة للنصارى في القدس. فرد عليه الملك بأن قواته تقدر على الاستيلاء على مكة والمدينة، ولو تطلب الأمر لقام بدم الروضة النبوية. Muhammet Yıldırım.ibid.p.28-29

⁹ ألفونصو دي ألبوكيرك: قائد بحري وسياسي برتغالي (1453-1515م). ترى وتلقى تعليمه في قصر الملك أفونسو الخامس، عمل لمدة 10 سنوات في شمال أفريقيا، اشترك في الحملة البرتغالية على مدينتي أصيلة وطنجة شمال المغرب سنة 1471م، أصبح مسؤولاً عن الإسطبل الخاص بجياد الملك خوان الثاني إلى أن تم إرساله إلى شمال أفريقيا للمرة الثانية سنة 1489/895م للدفاع عن إحدى القواعد البرتغالية هناك، ثم أصبح نائباً لملك البرتغال في الهند سنة 1509م، مكنته حنكته العسكرية وأسلوب قيادته من غزو وقتل وتدمير وإخضاع منطقة المحيط الهندي تحت راية الإمبراطورية البرتغالية. وقد منحه ملك البرتغال مانويل الأول لقب نائب الملك ودوق غوا قبيل وفاته، ليكون أول دوق لا ينتمي إلى الأسرة المالكة، وأول الألقاب الممنوحة خارج البرتغال. سيطر البرتغاليون في عهده على ساحل أفريقيا الشرقي وأقاموا أول تحالف مسيحي مع الأحباش لضرب القوى الإسلامية، توغل ألبوكيرك في البحر الأحمر وحاول الاستيلاء على عدن وجده ومهاجمة الأماكن المقدسة لكنه فشل في ذلك، ثم تراجع متجهاً إلى الهند، ولم يلبث أن مرض ومات على ظهر سفينته قبالة سواحل جوا سنة 1515م، وذلك بعد أن استطاع إرساء ركائز الدولة البرتغالية في الشرق، وإن كان ذلك قد شغله كثيراً عن الاهتمام بالبحر الأحمر. طلال حمود المخلافي. الحملات العثمانية على اليمن (926-978هـ/1520-1571م)، جامعة محمد الخامس في أكادال/الرباط: رسالة دكتوراه غير منشورة، (1431هـ/2010م). ص 72

¹⁰ تاريخ اليمن السياسي مطلع القرن السادس عشر. مرجع سابق. ص 248

¹¹ Türkiye Diyanet Vakfi, Islam Ansiklopedisi, Istanbul 1991, 3/35

¹² Muhammet Yıldırım.Ibid.p.25

¹³ الفتح العثماني الأول لليمن. ص 113

العثمانية في اليمن، سواء من المماليك¹⁴ أو من أصحاب السلطة المحلية من أهالي اليمن، وهم الطاهريون¹⁵ في عدن، والزيدية في صنعاء والمدن الأخرى، إضافة إلى القبائل المتناثرة في أماكن أخرى من اليمن¹⁶. كما أن القتال الذي جرى بين مختلف القوى في اليمن، ولاسيما بين القوات العثمانية نفسها¹⁷، قد أوجع نار الفتنة، وأدى إلى التأخر في تثبيت الحكم العثماني في اليمن.

وهنا لا بد من الإشارة إلى أن تعيين حسين الرومي¹⁸ على سنجق جدة (عام 1519م)، كان بداية مرحلة جديدة في سياسية العثمانيين في البحر الأحمر؛ فقد اتخذوا من جدة مركزاً رئيساً للدفاع عن هذا البحر، وقلعة حصينة للسيطرة عليه، كما اتخذوها منطلقاً ومقراً أمامياً؛ لرفض سيطرتهم الفعلية في اليمن¹⁹. وقد تميز الرومي بصفات عدة في تعامله مع الأهالي، منها الرفق بهم، ونشر الأمن والعدل بينهم، ما أدى إلى أن تستقر له الأمور فيها، خاصة بعد أن جاءه حكم سلطاني بتثبيتته في الحكم²⁰.

¹⁴ المرجع السابق. ص 130-131، طلال حمود المخلافي. مرجع سابق. ص 105

¹⁵ الطاهريون أو بنو طاهر: أسرة حاكمة في اليمن في الفترة (1454-1517م) بعد الدولة الرسولية. استولوا على عدن أولاً ثم على بعض البلدان الأخرى التي كانت تحت حكم بني رسول؛ بسبب ضعف هؤلاء في أواخر حكمهم في اليمن. واستطاع بنو طاهر من إخضاع القبائل وصنعاء فيما بعد، فيسطروا على معظم المناطق. وبعد هجاء البرتغاليين إلى المنطقة، طلب عامر الثاني من السلطان المملوكي مساعدته في مقاومة البرتغاليين. فأرسل قائد الأسطول حسين بك، الذي أقام في جزيرة قمران. ولما رفض عامر طلب حسين بك في تموين الجيش، ساءت العلاقات بين الطرفين، فأعلن المماليك الحرب على بني طاهر، وأيد الزيديون والقبائل القوات المملوكية، وقد وقعت عدة معارك بين الطرفين في زبيد وصنعاء، وقتل عامر الثاني، فبوع لابنه أحمد. وبعد وفاته (924هـ/1518م) وقعت خلافات على الحكم بين أفراد الأسرة، لكن استطاع عامر بن داود تسلم زمام الحكم (927هـ/1521م) في عدن، التي أصبحت قاعدة هامة في مواجهة القوات البرتغالية. ولما رفض تقدم المساعدة للقوات العثمانية ضد البرتغاليين في أثناء حملة سليمان باشا الخادم على عدن (1538م)، فقد قام بإعدامه في الحادثة المشهورة على ظهر السفينة العثمانية. وبذلك قضى على حكمهم.

Türkiye Diyanet Vakfı/İslam Ansiklopedisi.İstanbul:2010: 39/405-407

¹⁶ المرجع السابق. ص 146، طلال حمود المخلافي. مرجع سابق. ص 106

¹⁷ طلال حمود المخلافي. مرجع سابق. ص 109

¹⁸ حسين الرومي أحد أمراء السناجق الذين جاءوا إلى مصر مع حملة السلطان العثماني سليم الأول، ثم بقي بما حتى تم تعيينه من قبل خاير بك - أمير أمراء مصر - أميراً لسنجق جدة في رمضان 925هـ/ أغسطس 1519م، بناءً على أوامر من السلطان سليم الأول، وذلك بدلاً عن قاسم الشرواني، الذي كان أول من تولى هذا المنصب في جدة من قبل العثمانيين، وقد توجه حسين الرومي إلى جدة صحبة قافلة الحج المصرية لذلك العام، على رأس قوة عسكرية مكونة من 300 جندي من المماليك والأتراك؛ ليتمكن من تنفيذ مهامه التي كان على رأسها مراقبة البرتغاليين والتصدى لخطرهم في البحر الأحمر، خاصة وأن شريف مكة بركات الثاني كان قد أرسل إلى خاير بك يعلمه بأن سفن البرتغاليين تعبت في البحر الأحمر بالقرب من ميناء جدة، وتقوم بقطع الطريق على المسافرين مما أضر بوضع جدة الاقتصادي. فتوجه حسين الرومي على رأس حملة بحرية إلى اليمن سنة 926هـ/1520م؛ بغرض إخضاع السواحل اليمنية - التي كان يحكمها للمماليك - للسيطرة العثمانية المباشرة، لكن اسكندر المخضرم رفض السماح له بدخول اليمن، واستعد لخاربه، فقتل راجعاً إلى جدة، ثم عاد بجملته إلى اليمن من جديد بصحبة سلمان الرئيس سنة 930هـ/1524م، بعد أن قُتل اسكندر المخضرم، حيث تمكن الرومي هذه المرة من دخول زبيد والاستقرار في حكمها حتى توفي فيها سنة 932هـ/1525-1526م بعد مرض طويل. وقد تميز الرومي بعدد من السمات الشخصية التي أهله للترشح لقيادة أول حملة عثمانية على اليمن؛ إذ كان رجلاً فاضلاً عاقلاً، يكره سفك الدماء، ويرفق بالأهالي، ويميل إلى الخير والعدل، كما كان يحب العلماء، ويطيع الشرع الشريف، ويتلطف بمداواة القوي والضعيف، إضافة إلى مواهبه في بناء العلاقات الشخصية، وكسب ثقة الشخصيات القيادية في الدولة العثمانية، وعلى رأسها السلطان العثماني سليم الأول، وبكلربك مصر خاير بك.

المرجع السابق. ص 96-98

¹⁹ المرجع السابق ص 103

²⁰ المرجع السابق. ص 110

ونظراً لأن الباحث اليمني طلال بن حمود المخلافي درس تلك الحملات العثمانية بتوسع²¹، فإنني أُنقل إلى صلب الموضوع، وهو بيان الخطوات العثمانية في تثبيت الحكم في اليمن.

الخطوات العثمانية في تثبيت الحكم في اليمن

اتضح من النصوص الواردة للفرمانات السلطانية في دفاتر المهمة، أن الشغل الشاغل للدولة العثمانية فيما يخص اليمن بصورة خاصة والجزيرة العربية بصورة عامة، كان الخطر البرتغالي على المنطقة، وكيفية إبعاد ذلك الخطر عنها، كما يرد ذلك في ثنايا الأوامر السلطانية المرسلة إلى ولايات المنطقة. ومما ينبغي التنويه به هنا أن الخطوات التي اتبعتها العثمانيون في تثبيت الحكم في اليمن، إنما كانت تهدف استتباب الأمن واستقرار الأوضاع فيه؛ بغية إبعاد ذلك الخطر عن البلاد؛ إذ إن اليمن وبسبب موقعه الإستراتيجي كانت في خط المواجهة الأولى أمام ذلك الخطر²². وقد دلت المراسلات الكثيرة التي وقعت في تلك الفترة بين إستانبول وبين ولايات المنطقة المتمثلة في مصر والإسكندرية والسويس واليمن والحجاز إضافة إلى بغداد والبصرة، دلت كلها وركزت على توفير الأمن واستتبابه في اليمن، وإرسال الجنود إليها وبأعداد كبيرة، سواء من إستانبول أو مصر أو حتى من الشام، وتوفير حاجياتهم سواء للمواد الغذائية والجلال، أو الأسلحة والسفن، أو المبالغ المالية التي يحتاجون إليها. بل وصل الأمر إلى قيام شريف مكة المكرمة بإرسال العساكر إلى اليمن؛ بغية تمكين القوات العثمانية فيها من السيطرة التامة على الأوضاع فيها، كما سيأتي.

ومن جهة أخرى فإن كثافة الأوامر السلطانية الصادرة في تلك الفترة، تدل بصورة واضحة على المقاومة العنيفة للحكم العثماني في اليمن. وبغض النظر عن أسباب ذلك، سواء أكان المتسبب فيها ولاة اليمن العثمانيون وتعاملهم مع الأهالي بأسلوب شديد، أم عدم الرغبة في ذلك الحكم من اليمنيين، أو غير ذلك من الأسباب، إلا أن سوق العساكر بأعداد كثيرة ومن جهات عديدة، وتغيير القيادة العسكرية والولاية في اليمن بين الفينة والأخرى، والتركيز على توفير الأمن واستتبابه في اليمن، لدليل على تلك المقاومة اليمنية لذلك الحكم العثماني، الذي لم يخلُ من منغصات، على الرغم من اتفاق المؤرخين على أن الحكم العثماني المباشر في اليمن يبدأ سنة (1538هـ) في عهد السلطان سليمان القانوني (1520-1566م).

وبناءً على ما سبق وبالرجوع إلى مجموعة من دفاتر المهمة التي تتناول الفترة العثمانية الأولى في اليمن، يمكن توضيح الخطوات التي اتبعتها العثمانيون في تثبيت الحكم في اليمن، من واقع الفرمانات الصادرة من السلطاني العثماني في تلك الدفاتر في الآتي:

1 – التنسيق بين ولايات المنطقة

إن التنسيق بين ولايات المنطقة وهي مصر والإسكندرية واليمن والحجاز وبغداد والبصرة، كانت السياسة التي ترافقت مع كل الخطوات التي اتبعتها العثمانيون في تثبيت حكمهم في اليمن. ولا

²¹ وذلك في رسالته الموسومة بـ الحملات العثمانية على اليمن (926-978هـ/1520-1571م)، جامعة محمد الخامس في أكادال/الرباط:

(رسالة دكتوراه بصدد النشر في مركز دراسات الشرق الأوسط بجامعة الفرات في مدينة العزيز بتركيا)، (1431هـ/2010م).

²² هناك أسباب عدة لعدم تمكن العثمانيين في القضاء على البرتغاليين وطردهم من الخليج العربي، حتى لو نجحوا في تحقيق الاستقرار في المنطقة. منها: أولاً: بعد المنطقة عن بناء الأساطيل العثمانية في البحر الأحمر، عن المحيط الهندي والخليج العربي. ثانياً: وهو نتيجة للسبب الأول وهو عدم تمكن العثمانيين من سوق العساكر بأعداد كبيرة إلى المحيط الهندي. ثالثاً: صعوبة نقل الأخشاب لتصنيع السفن في البصرة، رابعاً: خبرة البرتغاليين في المحيطات التي اكتسبوها بفضل تقنية السفن الجديدة، وفي المقابل عدم وجود أسطول عثماني قوي، يفوق الأسطول البرتغالي. خامساً: عدم تنفيذ بعض القادة البحريين للأوامر الصادرة إليه، كما هو حال بيروي رئيس..

شك أن مصر كانت ولاية مركزية في هذا التنسيق، كما كانت عليها الأعباء والتكاليف الكبيرة التي يتطلب إعدادها وإرسالها إلى اليمن، إضافة إلى أن معظم الأوامر الصادرة لولاية اليمن في تلك الفترة، كان يتم إبلاغها عن طريق مصر.

وهذا التنسيق الذي طلبته الحكومة المركزية في إسطنبول من ولايتها، كان تنسيقاً في داخل الولاية من ذلك: التنسيق بين القوات العثمانية في داخل اليمن، فقد جاء في الأمر السلطاني الصادر (في غرة ذي القعدة 975هـ/28 إبريل 1568م) إلى أمير أمراء اليمن، وأمير أمراء مصر عطفاً على خطاب شريف مكة وحاكم جدة بإرسال السفن والعساكر إلى عدن، وضرورة رفع الأعلام العثمانية على السفن التي ترسل إلى اليمن، وأنه إذا ما تم إتمام المصلحة وهي استرداد عدن²³، طلب السلطان من القيادة العسكرية والإدارية في اليمن أن تكون على اتفاق تام واتحاد فيما بينها؛ حتى يظهر أثر تلك الجهود الحميدة في طرد الأعداء من تلك الولاية²⁴، وهو قوات المطهر، وذلك إثر تدهور الوجود العثماني في اليمن، وإخراج العثمانيين من سائر الأقاليم اليمنية ماعدا زبيد²⁵، مما نتج عن ذلك القيام بالحملة الكبيرة للعثمانيين تحت قيادة سنان باشا²⁶.

وكذلك تنسيقاً بين ولاية اليمن وولاية مصر، كما ورد التصريح بذلك في الأمر السلطاني الصادر (في عام 994هـ/1586م) الذي قضى بضرورة التنسيق بين ولايتي اليمن ومصر، سواء في مواجهة البرتغاليين الذين استولوا على بندر المخاء، أو في مواجهة آل مطهر الذين لم يعلنوا خضوعهم للحكم العثماني، كما أورد الأمر السلطاني فحوى الخطاب الذي بعثه الوزير حسن باشا، المتضمن تمكنه من فتح اليمن جميعه، والقتال الحاصل بينه وبين البرتغاليين، وعدد السفن الموجودة تحت إمرته²⁸.

2 – بناء السفن وإعدادها وإرسالها إلى اليمن

اهتم العثمانيون بمرسى الإسكندرية والسويس منذ استيلائهم على مصر، وطوروهما؛ ليتمكنوا من بناء سفن كبيرة؛ حتى يقوموا بتنفيذ خطواتهم العملية، سواء في مواجهة البرتغاليين في المنطقة أو

²³ بسبب وقوعها في يد قوات المطهر. سيد مصطفى سالم. الفتح العثماني الأول لليمن. مرجع سابق. ص 244

²⁴ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/234.Hüküm: 1332. S.460-461

²⁵ سيد مصطفى سالم. الفتح العثماني الأول لليمن. مرجع سابق. ص 249

²⁶ هو سنان باشا، المعروف بـ قوجه (أي العظيم)، ألباني الأصل، ابن قروي يدعى علي. من مواليد لوما في طيوجاني، أو دلفين. عمل صدراً

أعظم للدولة العثمانية في عهد مراد الثالث ومحمد الثالث خمس مرات. اشتهر بشخصيته النافذة ورحاله وثرواته وأوقافه. وإضافة إلى لقبه المذكور (العظيم) يعرف أيضاً بفتح اليمن وتونس. دخل في القصر السلطاني صغير السن بمساعدة أخيه آياس باشا الذي دخل في خدمة القصر قبله. عين رئيساً لذواقي طعام السلطان سليمان القانوني، ثم أحيلت إلى إمارة ملاطيا، ثم قسطنطيني وغزة، ونابلس وحلب ثم والياً لمصر (في 24 جمادى الآخرة 975هـ/26 ديسمبر 1567م). وقد اتضح من معروض أنه كان متزوجاً من ابنة بنت السلطان سليم الأول، وقد أنجب منها بنتاً سميت بـ أمينة. كلف بإخماد الثورة التي قام بها المطهر في اليمن، وتنازع في هذا مع مصطفى لالا باشا، الذي عدّه مسؤولاً عن قتل أخيه آياس باشا، فتمكن من عزل لالا، وصار قائداً عاماً للقوات العثمانية في اليمن برتبة وزير. وقد تمكن من الاستيلاء على عدن ثم صنعاء، وتمكن من توحيد اليمن مجدداً بعد تقسيمها إلى ولايتين؛ إذ منح ولايتها ليهرام باشا، وفي طريق عودته زار مكة المكرمة حاجاً والمدينة المنورة. وبعد عودته إلى رأس عمله في القاهرة بمدة، عين وزيراً من وزراء القبة. عمل في العديد من جبهات القتال في الشرق والغرب، وحصل على أعلى المناصب في الدولة. توفي في إسطنبول (في 5 شعبان 1004هـ/4 إبريل 1596م). للتفصيل انظر:

Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2002, 26/137-139

²⁷ المرجع السابق. ص 255

²⁸ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.22/160.Hukum: 636

في تثبيت الحكم في اليمن، الذي يعدّ جزءاً لا يتجزأ من تلك المواجهة. فقد جاء ذلك في الأمر السلطاني المرسل لأمير أمراء مصر (في غرة ربيع الأول 967هـ/الأول من ديسمبر 1559م)، فقد أمره السلطان بإرسال سفينة على جناح السرعة إلى اليمن مع ثلاثمائة نفر من العساكر؛ لحماية البحر الأحمر؛ بسبب ظهور البرتغاليين فيه²⁹ مجدداً. فعلى الرغم من تثبيت الحكم العثماني في اليمن في هذه الفترة إلا أن الخطر البرتغالي كان مازال مهدداً لسواحل البحر الأحمر، كما كان مهدداً للتجارة الخارجية. فقد صدر أمر مماثل لأمير أمراء مصر (في 13 ربيع الأول 972هـ/19 أكتوبر 1564م) بإعداد عشر سفن مع كامل طواقمها وأدواتها، وتوجيهها إلى اليمن سريعاً؛ لحماية سفن التجارة الهندية من الاستيلاء البرتغالي عليها³⁰.

والخطر الثاني الذي كان يهدد الوجود العثماني في اليمن كانت المقاومة التي تظهر ضد هذا الوجود من القوى المحلية في اليمن، ولاسيما آل مطهر. ولم يكن من الممكن مواجهة تلك المقاومة، ما لم يتم سوق الأعداد الكافية من الجنود بالسفن. ولذلك فقد أصدر السلطان أمره لأمير أمراء مصر (في شهر رجب 975هـ/يناير 1568م) بإرسال خمس عشرة سفينة حربية مع كامل طواقمها إلى اليمن؛ بسبب المقاومة³¹ التي ظهرت فيها للحكم العثماني مجدداً³². وصادر أمر مماثل (في غرة ذي القعدة 975هـ/28 إبريل 1568م) إلى أمير أمراء اليمن، عطفاً على خطاب شريف مكة وحاكم جدة بأنه تم صدور الأمر إلى أمير أمراء مصر؛ لإرسال السفن والعساكر إلى عدن بقيادة خضر بن قورد³³ على جناح السرعة مع منح رواتب الجند المشاركين في الحملة لمدة شهرين، مشيراً فيه إلى وجود خمس وعشرين قطعة من السفن في مصر، وضرورة رفع الأعلام العثمانية على السفن المرسلة إلى اليمن³⁴.

كما صدر الأمر السلطاني إلى الوزير مصطفى باشا³⁵ - الذي عين قائداً عاماً للقوات العثمانية في اليمن³⁶ - (في 6 ذي القعدة 975هـ/3 مايو 1568م) بإبقاء العدد الكافي من السفن في سواحل

²⁹ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.3/99.Hukum.550. S.195

³⁰ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.6.sy.122.Hukum.256

³¹ وهي المقاومة التي قادها المطهر، واكتسح الأقاليم الجنوبية حتى وصلت إلى عدن، وقتل فيها والي اليمن مراد باشا، وانحصرت سيطرة

العثمانيين في زيد وقحامة. سيد مصطفى سالم. الفتح العثماني الأول لليمن. مرجع سابق. ص 244

³² الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/116.Hukum: 616. S.224

³³ خضر خير الدين باشا، ابن قورد أغلو مصلح الدين. وقد سماه أبو - وهو أحد القواد السبعة لخير الدين بارباروسا - على اسم قائده الذي كان معجباً به. عمل المترجم له مع بارباروسا مدة من الزمن، وساهم في أعمال كبيرة. وكلف بحماية جزيرة رودس لما غادرها أميرها أحمد؛ للمشاركة في حرب (عام 967هـ/1560م). إلا أنه عين في السنة ذاتها قبطاناً لميناء الإسكندرية، ثم للسويس. ولما قرر السلطان سليم الثاني إرسال المساعدة لسلطان آجه (دار السلام)، فقد كلف المشار إليه هذه المهمة. إلا أنه لم يقدر على التوجه لها؛ بسبب التمرد الذي نشب في اليمن؛ إذ قدم خدمات بحرية، وقام بوضع الحصار على عدن (في ربيع عام 1569م). وبعد الاستيلاء على عدن (في ذي القعدة 976هـ/مايو 1569م) تم إخماد التمرد في اليمن كلياً. ونظراً لإرسال الدولة العثمانية سفينتين من المساعدات لحاكم آجه، فلم يتوجه لها خضر رئيس؛ بل رجح قيادة سويس مجدداً. أما الأعمال التي قام بها بعد ذلك، فإن المراجع لا تورد شيئاً عنها. كما أن الحديث عنه بـ"المتوفى" في حكم سلطاني (صادر في ذي القعدة 979هـ/مارس 1572م) يشير على وفاته إما في حرب قبرص أو إينه باحتي (ليبانتو).

Türkiye Diyanet Vakfı/İslam Ansiklopedisi.Istanbul:1998: 17/416-417

³⁴ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/234.Hukum: 1332. S.460-461

³⁵ هو لالا مصطفى شاهين باشا: عمل والياً على مصر (967-971هـ/1560-1564م)، والشام (971-976هـ/1564-

1568م). وعين أيضاً قائداً لفتح اليمن. إلا أنه عندما سار إلى مصر تقاعس عن السير بأمل أن تضم له ولاية مصر ثانية، إضافة إلى قيادة الجيش.

اليمن بناءً على طلب أمير أمراء اليمن عثمان باشا³⁷؛ للحفاظ على السواحل المذكورة، وإعادة بقية السفن إلى السويس، مع إبلاغ السلطان بما تم في ذلك³⁸.

وقد تبين من هذا الأمر إضافة إلى الأوامر السلطانية الأخرى ضرورة توفير حاجيات الجيش في اليمن. ومع إرسال ما تم إرساله سابقاً فقد طلب سوق المزيد من العساكر ومواد التموين والسفن، وقد وصل الطلب السلطاني إلى أوجه لما أمر بتخصيص سفن الدشيشة³⁹ الخاصة بنقل الغلال إلى الحرمين الشريفين في نقل مهمات اليمن⁴⁰. وهذا في الحقيقة يعد ذروة الاستنفار للأحداث التي كانت تجري في اليمن في تلك الفترة، قبيل قدوم عثمان باشا إلى اليمن (في جمادى الآخرة 976هـ/نوفمبر/ديسمبر 1568م)⁴¹؛ إذ إن الحاجة الملحة في نقل الجند والذخيرة، كانت إلى السفن. كما ورد ذلك أيضاً في الأمر الصادر إلى أمير أمراء مصر (في 6 ذي القعدة 975هـ/3 مايو 1568م)، فقد أفاد هذا الأمر السلطاني أن قاضي مصر ودفترداره أرسلوا خطاباً، ذكر فيه أن قبطان الإسكندرية محمود توجه (في الخامس من شوال 975هـ/3 إبريل 1568م) إلى اليمن مع خمس قطع من السفن وجميع ما يلزم من مواد وعساكر، فطلب السلطان بضرورة إبلاغه بالعدد الذي تم سوجه من العساكر، والكمية التي أرسلت من الغلال إلى اليمن، كما طلب منه إرسال عدد آخر من السفن والغلال مع أمير أمراء صنعاء عثمان باشا، وعدم التأخر في تنفيذ هذا الأمر، وذلك حتى يقوم عساكر النصر بتحقيق العديد من الفتوحات إن شاء الله، يضاف إلى ذلك تكليف سفن الدشيشة بنقل العساكر والغلال إلى اليمن - إذا كانت منتهية من عملها في نقل الدشيشة إلى الحجاز - . وطلب السلطان في ختام أمره من أمير أمراء مصر إبلاغه بما تم في هذا الصدد، وهل وصل القائد العام الوزير مصطفى باشا إلى اليمن أم لا؟⁴².

فعلز وعين سنان باشا مكانه. المنح الرحمانية في الدولة العثمانية وذيله اللطائف الربانية على المنح الرحمانية. تعليق المحفظة ليلي الصباغ. مرجع سابق. ص 169-170، 187

³⁶ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1347. S. 467

³⁷ عثمان باشا ابن أوزدمير باشا: من ممالك مصر، ولد بما (عام 933هـ/1527م) من أمه المنسوبة للعباسيين. والده فاتح صنعاء أوزدمير باشا. التحق بالخدمة العسكرية منذ وقت مبكر. ومن أهم مهامه الأولى أن عين أميراً للسنجق. وترأس قافلة الحج (عام 967هـ/1560م) أثناء ممارسته لعمله في السنجق، واستمر أميراً لقافلة الحج المصري ثلاث سنوات. وعين أميراً للأمراء في الحيشة التي كان أبوه أوزدمير باشا أميراً عليها. وبقي في هذا المنصب سبع سنوات، حتى عزل (عام 975هـ/1567م)، رسخ في أثناء ذلك الحكم العثماني فيها. وبعد أربع سنوات عين أميراً للأمراء في صنعاء بعد تقسيم ولاية اليمن إلى إمارتين: اليمن وصنعاء. غير أن قيام الزيديين بقتل أمير أمراء اليمن مراد بك، أدى إلى دمج الولايتين مجدداً؛ إذ عين عليها عثمان باشا. وفي أثناء وجوده في اليمن، عمل على منع تسلل البرتغاليين إلى المنطقة، كما صارع القوات المحلية المناوئة للحكم العثماني فيها. وفي الصراع الدائر بين أمير أمراء مصر مصطفى لالا باشا وبين سنان باشا، أيد لالا باشا، وهذا الاختيار أدى إلى تحديد مستقبله. عين أميراً للأمراء في الأحساء (978هـ/1571م)، وبعد سنة نقل إلى البصرة؛ إذ قاوم انتشار البرتغاليين في المنطقة، وقام بإعداد عدة حملات على هرمز، لكنه لم يقدر على منع تجارة البرتغاليين في المنطقة، واتصاهم بقبائلها. وعين أميراً للأمراء على ديار بكر (984هـ/1576م)، كما ساهم في الحرب العثمانية - الصفوية على داغستان بقيادة لالا مصطفى باشا. ثم عينه السلطان مراد صداراً أعظم للدولة العثمانية (992هـ/1584م)، وكلف بعد شهرين من تعيينه للحملة على القرم. وفي أثناء قتاله ضد الصفويين مرض وتوفي في منزل آجي صو بالقرب من شنكي بازار الواقعة بجوار تبريز (993هـ/1585م).

Turkiye Diyanet Vakfi/Islam Ansiklopedisi.Istanbul:2007: 33/471-473

³⁸ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1346. S. 467

³⁹ سفن الدشيشة: هي السفن الوقية التي كانت مهمتها الرئيسة نقل الغلال جميعها من مصر إلى أهالي الحرمين الشريفين.

⁴⁰ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1341. S. 468

⁴¹ سيد مصطفى سام/الفتح العثماني الأول لليمن. مرجع سابق. ص 259

⁴² الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1347. S. 467

ومن ضمن الأمور الخاصة بالسفن التي أوردتها دفاتر المهمة، ما يتعلق بالمواد الخام التي يتم بناء السفن بها. فقد أرسل السلطان أمره إلى قبطان الإسكندرية (في 9 ذي القعدة 975هـ/6 مايو 1568م)، ذكر فيه أن الأخشاب التي تم قطعها من بياس⁴³؛ لبناء خمسة أعداد من السفن العسكرية، قد أرسلت إلى الإسكندرية، وأنه في حال الحاجة إلى الغلال والتموين، عليه بإرسالها إلى العساكر في اليمن⁴⁴.

كما تناول أحد الأوامر السلطانية أنواع السفن المستخدمة في تلك الفترة بين مصر واليمن، واستيعاب كل سفينة للعدد الممكن من الجنود؛ إذ أشار الأمر الصادر إلى قائد القوات العثمانية في اليمن مصطفى باشا (في 6 ذي الحجة 975هـ/2 حزيران 1568م)، بوجود أربع عشرة سفينة من نوع قادرغة⁴⁵ وثلاث سفن من نوع قاليون⁴⁶، وأن كل قادرغة قادرة على حمل خمسين شخصاً، وكل قاليون (غاليون) قادرة على حملة خمسمائة شخص، وأنه بناءً على الخبر الوارد من اليمن، فإن العدد الذي تقدر السفن المذكورة على حملهم إلى اليمن ألفان ومائتا رجل. وأن فتح بلاد (اليمن) بهذا العدد يصبح متعسراً. ولما تم الاستفسار عن ذلك من قادة البحر أفادوا أن كل قادرغة تقدر على حمل مائتي شخص، كما أن (الخطابات السابقة الواردة من مصر) أفادت بوجود اثنتين وعشرين قطعة من سفن قادرغة، وأن المساعي مبذولة؛ لتوفير العدد الكافي من سفن قاليون. وبناءً على ذلك فقد أمر السلطان بعدم إهمال الموضوع أو تأخيرها؛ بل تم توجيه الأمر لمصطفى باشا بالتوجه إلى اليمن سريعاً بالسفن والعساكر، مع جلب الكمية الكافية من الغلال والبقسماط⁴⁷ والأحمال والأثقال المطلوبة؛ حتى يتم إحراز النجاح في هذا الأمر الهام⁴⁸.

كما تناول أحد الأوامر السلطانية إعداد العدد الكافي من السفن في السواحل اليمنية في مواجهة الأعداء، وذلك في عقب الخطاب الوارد من الوزير حسن باشا المكلف بالحفاظ على الأمن في اليمن؛ إذ صدر إليه أمر سلطاني (في 10 محرم 996هـ/11 ديسمبر 1567م)، عطفاً على الخطاب الذي بعثه إليه الوزير، المتضمن أن الجاسوس المرسل إلى الهند قد أخبر أن حاكم الهند جلال الدين قد اتفق مع البرتغاليين؛ لضرب بنادر اليمن، وأنهم بصدد إرسال الأسطول إليها، وأنه بناءً على ذلك فقد تم أخذ التدابير اللازمة في ذلك، وتعيين العدد الكافي من الرجال في الجانب البري من تلك البنادر، أما الجانب البحري فإن الأمر يحتاج لتوفير عشرين/ثلاثين قطعة من السفن، وأنه ماعداً خمس قطع من

⁴³ قضاء تابع محافظة خطاي التركية في الوقت الراهن، تقع على خليج الإسكندرية، بين المدينة الموسومة بهذا الاسم (الإسكندرية) وبين مدينة دورت بول.

⁴⁴ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/239.Hukum: 1377. S. 477

⁴⁵ قادرغا: نوع من السفن في الأسطول العثماني، كان أكبرها. وكان يسمى في الأساطيل الأجنبية بالغاللي أو غالر. لكل واحدة منه خمسة وعشرون مقعداً وتسعة وأربعون مجدافاً، يحرك المجداف الواحد أربعة أو خمسة أشخاص. وكان طول الواحدة منها 165-168 قدماً، وعرضها 21-22 قدماً. كانت تعمل بالمجداف والشرع. وتحمل الواحدة منها مدفعية كبيرة وأربع وسطى وثماني صغيرة. ويعمل فيها 196 مجدفاً و100 محارب، و35 بحاراً، إضافة إلى أصحاب المهن الأخرى. سهيل صابان/المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية. - الرياض: مكتبة الملك فهد الوطنية، 1421هـ/2000م، ص 172

⁴⁶ قاليون: الاسم الذي أطلق على النوع الكبير من السفن الحربية في الأسطول العثماني، الذي تتحرك بالأشرعة. وأصل الكلمة من Calion الإيطالية. وقيل هي سفينة تجارية، يقال لها غليون، مأخوذة من الفرنسية Galion. ويتوافر فيها 60-120 مدفعاً، ولها عدة أنواع. المرجع السابق.

ص 175

⁴⁷ بقسمات: خبز جاف، هش، يتزود به المسافرين، مثل الكعك. المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية. مرجع سابق، ص 63

⁴⁸ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/267.Hukum: 1507. S.526

السفن المرسله من مصر، فإن العمل جار في بناء خمس عشرة سفينة أخرى، كما تم بناء وتجهيز خمس قطع من السفن في البصرة أيضاً، مشيراً إلى أنه تم إرسال الأمر المؤكد لأمير أمراء مصر بالعمل في بناء السفن المذكورة بدون توقف. و"بناءً على ما سبق فإذا ما وصلت خبر بأسطول الكفار المذكورين، تقوم على الفور بإبلاغ أمير أمراء مصر والبصرة بذلك، ولا تكتفي بذلك؛ بل ترسل أيضاً أناساً موثوقين لإبلاغهما بالأمر؛ حتى يتم إرسال خمس عشرة قطعة من السفن من مصر، وخمس سفن من البصرة، وحتى تكون متبصراً بالأمر فلا بد لك من أخذ التدابير اللازمة من الآن؛ حتى لا يتمكن الكفار المذكورون من الاستيلاء على ممالكتنا المحروسة. وعليك أن تعرف أن هذا الأمر لا يشبه الأمور الأخرى، فلا بد من دفع أضرارهم بأي صورة كانت"⁴⁹.

3 – إرسال الجند والذخيرة إلى اليمن

إن تثبيت الحكم العثماني في اليمن واستمرار وجوده فيه، كان يتطلب توفير عدد كبير من الجنود فيه. ولا يمكن إرسال هذا العدد الكبير من العساكر من العاصمة إستانبول وحدها؛ بسبب بُعدها عن اليمن. كما أن الثورات التي كانت تقوم بين الحين والآخر في اليمن ضد الوجود العثماني، كان يتطلب سوق العساكر إلى اليمن بسرعة، إما لإخماد هذه الثورة أو تلك، أو تقديم المساعدة للجنود العثمانيين الموجودين في اليمن. وبما أن مصر كانت أقرب المناطق إلى اليمن، فقد كانت الأوامر السلطانية تصدر إليها في توفير الجنود وسوقهم إلى اليمن. من ذلك ما جاء في الأمر السلطاني المرسل لأمير أمراء مصر (في غرة ربيع الأول 967هـ/الأول من ديسمبر 1559م)؛ إذ أمره السلطان بإرسال ثلاثمائة نفر من العساكر إلى اليمن؛ لحماية البحر الأحمر⁵⁰. كما صدر الأمر له أيضاً (في 17 شعبان 975هـ/16 فبراير 1568م)، بإعداد ألف نفر من الإنكشارية، وأنه تم تسجيل ستمائة نفر من إستانبول، ووجب إعداد أربعمئة شخص من الجند من مصر. كما ذكر السلطان بأنه "سبق إرسال أمرنا الشريف أيضاً بإرسال ألفي نفر من الإنكشارية في مصر إلى اليمن. وقد اتضح من فحوى الأمر عدم الرغبة في التوجه إلى اليمن من المصريين"، فأكد السلطان على أنهم سوف يعودون إن شاء الله تعالى إلى مصر قريباً، ولا يمكثون فيه اليمن طويلاً⁵¹، مما يوضح عدم رغبة هؤلاء الجنود القادمين من مصر في التوجه إلى اليمن. وقد وضح الفرمان السلطاني المرسل في (18 شعبان 975هـ/17 فبراير 1568م) إلى أمير أمراء مصر ودفترداره، الرواتب التي تعطى لهؤلاء العساكر وقوادهم⁵².

ولم يكن الأمر مقتصر على إرسال الجند من مصر؛ بل كان يتم نقل العساكر من منطقة إلى أخرى في داخل اليمن؛ بسبب الحاجة الملحة لهم فيها، كما صدر الأمر السلطاني بذلك لأمير أمراء اليمن (في غرة ذي القعدة 975هـ/28 إبريل 1568م)، بإرسال العساكر إلى عدن بقيادة خضر بن قورد على جناح السرعة، مع منح رواتبهم لمدة شهرين؛ حتى يظهر أثر تلك الجهود الحميدة في طرد الأعداء من تلك الولاية⁵³. وقد أرسل السلطان خطاباً مماثلاً لأمير أمراء مصر في التاريخ ذاته، طلب منه الإسراع في إرسال العساكر إلى اليمن مع الغلال الكافية لهم، وذلك من خلال السفن العسكرية المتأهبة تحت قيادة عثمان باشا و(خضر بن) قورد أوغلي.

⁴⁹ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.62/115-52.Hukum.487.. S.205

⁵⁰ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.3/99.Hukum.550. S.195

⁵¹ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/161.Hukum: 895. S.313

⁵² الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/161.Hukum: 901. S.314

⁵³ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/234.Hukum: 1332. S.460-461

ونجد بعض الأوامر السلطانية تفصل في ذكر أصناف الجنود المرسلين إلى اليمن. من ذلك الأمر الصادر لأمير أمراء مصر بإرسال الأمراء والكشافة والمتفرقة وجاوشية السرايا (وهم مختلف عناصر الأمن والعساكر في مصر) - ممن لديهم الاستعداد للقتال - إلى اليمن⁵⁴.

كما جاء التوضيح في بعض أنواع الذخيرة والمهمات العسكرية التي تم إرسالها من إسطنبول إلى اليمن عبر مصر، وذلك في الأمر السلطاني المرسل إلى أمير أمراء مصر (في 13 ذي القعدة 975هـ/9 مايو 1568م)؛ إذ ذكر أنه "تم تحميل بعض السفن المتجهة إلى مصر حاجات اليمن من العتاد العسكري (وهي 500 عدد سهم قومباره⁵⁵، و400 عدد سحابة قومباره و400 عدد توليته)، فإذا وصلت إلى مصر، تقوم بإرسالها إلى اليمن من خلال إحدى السفن المتجهة إليها. وتكتب إلينا بوصولها إلى اليمن"⁵⁶.

وتناول الأمر السلطاني الصادر إلى الوزير سنان باشا (في 22 ربيع الأول 976هـ/14 سبتمبر 1568م)، عزل مصطفى باشا عن قيادة الجيوش العثمانية في اليمن، وتعيين المشار إليه سنان باشا في هذه الوظيفة، طالباً منه تسلم الطغراء السلطاني والسجق والعلم من المذكور، وتنظيم أمور الجيش من خلال العدد المرسل من مصر (وهم ألفا جندي) والعدد المرسل من الشام (وهم خمسمائة جندي)، الملتحقين بالعساكر الموجودين في اليمن. وقد ذكر عدد البنادق التي تم إرسالها، وتلك التي يتم إرسالها في وقت قريب⁵⁷. والجدير بالذكر أن الأوامر السلطانية إلى سنان باشا، تضمنت تركيزاً خاصاً على أهمية استرجاع عدن، باعتبار أهميته الاستراتيجية في النزاع الدائر بين العثمانيين والبرتغاليين، ومن ثم غلق حوض البحر الأحمر أمام الخطر البرتغالي الذي كان يهدد الحرمين الشريفين والعالم العربي بوجه عام من ناحية الجنوب⁵⁸.

وعلى الرغم من ضخامة حملة سنان باشا من حيث المعدات والتجهيزات⁵⁹، إلا أنه كان يطلب مزيداً من القوات والأسلحة؛ حتى يثبت الحكم العثماني في اليمن. فقد ورد في الأمر السلطاني الصادر (في 17 محرم 978هـ/21 حزيران 1570م) "أن الدستور المكرم الوزير سنان باشا أرسل خطاباً، ضمنه طلبه إلى أمير أمراء مصر في إرسال ثلاثة آلاف مسلح مع دفع مخصصاتهم وبنادقهم، وأن طلبه لم يستجب كما هو؛ بل أرسل إليه خمسمائة/ستمائة رجل مع دفع رواتبهم لمدة ثلاثة أشهر، وأنه على الرغم من قلة عددهم في مواجهة تمرد القبائل، فقد تمكن من دحرهم، ولاسيما بعد إحراق مخازن أسلحة العدو والاستيلاء على قلعة صنعاء، بفضل التنسيق والاتفاق الذي تم بينه وبين العساكر في القلعة"⁶⁰، ما أبرز أهمية حملة سنان باشا، ليس في إعادة السيطرة العثمانية إلى اليمن فحسب؛ بل في كونها تجسماً واقعياً للظروف التاريخية، اليمنية والعثمانية على السواء⁶¹.

⁵⁴ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1341. S. 468

⁵⁵ قومباره: أصله من خمبزه، وهو نوع من قذائف المدافع، مدورة.

Buyuk Turkce Sozluk/D.Mehmet Dogan.17.baski. Ist.Pinar yay.2005.sy.807

⁵⁶ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/239.Hukum: 1376. S. 477

⁵⁷ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/388.Hukum: 2099. S.768

⁵⁸ سيد مصطفى سالم/الفتح العثماني الأول لليمن. مرجع سابق. ص 260

⁵⁹ المرجع السابق. ص 261

⁶⁰ الأرشيف العثماني، تصنيف

A.DVNSMHM.10/17.Hukum: 45. S.31; 12/133.Hukum.537.S.262; 14-2/225. Hukum

1518.S.1026

⁶¹ سيد مصطفى سالم/الفتح العثماني الأول لليمن. مرجع سابق. ص 261

ومن الأوامر السلطانية التي تشير بوضوح لمقتل الكثير من عساكر الدولة العثمانية في اليمن، الأمر الذي أرسله السلطان إلى أمير أمراء مصر في (24 رمضان 999هـ/16 تموز 1591م)؛ إذ ذكر فيه أن الوزير حسن باشا المكلف بتوفير الأمن لليمن، أرسل خطاباً طلب فيه إرسال العساكر إليه؛ بناءً على مقتل الكثير من عساكره في فتح قلاع اليمن وفي قتال المتمردين للحكم العثماني فيها، "فتم إصدار الأوامر إلى مصر؛ لإعداد ألف نفر من العساكر في مصر وإرسالهم إلى اليمن، على أن يتم دفع رواتبهم من مصر؛ إذ إن أمير الأمراء المتوفى أوبس باشا لم يقم بتأدية مخصصات العساكر المذكورين من خزينة مصر. وبناءً على أن القيام بإعداد ألف عسكري من مصر وإرسالهم إلى اليمن من أهم أمور الدين والدولة، فإذا ما وصل إليك أمري الشريف تقوم على الفور بإعداد ألف نفر من العساكر وإرسالهم إلى اليمن، وتأدية رواتبهم من خزينة مصر، ولا يقبل منك العذر في هذا الخصوص"⁶².

4 – توفير حاجيات الجيش في اليمن

على الرغم من أهمية إعداد السفن وسوقها بالعساكر إلى اليمن، إلا أن توفير حاجيات هؤلاء الجنود وإرسالها إلى اليمن في وقته، لا تقل أهمية عن وجودهم فيه، وهو الأمر الذي يساعدهم في استمرار بقاء ذلك الوجود. وقد أشارت الأوامر السلطانية إلى تلك الحاجات المتنوعة، من أسلحة وذخائر وغلل ورواتب وبارود. من ذلك الأمر السلطاني الصادر إلى أمير أمراء مصر (27 ربيع الأول 972هـ/2 نوفمبر 1564م) بضرورة توفير سائر حاجيات العساكر الموجودين في اليمن، سواء أكانت غللاً أم مواد تموين أو عتاداً عسكرية أو أموالاً، ونصت أيضاً على البارود إلى اليمن؛ للحاجة إليها في الأعمال العسكرية التي تجري في المنطقة⁶³، كما ورد في الأمر السلطاني الصادر في (19 رجب 975هـ/19 يناير 1568م) لأمير أمراء مصر، بتأدية رواتب العاملين في الأسطول العثماني المرسل إلى اليمن بالنقد العثماني على الوجه القديم⁶⁴، أي المقرر سابقاً بالعملة المحددة؛ حتى يفقدوا قيمتها. وذكر في الأمر السلطاني الصادر (في 6 ذي القعدة 975هـ/3 مايو 1568م) إلى أمير أمراء مصر بضرورة إبلاغه بالكمية المرسله من الغلال إلى اليمن⁶⁵، ما يدل على المتابعة الحثيثة من السلطان في ذلك.

ومن جهة أخرى فإن المساعدات التي قدمها أمير مكة المكرمة؛ لاستقرار الحكم العثماني في اليمن كان مقدراً من السلطان العثماني؛ إذ ورد في الخطاب السلطاني المرسل لجناب الشريف (في 2 جمادى الأولى 976هـ/23 أكتوبر 1568م)، "الجهد الذي بذله في إرسال العساكر من الحجاز إلى اليمن، والتعاون المثمر الذي أبرزه جناب الشريف في دفع الأعداء، ما يدل على الإخلاص والحمية الإسلامية تجاه الدولة العلية". وقد طلب السلطان من الشريف تقديم كل أنواع التعاون للقوات العثمانية في اليمن، سواء بإرسال الرجال أو توفير الغلال أو الإبل⁶⁶. كما ورد ذلك أيضاً في الأمر السلطاني المرسل لشريف مكة المكرمة⁶⁷ (في 25 جمادى الآخرة 976هـ/15 ديسمبر 1568م)،

⁶² الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.5 Nolu Muhimme Zeyli.Hukum: 162. S.43

⁶³ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.6/101. S.201

⁶⁴ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/125.Hukum: 675. S.242

⁶⁵ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1347. S. 467

⁶⁶ الأرشيف العثماني، تصنيف

A.DVNSMHM.7/506.Hukum.2753. S.1003; 7/508.Hukum: 2758. S.1007

⁶⁷ في العادة يرسل السلطان خطاباً سلطانياً إلى شريف مكة المكرمة؛ بسبب نسبه الطاهر. لكن هنا صدر الأمر السلطاني بصيغة حكم. وهو

من الأحكام القليلة الصادرة في حق أمراء مكة المكرمة، ما يدل على أهمية الموضوع.

ولاسيما في قيام الشريف بتقديم مائة وخمسين خيلاً عربياً وألف رأس من مهر الإبل؛ لإرسالها إلى الجيش العثماني في اليمن؛ إذ تم دحر عساكر المطهر⁶⁸. وبناءً على ذلك الموقف من الشريف فقد أرسل السلطان خطاباً سلطانياً إلى الشريف أبي نمي ابن بركات - وسوف يتم إدراجه في ملحق الدراسة، قدر فيه موقف ابنه الشريف حسن ابن أبي نمي⁶⁹ أمير مكة المكرمة، الدال على الصدق والإخلاص والحمية الإسلامية، طالباً استمرار ذلك⁷⁰.

هذا.. ومن الأوامر السلطانية الواردة في دفاتر المهمة فيما يخص تثبيت الحكم العثماني في اليمن، ما يتعلق بال مطهر، وكيفية قيامهم بمقاومة الوجود العثماني في اليمن، وكيفية القبض على بعض منهم. ونظراً لأهمية هذا الموضوع، فسوف يتم إدراج أمرين سلطانيين مرسلين للوزير حسن باشا في اليمن، في ملحق هذه الدراسة.

الخاتمة

تبين مما تم عرضه في هذه الدراسة المقتضية وفي ضوء الأوامر السلطانية الواردة في دفاتر المهمة أن الهدف الرئيس من التوجه العثماني لليمن، تشكيل حزام أمني حول الحرمين الشريفين؛ بسبب الأخطار المحدقة بهما من البرتغاليين. وقد نجحوا في ذلك لما ضموا البحر الأحمر بضفتيه بما فيهما اليمن إلى حكمهم. كما أنهم اكتفوا فقط في هذا الضم، بما يشكل ذلك الحزام الأمني في الخليج العربي، لما ضموا منطقة الأحساء، ولم يتجاوزوها.

وبناءً على أهمية اليمن الإستراتيجية فقد قام العثمانيون بمجموعة من الإجراءات العملية؛ لتثبيت حكمهم في اليمن. تمثلت في التنسيق بين ولايات المنطقة، وفي بناء السفن وإرسالها إلى سواحل البحر الأحمر، وفي سوق العساكر من مصر بصورة خاصة إلى اليمن. وقد بذلوا في كل ذلك جهوداً مضنية، كلفتهم طاقات بشرية ومادية كثيرة، لم يتأخروا عن صرفها بسخاء، وتقديم التضحية في هذا الخصوص. ومع نجاحهم في ذلك إلا أن هذا الحكم في مرحلته الأولى لم يدم إلا مائة سنة على وجه التقريب؛ إذ انتهت هذه المرحلة عام 1635م.

التوصية

بناءً على ما سبق ونظراً لاطلاع الباحث على كثير من الأوامر السلطانية الواردة في دفاتر المهمة الخاصة بأوضاع الجيش العثماني في اليمن، والعمليات التي قام بها، والتقسيمات الإدارية التي أجرتها في اليمن، فإن القيام بحصر تلك الأوامر الصادرة في فترة الوجود العثماني الأول في اليمن وترجمتها ونشرها، سوف يفتح أفقاً جديدةً للباحثين المتخصصين في تاريخ اليمن بصورة خاصة وتاريخ الجزيرة العربية بصورة عامة.

⁶⁸ الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/510.Hukum: 2764. S.1011

⁶⁹ الشريف حسن بن أبي نمي: عين أميراً لمكة المكرمة في حياة والده (في شوال 960هـ/سبتمبر 1554م)، واستمر في إمارته إلى أن توفي (في جمادى الآخرة 1010هـ/سبتمبر 1601م) أثناء خروجه للحرب في أطراف نجد، عن عمر ناهز ثمانية وسبعين عاماً. إسماعيل حقي أوزون جارشلي/أشراف مكة للحكومة وأمراؤها في العهد العثماني؛ ترجمة خليل علي مراد. بيروت: الدار العربية للموسوعات، 2003م. ص 137-

ملحق

1 - الخطاب الذي أرسله السلطان العثماني إلى شريف مكة المكرمة (في 25 جمادى الآخرة 976هـ/15 ديسمبر 1568م):

ذكر فيه تقديره لموقف الشريف المتضمن أنه لما سمع بمقدم المطهر إلى الحد (الفاصل بينه وبين القوات العثمانية) قام الشريف بإرسال مجموعة من العساكر تحت إمرة السيد حسن إلى جدة، فوصل أمير الأمراء عثمان باشا في تلك الأثناء إلى جدة، فذكر للشريف أن إعطاء الخيول والإبل للعسكر أولى من إرسال الرجال، فقام الشريف بتقديم مائة وخمسين خيلاً عربياً وألف رأس من مهر الإبل، تم منها إرسال مائة وعشرين رأساً بالسفينة بحراً إلى اليمن، وثلاثين رأساً مع ألف ناقة المذكورة برأ مع رجالات الشريف ورجالات الوالي، وماعدا ذلك فقد أرسل الشريف ثلاثين خيلاً إلى اليمن، فتم دحر عسكر المطهر⁷¹. وبناءً على ذلك الموقف من الشريف فقد أرسل السلطان خطاباً سلطانياً إلى الشريف أبي نمي ابن بركات، ذكر فيه أن أمره السلطاني لما وصل إلى ابنه أمير مكة المكرمة الشريف حسن ابن أبي نمي بتقديم الخيول والإبل والسفن والغلال للعساكر المرسلين إلى اليمن، فقد قام بنذب الرجال إلى أنحاء الحجاز، فاشترى من ماله الخاص ألف مهر من نياق الإبل، وجهاز عشرين سفينة، وأرسل عدداً من الخيالة تحت إمرة ابنه، فقدم أمير أمراء اليمن عثمان باشا (إلى جدة) فأبرز الأمر السلطاني للشريف بتسليم تلك المواد إليه، فسلم الألف ناقة وعشرين سفينة المذكورة لعثمان باشا. ولما ذكر عثمان باشا أن الخيل أولى للعسكر وأنفع فقد قدم الشريف مائة وخمسين فرساً، وأرسلها إلى اليمن مع سائر المواد اللازمة الأخرى. فقد قدر السلطان موقف أمير مكة المكرمة، الدال على الصدق والإخلاص والحمية الإسلامية، طالباً استمرار ذلك⁷².

2 - الأمر السلطاني المرسل إلى الوزير حسن باشا الموجود في اليمن (في 23 ذي القعدة 994هـ/5 نوفمبر 1586م):

فقد وصل الخطاب الذي بعثته، المتضمن القبض على ستة أشخاص من أسرة آل مطهر، وكذلك الاستيلاء على السفن البرتغالية التي أنزلت الجنود في المخا، وأسر قباطنتها؛ لإرسالهم مع أولاد آل مطهر إلى إستانبول. وعليك أن يستمر في حفظ ولاية اليمن ولاسيما بندري المخا وعدن وغيرهما من البنادر والمعابر، وحرصاتها على الوجه الأكمل؛ لأنها ناظرة (أي مؤدية) إلى جهة الحرمين الشريفين. وذكر السلطان أنه فوض الوزير المذكور حسن باشا بحفظ تلك المنطقة، وطلب منه الاستمرار في تقديم الخدمات اللازمة لها كما كان، وتحاشي ما يؤدي إلى المساس بشرف السلطنة السنية في تلك المنطقة (من وقوع أعمال تمس أمن الحرمين الشريفين)، أو التصرف في أمر مغاير لذلك، وأن يفتح عينه وسمعه في تلك الأطراف والأكناف؛ حتى يصبح على تبصر بالأوضاع، ولاسيما في تحركات البرتغاليين الكفار وغيرهم في المنطقة، وأمره بإرسال الأشخاص الذين قبض عليهم الوزير حسن باشا من آل مطهر والكفار (البرتغاليين) محبوسين ومقيدين إلى إستانبول سريعاً، وأن يزوده بأخبار ولاية اليمن مجدداً⁷³. وقد أرسل السلطان أمره في التاريخ ذاته إلى أمير أمراء مصر أيضاً، بشره فيه بما حصل من فتح وتسخير لبلاد اليمن على يد الوزير حسن باشا، وقبض على ستة أشخاص، خمسة منهم من أولاد آل مطهر وشخص من أولاد عدن (?)، مشيراً إلى أن كفار الإسبانية [الصحيح: البرتغاليون] قد قدموا في العام المنصرم [أي 993هـ/1587م] بالعساكر والسفن

71 الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/510.Hukum: 2764. S.1011

72 الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.7/511.Hukum: 2769. S.1014

73 الأرشيف العثماني، تصنيف A.DVNSMHM.61/51.Hukum.239.. S.99

إلى أطراف اليمن؛ بغية إيصال مفاسدهم إلى الكعبة المعظمة والمدينة المنورة؛ إذ بلغ عدد سفنهم ستاً وعشرين سفينة، وفي الوقت الذي كانوا يتأهبون فيه إنزال العساكر في المخا، تمكن عساكر النصر العثمانيون الموجودون هناك من إنزال الهزيمة بهم بعد القتال الذي جرى فيه، وتم الاستيلاء على ثلاثة سفن مع من هم موجودون على متنها. وبناءً على ضرورة توفير العدد الكافي من السفن (في تلك السواحل)، ونظراً لأنك (أي أمير أمراء مصر) قد ذكرت أنك بصدد إرسال ست قطع من السفن إلى اليمن، فقد أرسلت إليك أمري المؤكد بإرسال تلك السفن على جناح السرعة، وعدم إهمالها. ولاسيما أن مصر قريبة من اليمن، ولا بد لك من أن تكون مطلعاً على أوضاع اليمن عن كثب، وتتقيد بالأوامر المرسله إليك، وأن ترسل السفن المذكورة في وقتها وزمانها على أكمل صورة؛ حتى لا يكون هناك مجال من مجيء كفار الإسبان للاستيلاء على المخا وإجراء المحاولة مجدداً. ولو أنك لم تتقيد بالأوامر المرسله إليك، فلا تلمون إلا نفسك. ولذلك عليك التقيد بها وعدم التكاثر في تنفيذها، أو الإهمال فيما يجب عليك القيام بها⁷⁴.

3 – الأمر السلطاني المرسل إلى الوزير حسن باشا في اليمن (في 10 محرم 996هـ/11 ديسمبر 1587م):

ذكر فيه أن المطهر كان على صدق وإخلاص مع دار سعادتنا (إستانبول)، ولذلك تم منحه السنجق كما تم منح أولاده السنجاق. ولما توفي أبوه المطهر، فقد تحرك الفساد المركز في عروقهم، فخالفوا العهد واليمين، فتم سوق العساكر المظفرين عليهم، ووضع الحصار على القلاع التي تحصنوا فيها، وامتناعاً لقوله تعالى "وإن جندنا لهم الغالبون" فتغلب الجيش عليهم. وكان صاحب قلعة توله "علي يحيى (آل مطهر)"، وصاحب قلعة دمرمر لطف الله، وصاحب قلعة غفار عز الدين وشرف ولدي شرف، وصاحب (قلعة) منعال حفظ الله، وصاحب جبل التويم المتزعم لدوى الإمامة حسن، ووزيره؛ إذ تم القبض عليهم جميعاً، كما تم القبض على تسعة أشخاص من كفار البرتغال الذين قدموا؛ لنهب البنادق في الحبشة والكعبة المكرمة (جدة) والمدينة المنورة والإغارة عليها، إضافة إلى الملعون المدعو دوكوندو برينو؛ إذ تم أسرهم جميعاً وإرسالهم إلى دار سعادتنا (إستانبول) مع الرجال الموجودين هناك في خدمة الدولة العثمانية. كما أبلغت بذلك في إعلامك الذي أرسلته معهم، وقيامك بهذا العمل المبرور والسعي المشكور كان مدعاة للدعاء لك بأن يوفقك الله تعالى، وأن يديم عليك عنايته وكرمه. وبناءً على عرضك فقد أصدرنا حكماً الشريف وأمرت: إذا وصل إليك حسين – دام مجده وهو من متفرقان (مستشاري) بابنا العالي – تستمر في صدقك وإخلاصك لبابنا العالي وتشمّر عن ساعد الجد وتستشير الأمراء والأغاوات وسائر العساكر المنصوريين وشيوخ العربان بصورة دائمة، وتجمعهم وتشعرهم بعطفنا السلطاني نحوهم، وتقرأ عليهم فرماننا السلطاني، وتعطي كل واحد منهم الاستمالة؛ حتى يقوموا من بعد أيضاً بتقديم المزيد من الخدمات بعونه تعالى، ويتحقق النصر والظفر، وتظهر الخدمات المبرورة والمساعدية المشكورة. ولأجل ذلك فقد تم إرسال قطعتين من خلع فاخرة وسيف مرصع؛ تقديراً لجهودك المذكورة. فإذا ما وصلت إليك الخلعتان مع المذكور تقوم بلبسها وتقلد السيف المرصع عليها⁷⁵...

⁷⁴ الأرشيف العثماني، تصنيف S.99-100. Hukum.240.. 61/51-52.DVNSMHM.A

⁷⁵ الأرشيف العثماني، تصنيف 453.sy.203. Hukum: 62/114..DVNSMHM.A

ثبت المصادر والمراجع

أولاً: وثائق الأرشيف العثماني: دفاتر المهمة

- A.DVNSMHM.3/99.Hukum.550. S.195
- A.DVNSMHM.6.sy.122.Hukum.256
- A.DVNSMHM.6/101. S.201
- A.DVNSMHM.7/116.Hukum: 616. S.224
- A.DVNSMHM.7/125.Hukum: 675. S.242
- A.DVNSMHM.7/161.Hukum: 895. S.313
- A.DVNSMHM.7/161.Hukum: 901. S.314
- A.DVNSMHM.7/234.Hukum: 1332. S.460-461
- A.DVNSMHM.7/239.Hukum: 1377. S. 477
- A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1341. S. 468
- A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1346. S. 467
- A.DVNSMHM.7/244.Hukum: 1347. S. 467
- A.DVNSMHM.7/267.Hukum: 1507. S.526
- A.DVNSMHM.7/388.Hukum: 2099. S.768
- A.DVNSMHM.7/506.Hukum.2753. S.1003; 7/508.Hukum: 2758. S.1007
- A.DVNSMHM.7/510.Hukum: 2764. S.1011
- A.DVNSMHM.7/511.Hukum: 2769. S.1014
- A.DVNSMHM.10/17.Hukum: 45. S.31; 12/133.Hukum.537.S.262; 14-2/225. Hukum 1518.S.1026
- A.DVNSMHM.22/160.Hukum: 636
- A.DVNSMHM.61/51.Hukum.239.. S.99
- A.DVNSMHM.62/114..Hukum: 453.sy.203
- A.DVNSMHM.62/115-52.Hukum.487.. S.205
- A.DVNSMHM.5 Nolu Muhimme Zeyli.Hukum: 162. S.43

ثانياً: المراجع العربية

- إسماعيل أحمد ياغي/الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث.- الرياض: مكتبة العبيكان، 1416هـ/1996م. إسماعيل أحمد ياغي/الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث.- الرياض: مكتبة العبيكان، 1416هـ/1996م.
- إسماعيل حقي أوزون جارشلي/أشراف مكة المكرمة وأمرؤها في العهد العثماني؛ ترجمة خليل علي مراد. بيروت: الدار العربية للموسوعات، 1424هـ/2003م.
- سيد مصطفى سالم/الفتح العثماني الأول لليمن: 1538-1635م.- ط2.- القاهرة: معهد البحوث والدراسات العربية، 1978م.
- طلال حمود المخلافي. الحملات العثمانية على اليمن (926-978هـ/1520-1571م)، جامعة محمد الخامس في أكادال/الرباط: رسالة دكتوراه غير منشورة، (1431هـ/2010م).

عبد العزيز محمد الشناوي/الدولة العثمانية دولة إسلامية مفترى عليها. ط2. - القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 1986م
محمد أنيس/ الدولة العثمانية والشرق العربي: 1514-1914م. القاهرة: مكتبة سعيد رأفت،
1977م الدولة العثمانية والشرق العربي: 1514-1914م. القاهرة: مكتبة سعيد رأفت، 1977م
أبو مخزومة/ تاريخ اليمن السياسي مطلع القرن السادس عشر (العاشر الهجري): (906-
927هـ/1500-1521م) من تاريخ قلادة النحر في وفيات أعيان الدهر لأبي مخزومة، مع دراسة
للصراع الإسلامي البرتغالي على سواحل جنوب الجزيرة العربية والبحر الأحمر/تعليق لـ
أوبيل سخومن؛ حقق النص وترجم التعليقات وأضاف الملاحق: عبد الرحمن بن عبد الله
الأحمري. (دم ن): 1429هـ/2008م.

ثالثاً: المراجع التركية

- D.Mehmet Dogan/Büyük Türkçe Sözlük.17.baskı. İst. Pınar yay. 2005. sy. 807
- Muhammet Yildirim/XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Kızıldeniz, Basra Korfezi, Yemen ve Habeşistan Politikaları. (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler ens. Tarih Bölümü, 2001.
- Türkiye Diyanet Vakfı/İslam Ansiklopedisi. İstanbul:1991-2013

430 NUMARALI TAHRİR DEFTERİNDE BEYRUT

بيروت في دفتر التحرير رقم 430

Mustafa ÖZTÜRK¹

ÖZET

Osmanlı Devletinde ülkenin maddî güç kaynaklarının, vergi kapasitesinin tespiti amacıyla yapılan tahrirler, dönemin iktisadî ve sosyal vaziyetini ortaya koyan çok önemli kaynaklardır. Tahrir defterleri, mufassal, icmal ve vakıf defterleri olarak tutulurdu. Mufassal defterler, hangi dönemde hangi defterdar zamanında tutulduğunu bildiren bir dibace ile başlar, sonra sancağın kanunnâmesi kaydedilir. Daha sonra Nefs-i şehîr başlığı ile şehrin mahalleleri nüfus özelliklerine göre kaydedilir. Sonra köyler aynı usul ile kaydedilir. Daha sonra sancağın mukataa gelirleri kaydedilirdi.

Beyrut'un müstakil tahrir defterleri yoktur. Şam tahrirlerinin içinde bulunmaktadır. Zira Beyrut, 16. yüzyılda Şam'a bağlı bir nahiyedir. Bahse konu olan 430 numaralı tahrir defteri, 1525 (934 h.) tarihlidir. Dolayısıyla defterdeki bilgiler Beyrut'a ait ilk teferruatlı bilgilerdir. Beyrut'a ait kayıtlar defterin 246. sayfasından itibaren başlamaktadır. Buna göre; Beyrut merkezi Nefs-i Beyrut olarak, hane reislerinin isimleriyle nüfusu kaydedilmiştir. Bu tarihte Beyrut merkezinde 462 hane, 26 mücerred ve 14 imam mevcuttur. 66 Hristiyan ve 16 Yahudi hanesi vardır.

Beyrut'un önemli hasılat kalemleri, yıllık 250.000 akçe ile iskele hasılatıdır. Beyrut'un diğer önemli gelirleri, 7.000 akçe ile ihtisab, 7.000 akçe ile kabban, 5.000 akçe ile cürüm-cinayet, 10.000 akçe ile mizan-ı harir gelirleridir.

Beyrut'un bazı köyleri de şunlardır: Burc, Mecdeli Maşun, Hamdun, Musli, Mecdeli Malaş, Batlun köyleridir. Bunlardan başka köy ve mezraları bulunmaktadır. Kalede Mustahfızanlar ile bunların yıllık maaşları da kaydedilmiştir.

Beyrut bu yönleriyle ele alınacak, elde edilen bilgiler tablolarla sunulacaktır.

ان التحريرات المسجلة بهدف تثبيت قدرة الضريبة على قوة موارد الدولة المادية في الدولة العثمانية هي من اهم المصادر للبحث في الوضع الاجتماعي والاقتصادي للدولة في تلك الفترة. وقد حفظت دفاتر التحرير على شكل دفاتر مفصلة وشاملة ودفاتر أوقاف. الدفاتر المفصلة كانت تبدأ بتوضيح الفترة وفي زمن أي دفتر دار حفظت، ثم يسجل قانون الولاية، وفيما بعد أصبح يسجل تحت عنوان أسم المدينة وبليها مناطق المدينة و عدد السكان و جميع التفاصيل. و بنفس هذا الأصول سجلت جميع القرى. وفيما بعد سجلت واردات مقاطعات الولاية.

لم يكن لبيروت دفاتر تحرير مستقلة. فقد كانت تسجل في دفاتر تحرير الشام. لأن بيروت في القرن السادس عشر كانت ناحية مرتبطة بالشام. ودفتر التحرير ذو الرقم 430 المتعلق بموضوع البحث، مؤرخ بتاريخ 1525م – 934هـ. و إضافة لذلك فإن المعلومات الواردة في هذا الدفتر هي أول معلومات مفصلة

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE

متعلقة ببيروت. و القيود المتعلقة ببيروت تبدأ اعتباراً من الصفحة 246. نظراً لذلك، سُجل سكان مركز مدينة بيروت تبعاً لأسماء رؤساء الأسر فيها. في هذا التاريخ وجد في مركز مدينة بيروت 462 خانة، 26 عازب، 14 إمام، 66 خانة من المسيحيين و 16 خانة من اليهود.

وبالنسبة للحاصلات الهامة لبيروت، فقد بلغت 250,000 أقتجه سنوياً. و بالنسبة للحاصلات الأخرى لبيروت، 7000 أقتجة مع الأحتساب، 7000 أقتجه مع القبان، 5000 أقتجه مع الجنائيات و الجرم، 10000 مع ميزان الحرير.

وهذه بعض قرى التابعة لبيروت: برج، مجدلي مشون، حمدون، موصلي، مجدلي ملاش، باتلون. و أيضاً هناك العديد من القرى الأخرى. و سُجل إضافة إلى ذلك المعاشات الشهرية في بيروت.

سيتم التطرق لبيروت من هذا الأتجاه، و سيتم عرض جداول و وثائق أيضاً.

Giriş

Halep ve Şam vilayetleri ile birlikte bütün Suriye'nin Osmanlı hâkimiyetine 1516 yılında geçmesi ile birlikte bütün Suriye, *Vilayet-i Arab* olarak taksim edildi. Vilayet-i Arab'ın sınırları; Şam, Kudüs, Hama, Hums olmak üzere bütün Suriye ve Halep, Adana, Ayntab, Tarsus, Maraş ve hatta Malatya'ya kadar uzanıyordu. 1547 tarihinde Halep vilayeti müstakil bir vilayet haline getirildi ve Suriye vilayetinin kuzey sancakları Halep vilayetine dâhil edildi. 1519'da yapılan ilk tahrirde Beyrut, Şam'a bağlı bir nahiye olarak kaydedildi.

430 numaralı tahrirde Yahudilerin nüfusunda bir değişiklik yoktur. İncelediğimiz tahrir defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin (İstanbul) 430 numarasında kayıtlı 1525 (h. 934) tarihli *Şam Mufassal Tahrir Defteridir*. Şam'a bağlı bir nahiye olan Beyrut'a ait kayıtlar 246-300. sayfalar arasındadır. Tahrir defterine göre Beyrut *Cürd/Cerd* ve *Garb* olarak ikiye ayrılmıştır. *Metin* nahiyesi de Beyrut'a bağlıdır. Şehir merkezi tek mahalle kaydıyla *Nefs-i Beyrut* olarak kaydedilmiştir. Haneler, hane reislerinin isimleriyle kaydedilmiş ve sonunda hane, mücerred, imam ve hatip nüfusları verilmiştir. Daha sonra şehrin hâsılları kaydedilmiştir. Arkasından köy ve mezralar nüfus ve gelirleriyle birlikte kaydedilmiştir.

1. Nüfus

1548 tarihli Mufassal Şam Tahririne göre Beyrut üzerinde yaptığımız çalışmaya göre; Beyrut'un 19 mahallesi bulunmaktadır. Bu tarihte 729 hane, 232 mücerred, 17 imam ve 2 müezzin ile bir âmâ mevcuttu. Hıristiyanların 95 hane ve 35 mücerred nüfusu vardı. Yahudiler de 16 hane idi². 1525 tarihli

² Mustafa Öztürk, "1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ayırbaşım, Ankara 2000, s. 850-851. Ayrıca genel olarak Şam üzerinde muhtevalı bir çalışma için bkz. M. Adnan Bahit, *The Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut 1982

430 numaralı tahrirde, Beyrut mahalleleri görülmemektedir. Merkez, sadece *Nefs-i Beyrut* olarak kaydedilmiştir. Beyrut ve köylerinin nüfuslarını topluca aşağıdaki tabloda vermeyi uygun gördük. Böylece bölgenin nüfusunun mukayesesini yapma imkânı sağlamış olduk.

Tablo 1 Beyrut'un Nüfusu

Köy-Mezranın Adı	Hane	Mücerred	İmam ve Hatip	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
Nefs-i Beyrut	462	26	26	66	16	596
Burc Tâbi-i Beyrut	148	13	3			164
Mecdel-i Ma'uş Tâbi-i Cürd-i Beyrut	45	5				50
Hamdun Tâbi-i Cürd-i Beyrut	30	8				38
Mesâni Tâbi-i Cürd-i Beyrut	36	7				43
Harb-i Buza, Vakf-ı, Evlâd-ı Seyfeddin	25	3				28
Yedcân	22	5				27
Mecdel-i Ma'uş	48	5	1			54
Harîta	3					3
Hamîd	33	3				36
Batlun	10	2	1			13
Ayn-i Taran, Tâbi-i Cürd	10					10
Dimakiye	9					9
Resmiye	8					8
Tel-Ayna	9					9
Şarun	32	3	1			36
Betafîr	32	5	1			38
Sey'ül	9					9
Gazuniye, Tâbi-i Cürd	31	5				36
Ayn-i Dârâ	112	2	14			128
Şâniye	17	2				19
Sertûn	5					5
Toplam	1.136	96	47	66	16	1.361

Tablo 2 Metin Nahiyesi ³

Köy-Mezranın Adı	Hane	Mücerred	İmam ve Hatip	Hristiyan	Yahudi	
El-Ayadiye	48	5	1			54
Eşbaniye	35		1			36
Fersiya-Mersiya	16	2				18
Selhiye	25	3				28
Karimiyetü'l-Esmâ	18					18
Re'sü'l-Melhâ	79	10				89
Kâburiya	25	2				27
Amâyâ	23	4				27
Aşubiye	48	7				55
Râduf	21					21
Keferâ	28	3				31
Aynâb	39	2				41
Meysûr	16					16
Meyânî	33	1				34
Nâime	77	3				80
Ayşiniye, Tâbi-i Garb-i Beyrut	34					34
Keyfun	21					21
Hamâtiye	18					18
Yemkun	31					31
Yes'akâb	37					37
Ayn-i Kesûr, Tâbi-i Garb-i Beyrut	30					30
Eymiye	40					40
Yansur, Tâbi-i Garb-i Beyrut	49					49
Ayn-i Dârâkil	37					37
Yeşahûn	58					58
Dakûn	36					36
KeferTamarnâ	40					40
Sahallâl	36					36
Âliye-Ġâliye	90					90
Şatra	15					15
Mecdeliyâ	20					20
Ayn-i Akîb	72					72
Şuveykât	153					153
Adisus	27					27
Duveyra'l-	20					20

³ Mezkûr nahiyenin köylerinin hâsılları kadimden beri Beyrut'a verildiğinden gene aynı şekilde yazılmıştır.

Yemûn						
Keherdelâ	27					27
Ya'ûdiye	36					36
Ayn-i Sıhiye	35					35
Fisikiyun	19					19
Aramûn	144					144
Deyr-i Kuyâl, nâm-ı diğ̃er Derâsimiye	20					20
Damtûn	4					4
Toplam	1.680	40	2			1.722
Genel Toplam	2.816	136	49			3.083

Buna göre, Metin nahiyesi dâhil toplam olarak 2.816 hane, 136 mücerred ve 49 imam-hatip mevcuttur. Beyrut'a tâbi olan Metin nahiyesi Beyrut'tan daha büyüktür. Sadece Beyrut'ta 66 Hıristiyan ve 16 da Yahudi olmak üzere toplam 82 hane gayr-i müslim nüfus bulunmaktadır. Yaptığımız hesaba göre, Beyrut ve Metin nahiyelerinde toplam 30.83 hane, 136 mücerred ve 49 imam ve hatip bulunmaktadır. Bütün nahiyede 82 hane gayr-i müslim mevcuttur. Buna göre kabul edilen 5 katsayısı esas alınarak bir tahminde bulunulursa, $3.083 \times 5 = 15.400$ rakamına ulaşılır. Buna 136 mücerred ve 49 imam ve hatip de eklenirse 15.585 rakamı elde edilir.

Beyrut'ta senede 288 akçe maaşları olan 48 mustahfiz (kale askerleri) bulunmaktadır. Mustahfizların Nazırı günlük 50 akçe almaktadır. Mustahfiz kayıtlarının altında Beyrut kalesinde mevcut askerî mühimmatın listesi de verilmiştir. Buna göre; kalede muhtelif sayılarda şimşir, tolga, kemane, tüfek, kös, top, güherçile, kalkan gibi alet edevat ve harp aletleri bulunmaktadır⁴.

Ayrıca hatırı sayılır miktarda vakıf görevlilerinin olduğu da kayıtlardan anlaşılmaktadır. Vergiden muaf olan gayri-müslimlerin ruhban sınıfı, yaşlılar ve âmâları da genel nüfusa dâhil edersek, bu tarihlerde Beyrut'un köyleriyle beraber toplam nüfusunun 15.700 veya en fazla 15.800 olduğu tahmin edilmektedir.

2. Beyrut'un Gelirleri

Dönemin iktisadî şartlarına uygun olarak, Beyrut ve civarının gelirleri de klasik tarım, sanayi ve ticaret gelirleriydi. Bu gelirler mukataalar yoluyla işletiliyordu. Vakıf gelirleri de önemli bir yer tutmaktaydı. Bu gelirlerin çoğusu padişah, beylerbeyi ve zaimlerin gelirleriydi. Başka defterlerden köylerin gelirlerinin önemli bir kısmının da timar olarak verildiği tespit

⁴Tapu Tahrir 430, s. 256-257

edilmektedir. Zira Şam vilayeti mîrî rejime dâhil olup, tahrir ve yapılmakta ve timar sistemi uygulanmaktaydı. Başka bir ifade Şam bölgesi asker çıkararak, vergi veren ve merkezî hâkim kültür ile bütünleşen bir bölge idi. Beyrut da bu sisteme dâhildi. Aşağıdaki tabloda Beyrut'un gelirleri görülmektedir.

Tablo 3. Beyrut'un Gelirleri⁵

Mahsulun Adı (Nefs-i Beyrut)	Geliri (Yıl/Akçe)	Açıklama
Mahsul-i İskele-i Beyrut	250.000	Gümrük alınır
Bâd-ı Hevâ ve Cürüm-Cinayet	5.000	
İhtisab	7.000	
Kapan	7.000	
Mizânü'l-Harîr ve Devâlib	10.000	
Habbâzîn	7.000	
Kassabân	7.200	
Rüsûm-u Devâlib-i Harîr	210	Her dolab senede 60 akçe
Besâtin-i Hendek	300	
Rüsûm-u Ma'sara	300	Her ma'sara senede 50 akçe
Masbağa (Boyahane)	300	Her masbağadan 50 akçe alınır, amma her masbağa beşer tabh pişirir, her tabha resim onar akçe dahi verir.
Öşr-ü Semek	300	
Hammarâ	1.100	
Bâc-ı Kefere	3.000	Kuds-i Şerif'te olan Kamame'ye ⁶ ziyarete gider, ama denizden gider her neferden ellışer akçe alınır.
Bâc-ı Hamr	1.200	Dışarıdan gelen şarap yükünden şehre satılmağa gelirse ikişer akçe alınır.
Bâc	1.000	Denizden Beyrut'a gelen kefereden ve Yahudiden nefsi Beyrut'ta ticaret için ikamet edegeldiği her kefereden ellışer akçe alınır amma birer altun efrenciye alınmak adettir.
Dekkâkîn	200	Mamur olan dükkân 4, harap olan 16'dır. Muhammed Ebu's-Sada'nın mülk hissesi 6 kıst 50, hisse-i mîrî 18. 150 akçedir
Hân-ı kurb-u İskele	2.280	Muhammed Ebu's-Sada'nın mülk hissesi 6 kıst 570 akçe, hisse-i mîrî 18 kıst 1.710 akçedir.

⁵Tapu Tahrir 430, s. 251-253

⁶ Kamame, Kudüs'te Hz. İsa'nın medfun olduğuna inanılan kilisedir. Aslı Kıyamet Kilisesidir. Fakat Yahudiler, Hıristiyanları aşağılamak amacıyla bu kiliseye "çöplük" anlamında Kamame demişlerdir. Osmanlı belgelerinde de Kamame olarak geçmektedir.

Hamam-ı Mine	2.400	Muhammed Ebu's-Sada'nın mülk hissesi 6 kıst, 600 akçe, Hisse-i mîrî 18 kıst, 1.800 akçedir.
Toplam	305.790	

Tablo 4 Beyrut'un Köylerinin Gelirleri

Köyün/Mezranın Adı	Geliri	Açıklamalar
Beyrut'un Mezraları		
Kürüm-ü Berk	300	Beyrut'un mezralarının kısımları ¼ olarak alınır
Kürüm-ü Ebu'l-Heyca	200	
Vadi-yi Antar Tâbi-i Eşrefiye	1.550	
Beraniye	500	
Tellü'l-Har	12.000	
Bostan-u Arzî'l-Kantarî	500	
Bataynâ	300	
Kürüm-ü Hâmuh	1.000	
Cüdeyde	3.000	
Busuri-yi Fevkâ	800	
Antalbas/Antalyas	2.750	Der-nezd-i Beyrut Türkman ziraat eder, vakf-ı karye-i Merc
Dilğâniye/Dikfaniye	800	
Eşrefiye	11.000	İbrahim bin Tercüman vakfi hissesi 7.500, Ebu Bekir bin Tercüman 2.500, öşür 1.000
Kiriş/Keriş	800	
Turbâlâ	550	
Geylaniye	800	
Hatitatu's-Seyf	1.555	Muhammed Halil bin el-Meşmûşî evlâdı vakfi hissesi 366, diğer vakıf hissesi 366, öşür 23
Seniye	250	
Havârin	2.460	Seyfeddin bin Kızıl evlâdı vakfi hissesi 600, mîrî hissesi 600, öşür 60
Toplam	41.115	

Tablo 5 Diğer Köylerin Gelirleri

Köyün Adı	Geliri	Açıklamalar
Burc	69.524	Mekke-i Müşerrefe vakfidir. Dimos mahsulü yıllık 35.000 akçedir, iki taksitte verirler. Habbaz fırını 300, habbaz dükkânı 300, vakıf hissesi 100, zeytin ağacından 30.824, resm-i ma'az 3.000
<i>Mezraa-i Diyusus</i>	550	Vakıf
<i>Mezraa-i Mutemâs</i>	812	Vakıf, hâsıl-ı kısm mine'r-rubu', hinta 46 (kile) 600, şa'ir 42 (kile) 140, el-öşr an-mali'l-vakf 72
<i>Mezraa-i Akastü (?)</i>	330	Vakf-ı evlâd-ı Seyfüddin, hinta 43/300, el-öşr ani'l-mali'l-vakf 30
<i>Mezraa-i Deyr-i Menkûd</i>	1.200	Hisse-i vakf-ı evlâd-ı Ali bin Ahmed bin Muhammed el-Harîrî 458, el- öşr 45

<i>Mezraa-i Arz ma'rûf Kulibât</i>	550	
<i>Tahûnu'l-Mefkudiye</i>	600	Hisse-i vakf-ı Ahmet b. Hamza kıst 12, 300, hisse-i timar kıst 12, 300 el öşr an mali'l-vakf 30
<i>Mezraa-i Aliyyi</i>	6.000	
<i>Bâ-ı Afarâ/Gifârâ</i>	6.500	
<i>Bâc-ı Hân-ı Mukbil</i>	9.000	
<i>Bâc-ı Arz-ı Murâd</i>	7.000	Zikrolunan bâcların adet-i kadimleri, deve yükünden ikişer akçe ve at ve katır yükünden birer akçe ve merkep yükünden buçuğâr (0,5) akçe ve barazgân olan kefereden onar akçe ve Yahudiden beşer akçe alınır.
Nahiye-i Cürd	12.160	Tâbi-i Beyrut, Bâd-ı hevâ ve cürm-ü cinayet fi-sene 10.000, rüsum-u devâlib-i harir, fi-sene 2.000, beher dolap fi-sene 160
Karye-i Mecdel-i Ma'uş	9.350	Ber-vech-i maktu 7.000, adet-i devre 1.030, resmi'l-ma'az 800, resm-i semek 700
<i>Mezraa-i Ketuş</i>	800	
<i>Mezraa-i Aynu's-Sabuni</i>	7.000	
Karye-i Hamdûn	14.514	Ber-vech-i maktu 5.000, hisse-i vakf-ı İzzeddin b.Ömer Ali evlâdı 316, hisse-i vakf-ı Ali b. Yahya 1.716, hisse-i evlâd-ı Şerefüddin 316, hisse-i mîrî 2.352, öşür 254, adet-i devre 4160, resmu'l-ma'az, resm-i semek 100
Karye-i Mesânî	7.676	Ber-vech-i maktu 5.000, adet-i devre 1976, resmu'l-ma'az 500, resm-i semek 200
<i>Mezraa-i Kefer Tâbinde (?) nâm-ı diğer KeferBarûn</i>	1.000	
Karye-i Harb-i Buza	7.680	Ber-vech-i maktu 6.000, adet-i devre 530, öşür 600, resmi'l-ma'az 400, resm-i semek 150
Karye-i Yedcân	19.783	Ber-vech-i maktu 9.000, hisse-i vakf-ı medrese-i Memluk (?) 3.937, hisse-i mîrî 5.069, öşür 393, adet-i devre 884, resmi'l-ma'az 350, resm-i semek 150
Mezraa-i Batarih	600	
<i>Mezraa-i Safraniye</i>	1.580	Hasıl 800, adet-i devre 780
Karye-i Mecdel-i Ma'uş	10.120	Ber-vech-i maktu 3.000, hisse-i vakf-ı evlâd-ı Muhammed b. Halil 61, hisse-i vakf-ı evlâd-ı Ahmed b. Hamza 91, hisse-i vakfi medrese-i Musa b. Ahmed 174, hisse-i vakfi- evlâd-ı Ali b. Hamza 82, hisse-i mîrî 2.592, öşür 40, adet-i devre 3.380, resmi'l-ma'az 500, resm-i semek 200
<i>Mezraa-i Budîn</i>	500	
<i>Mezraa-i Harita</i>	200	
Karye-i Harita	6.450	Halkı, Ades, Kehluniye ve Harb-i Buza köylerinde sakin olup, yerlerini ziraat edüb malların verirler. Ber-vech-i

		maktu 3.000, hisse-i vakf-ı evlâd-ı Melek Hatun 1.500, hisse- mîrî 1.500 öşür 150, resmî'l-ma'az 300
Karye-i Hamid	6.536	Ber-vech-i maktu 5.000, adet-i devre 936, resmî'l-ma'az 400, resm-i semek 200
Karye-i Batlûn	5.870	Ber-vech-i maktu 2.400, hisse-i vakf-ı Melek Hatun 600, hisse-i Melek Yahya binti Kerimüddin 600, hisse-i mîrî 1.200, Öşür 120, adet-i devre 750, resmu'l-ma'az 150, resm-i semek 50
Karye-i Ayn-i Taran	3.567	Tâbi-i Cürd, Ber-vech-i maktu 1.500, hisse-i vakıf 750, hisse-i vakf-ı medrese-i Musa b. Ahmed 62, hisse-i mîrî 688, öşür 81, adet-i devre 936, resmî'l-am'az 200, resm-i semek 100
Karye-i Dimakiye	3.050	Ber-vech-i maktu 1.500, adet-i devre 1.300, resmu'l-ma'az 150, resm-i semek 100
Karye-i Resmiye	2.316	Ber-vech-i maktu 1.500, adet-i devre 666, resmu'l-ma'az 100, resm-i semek 50
<i>Mezraa-i Harita-i Aslih (?)</i>	9.828	Tâbi-i Cürd, mezkûr karye Resmiye kurbünde olub Şeref nahiyesinde Kenise nam karye ziraat eder. Hisse-i vakf-ı Muhammed b. Muhammed 4.680, hisse-i mîrî 4.680, öşür 468
Karye-i Tel-Ayinâ	6.850	Ber-vech-i maktu 3.000, hisse-i vakf-ı evlâd-ı İzzeddin b. Ömer 250, hisse-i vakf-ı evlâd-ı Şerefüddin 250, hisse-i mîrî 2.500, adet-i devre 650, öşür 50, resmu'l-ma'az 100, resm-i semek 100
Karye-i Sarun	6.140	Ber-vech-i maktu 4.000, öşür 400, adet-i devre 1040, resmu'l-ma'az 500, resm-i semek 200
Karye-i Betâfir	17.716	Ber-vech-i maktu 8.000, hisse-i vakf-ı evlâd-ı Kadı Bedrüddin bin Kadı 194, hisse-i vakf-ı Seyfüddin b. Kızıl b. Süleyman 215, hisse-i mîrî 6.591, öşür 40, adet-i devre 1.976, resmu'l-ma'az 500, resm-i semek 200
<i>Mezraa-i Merdîn</i>	500	
<i>Mezraa-i'l-Medine</i>	500	
Karye-i Sey'ul	7.103	Ber-vech-i maktu 2.500, hisse-i vakf-ı Hacı 833, hisse-i mîrî 1.667, öşür 83, adet-i devre 1.820, resmu'l-ma'az 150, resm-i semek 50
<i>Mezraa-i Hayriye</i>	300	Tâbi-i Cürd, der-nezd-i karye-i Sey'ul
<i>Mezraa-i Seb'â</i>	300	Tâbi-i m.
Karye-i Garuniye	6.900	Ber-vech-i maktu 5.000, adet-i devre 1.300, resmu'l-ma'az 500, resm-i semek 100
<i>Mezraa-i Simlic (?)</i>	1.100	
<i>Mezraa-i Sakif</i>	300	
Karye-i Ayn-i Dârâ	26.120	Ber-vech-i maktu 20.000, himaye 3.120, resmu'l-ma'az 2.000, resm-i semek 1.000
Karye-i Kefer-Nis	10.000	Ber-vech-i maktu. Zikr olunan ziraat edecek yeridir. Karye-i mezburenin hâsılı karye ehli nezdinde 50 akçe verilir.

<i>Mezraa-i el-Hevâniye</i>	3.000	Tâbi-i Cürd der-nezd-i Aln-i Dârâ
<i>Mezraa-i Burcu'l-Hevâniye</i>	300	
Karye-i Saniye	5.826	Tâbi-i Cürd. Ber-vech-i maktu 2.500, hisse-i vakfî evlâd-ı Ahmed b. El-Arşî 625, hisse-i timar 1.875, öşür 62, adet-i devre 364, resmu'l-ma'az 300, resm-i semek 100
Karye-i Sertûn	5.336	Ber-vech-i maktu 2.000, hisse-i vakf-ı evlâd-ı Celaleddin b. El-Adevî 666, hisse-i mîrî 1.334, öşür 66, adet-i devre 1.040, resmu'l-ma'az 150, resm-i semek 80
Toplam	332.163	

Defterin 270-275. sayfalarındaki köylerin gelirleri verilmemiş, sadece nüfusları verilmiştir. 276. sayfadan itibaren Metin nahiyesi kaydedilmiştir. Metin nahiyesinin bütün gelir kalemleri topluca verilmiştir. Biz de bu gelirleri aşağıdaki görülen tablo haline getirdik.

Tablo 6 Metin Nahiyesinin Toplam Gelirleri

Ber-vech-i maktu	160.000
Hisse-i vakf-ı müteferrika an-cümle-i kurai'l-Metin ber-vech-i meşrûh	50.625
Hisse-i medrese-i cümle kurai'l-Metin	109.375
El-Öşür an mâli'l-evkâf	5.062
Âdet-i devre an-Nahiye-i Metin	30.000
Resmu'l-Ma'az	10.000
Resm-i Semek	5.000
Bâd-ı hevâ ma'a cürmü cinayet	10.000
Rüsûm-u Devâlib-i harîr	2.000
Toplam	382.062

Buraya kadar verilen bilgilere göre Beyrut nahiyesinin toplam gelirleri aşağıda görüldüğü gibidir:

Tablo 7 Beyrut Nahiyesinin Toplam Gelirleri

Beyrut merkezinin gelirleri	305.790
Köylerin toplam gelirleri	373.278
Metin Nahiyesinin toplam gelirleri	382.062
Genel Toplam	1.061.130

3. Genel Değerlendirme

Buna göre 16. yüzyılda Beyrut, Sanayi İnkılabı öncesi özelliklerini gösteren tipik bir iktisadî vaziyet göstermektedir. Gelirlerinin 2/3'ü kırsal kesim gelirleridir. Köy ve mezra gelirleri toplam gelirlerin yarısından fazlasını teşkil etmektedir ki bu o dönemin iktisadî şartlarına uygundur. Daha yakından incelendiğinde, bu dönemde Suriye bölgesinde Memlûklulardan kalan geleneksel vergiler halâ varlığını devam ettirmektedir. Devre ve

Himâye vergileri ile her ne kadar bu incelememizde geçmediyse de Zeytun-i İslami ve Zeytun-i Rumanî vergileri Memluklu döneminden gelen vergilerdir. Keza öşür karşılığı olarak Dimos vergisi de bu dönemden kalmaz. Osmanlı Devleti, hâkimiyetine aldığı bölgelerde zulüm ve kanunsuz olmadığı müddetçe bütün gelenekleri ve kanunları kabul ve tescil ediyordu. Eski dönemlerde halkın elinde bulunan vakıf, berat, hüccet ve temliknâmeleri kabul ediyordu.

Her yerde alınan vergiler, maktu, öşür, devre, ma'az olarak kaydedilen koyun ve keçi vergileri, bâd-ı hevâ ve balık vergisidir. Hemen her köyde balık vergisinin olması, Beyrut'ta halkın balık yeme alışkanlığını göstermesi bakımından önemlidir. Her köyden belirtilen vergilerin dışında mutlaka *ber-vech-i maktu* adıyla müteferrik gelirler vergilendirilmiştir.

Beyrut'un her dönemde önemini kaybetmeyen Doğu Akdeniz kıyısında olmasından dolayı yoğun bir ticarete sahne olduğu görülmektedir. Öte yandan Kudüs yolunun geçişinde olması, Yahudi ve Hıristiyan ziyaretçilerin sıkça uğradığı bir liman kenti olduğu anlaşılmaktadır. Zira Beyrut'un en önemli gelir kaynağını yıllık 250.000 akçe ile iskele mukataası oluşturmaktadır. Beyrut ve köylerinde ipek dokumacılığının yapıldığı ve bunun önemli bir gelir getirdiği tespit edilmektedir. Mesela, sadece Beyrut merkezinde yıllık 10.000 akçelik ipek dolapları mukataası bulunmaktadır.

16. yüzyılda akçenin neyi ifade ettiğini anlamak için dönemin altın ve bazı temel fiyatlarla mukayesesi uygun olacaktır. 16. yüzyılda yaklaşık 3,5 gram vezinde ve 22 ayarında olan Venedik Dukası ve aynı ayar ve vezinde olan Osmanlı altını 50-60 akçedir. Altının yüz yıl içindeki ortalama fiyatı 55 akçe olarak kabul edilirse, 1.061.130 akçe olan Beyrut'un gelirlerinin toplamı 19.293 altın yapmaktadır. Aynı tarihlerde Anadolu şehirlerinde 20 okka (25,6 kg) olan İstanbul kilesi buğday 50-60 akçe idi. Safed'de buğdayın gararası (260-280 litre), 130-140, arpanın gararası 70-80 akçe idi. Bursa'da amele gündeliği de 5-6 akçeydi⁷.

Bölgede pek çok vakıf da tespit edilmektedir. Ancak bu vakıfların senetleri mevcut değildir, sadece köy veya mezralardaki vakıfların hisseleri kaydedilmiştir. Tabloların incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, tespit edilen vakıfların çoğunun evlatlık vakıflar olduğu anlaşılmaktadır. Sadece Burc köyünün gelirlerinin tamamı Mekke-i Mükerrreme vakfidir. Kadınların da

⁷ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Devletinde Vergilerin Hayat Standartlarıyla Mukayesesi", Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi- İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler 2, (Elazığ, 24-25 Haziran 2010), Elazığ 2013, s. 591-593, Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ 2011, s. 169

vakıflarına rastlanmaktadır. Mesela Harita ve Batlun köylerinde Melek Hatun'un vakıf hisseleri kayıtlıdır.

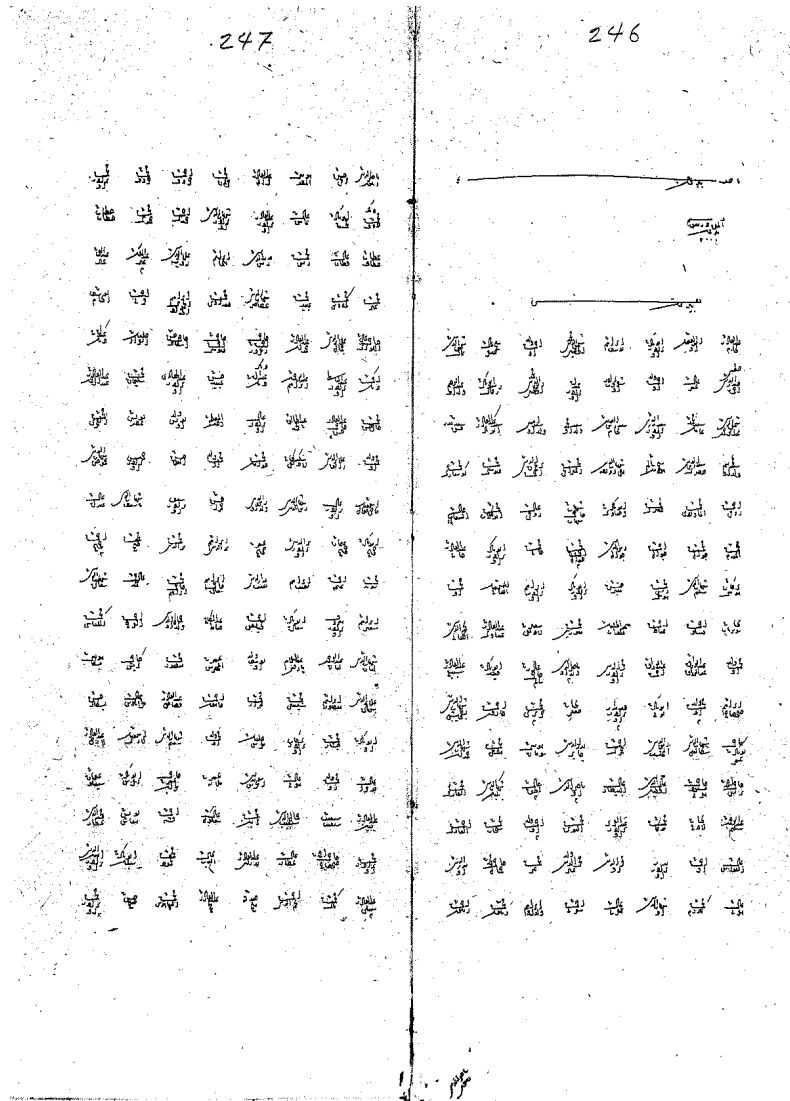
Defterde kaydedilen erkek isimleri üzerinde de kısa bir değerlendirme yapmak dönemin isimleri hakkında bir fikir verebilir. Hane reisleri kaydedildiği için erkek isimlerini tespit edebiliyoruz. Kadın isimlerini tespit etmek mümkün olamamıştır. Tahmin edileceği gibi, bu dönemde bölgede kullanılan isimler, daha çok dinî nitelikli veya aile isimleridir. Ahmet, Muhammed, İbrahim, Süleyman, Şemseddin, Zeyneddin, Şihabüddin, Bedrüddin, Cemaleddin, Abdurrahman, Abdülkadir, Abdulhalik, Abdullah, Hasan, Hüseyin, Musa, Ebu Bekir, Osman, Ömer, Ali, Ramazan, Yusuf, Yunus gibi dinî nitelikli isimlerdir. Hacı ünvanı da sık kullanılan bir ünvanıdır.

Hıristiyanlar da aynı şekilde dinî nitelikli isimler almışlardır. İsa el-Hûri, Cercis, İlyas, Abraham, Mikail, Yusuf, Bedros, Süleyman, Davud, Serkis, Musa gibi isimler almışlardır. Keza Yahudiler de tabii olarak Yusuf, Musa, İshak, Süleyman, Harun, Yahya, Abraham gibi kendi din büyüklerinin isimlerini almışlardır. Bölgede kaydedilen Müslim ve gayr-i Müslim isimlerin Anadolu'da kullanılan isimlerle hiçbir farkının olmadığını özellikle zikretmek gerekir ki, bu da tabii bir husustur.

EKLER

EK 1: 430 Numaralı Tahrir Defterinden Örnekler Belgeler

Nefs-i Beyrut

251

Handwritten text in Arabic script, organized into two columns. The text includes various lines of script, some with horizontal lines above them, and some with small diagrams or symbols. The handwriting is dense and appears to be a form of shorthand or a specific dialect.

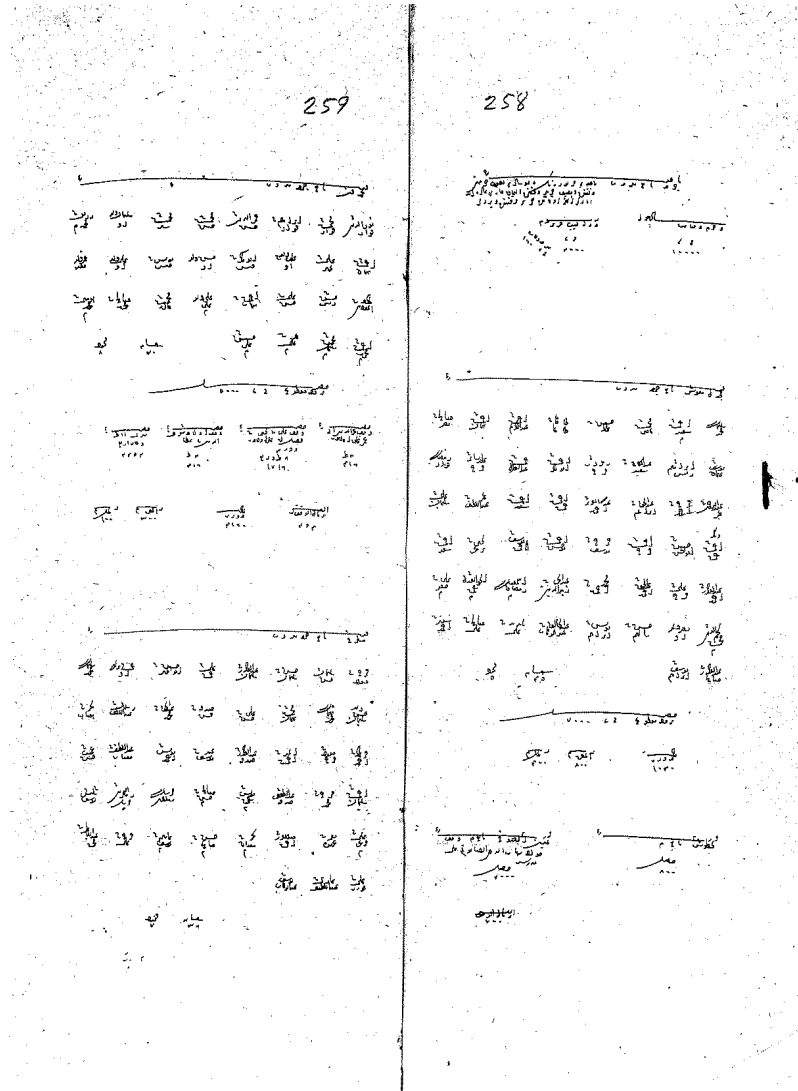
250

Handwritten text in Arabic script, organized into two columns. The text includes various lines of script, some with horizontal lines above them, and some with small diagrams or symbols. The handwriting is dense and appears to be a form of shorthand or a specific dialect.

EK 3: Beyrut'un Bazı Köylerinin Tahriri

261

بیت المقدس
بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

260

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

بیت المقدس

265

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

264

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

Kaynaklar

M. Adnan Bahit, *The Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut 1982

Mustafa Öztürk, “1548 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Beyrut”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ayrıbasım, Ankara 2000, s. 849-859

Mustafa Öztürk, “Osmanlı Devletinde Vergilerin Hayat Standartlarıyla Mukayesesi”, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi- *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler 2*, (Elazığ, 24-25 Haziran 2010), Elazığ 2013, s. 585-596

Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ 2011

CONTRIBUTION OF DAMASCUS CITY DEVELOPMENT OF THE TURKISH STATES

İbrahim YILMAZÇELİK*

SUMMARY

Because of its geographical location, Damascus has been the center of attraction for the large civilizations around it. As a result, various tribes turned towards Damascus during the historical process, and they have conquered and settled. Each tribe that dominated Damascus also left its works there.

Damascus has an important position among the attraction centers of the old-world. When economics and religious inclinations are combined, the region has always been of great significance. Since the oldest known ages, Damascus has been a battleground, with the Anatolian-based powers in the north (Hittite, Roman, Seljuk, Ottoman), and Egypt-based powers in the south (with the Pharaohs era of Egypt, Islam, Fatimid, Ayyubid and Mamluk) and has been a bottleneck. During the historical process it is sometimes seen that Iran and Turkmenistan-centered powers from the east to reach all the way to Damascus. Since the first ages of history, large struggles have occurred between Ancient Egypt and the Hittites. Later on, the Roman Empire, establishing the world's largest political formation in the Mediterranean has been dominant in the region. The importance of the region resulted in the Persians in the region to come to Egypt, and has led to the occupation of Jerusalem, Damascus in the meanwhile. This rivalry between the east-west, north-south forces has continued during the historical process. This process has also existed between the Turkish-Arab-Islamic states. For this reason, the Turks also arrived in Damascus, which could be called an early era, in the 8th-9th century AD. In this study where the Turkish presence in Damascus' historical background will be investigated, the first arrival of the Turks in Damascus, and their political and economic activities in the region are briefly discussed.

If the Turkish conquest and settlement in the epic period is not taken into account, the Turks settled in the region during the 8th and 9th centuries, intensely and consciously for the purpose of settlement. They have established their most powerful political entity in the region after this period. First political Turkish formation established in the region is the Tolunoğulları state, which declared independence in Egypt mid 9th century. Later on, İhşidîs have continued their existence in central Syria. In later centuries, the Ayyubid, Seljuks, Mamluks and finally the Ottoman Empire dominated the region. During the domination of these states, the region witnessed a substantial development activity and many new structures have been built as well as the repaired previously built structures.

Key Words: Turks, Damascus, Ottoman, Seljuks, Syria.

---

* Prof. Dr., Fırat University, The Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History. iycelik@hotmail.com

ÖZET

Coğrafi konumu itibariyle tarih boyunca Şam, çevresindeki büyük medeniyetlerin cazibe merkezi olmuştur. Bu yüzden tarihî süreçte çeşitli kavimler Şam'a yönelmişler, feth ve iskân etmişlerdir. Buraya hâkim olan her kavim de kendi eserlerini bırakmışlardır.

Şam, eski dünyanın cazibe merkezlerinin önemli bir mevkiinde bulunmaktaydı. Ekonomik ve dinî temayüller birleşince, bölge daima büyük önem arz etmiştir. Bilinen en eski çağlardan itibaren Şam, kuzeyde Anadolu merkezli güçler ile (Hitit, Roma, Selçuklu, Osmanlı), güneyden Mısır merkezli güçler (Firavunlar devri Mısır, İslam Devletleri, Fatimî, Eyyübî ve Memluklu) arasında bir mücadele alanı ve düğüm noktası olmuştur. Türkler de erken denilebilecek bir çağda miladî 8-9. asırlarda Şam'a gelmişlerdir. Şam'ın öz geçmişindeki Türk varlığının araştırılacağı bu çalışmada, Türklerin Şam'a ilk gelişleri, bölgedeki siyasî ve iktisadî faaliyetleri hakkında da kısaca bilgi verilmiştir.

Destanî dönemdeki Türk iskân ve fethini nazar-ı itibara almazsak, miladî 8-9. asırlarda Türkler yoğun ve şuurulu olarak iskân amacıyla bölgeye yerleşmişlerdir. Bölgedeki en güçlü siyasî varlıklarını bu dönemden sonra kurmuşlardır. Bölgede kurulan ilk siyasî Türk teşekkülü, 9. asrın ortalarında Mısır'da bağımsızlığını ilan eden Tolunoğulları devletidir. Arkasından Suriye merkez olmak üzere İhşidîler varlıklarını devam ettirmişlerdir. Daha sonraki asırlarda bölgeye Eyyübî, Selçuklu, Memluklu ve nihayet Osmanlı Devleti hâkim olmuştur. Bu devletlerin hâkimiyet süresince, bölge esaslı bir imar faaliyetine sahne olmuş ve daha önceden yapılan yapıların tamir edilmesinin yanı sıra pek çok da yeni eser yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Şam, Osmanlı, Selçuklu, Suriye.

Introduction

Because of its geographical location, Damascus has been the center of attraction for the large civilizations around it. As a result, various tribes turned towards Damascus during the historical process, and they have conquered and settled. Each tribe that dominated Damascus also left its works there.

Damascus has an important position among the attraction centers of the old-world. When economics and religious inclinations are combined, the region has always been of great significance. Since the oldest known ages, Damascus has been a battleground, with the Anatolian-based powers in the north (Hittite, Roman, Seljuk, Ottoman), and Egypt-based powers in the south (with the Pharaohs era of Egypt, Islam, Fatimid, Ayyubid and Mamluk) and has been a bottleneck. During the historical process it is sometimes seen that Iran and Turkmenistan-centered powers from the east to reach all the way to Damascus. Since the first ages of history, large struggles

have occurred between Ancient Egypt and the Hittites. Later on, the Roman Empire, establishing the world's largest political formation in the Mediterranean has been dominant in the region. The importance of the region resulted in the Persians in the region to come to Egypt, and has led to the occupation of Jerusalem, Damascus in the meanwhile. This rivalry between the east-west, north-south forces has continued during the historical process. This process has also existed between the Turkish-Arab-Islamic states. For this reason, the Turks also arrived in Damascus, which could be called an early era, in the 8th-9th century AD. In this study where the Turkish presence in Damascus' historical background will be investigated, the first arrival of the Turks in Damascus, and their political and economic activities in the region are briefly discussed¹.

If the Turkish conquest and settlement in the epic period is not taken into account, the Turks settled in the region during the 8th and 9th centuries, intensely and consciously for the purpose of settlement. They have established their most powerful political entity in the region after this period. First political Turkish formation established in the region is the Tolunoğulları state, which declared independence in Egypt mid 9th century. Later on, İhşidîs have continued their existence in central Syria. In later centuries, the Ayyubid, Seljuks, Mamluks and finally the Ottoman Empire dominated the region. During the domination of these states, the region witnessed a substantial development activity and many new structures have been built as well as the repaired previously built structures.

HISTORY OF DAMASCUS CITY

Dimaşk is the Arabic name of Damascus city, and Damascus is the general name of the region that includes present-day Syria, Lebanon and Palestine throughout history. However, Turks have used the phrase in Dimaşk for Damascus after the Ottoman Empire domination. Damascus city is established around the seven arms of the river Barada. For this reason, it has maintained its importance in every era, has become one of the world's oldest settlements with its natural beauty, vineyards and gardens, fertile soil and cool weather².

---

¹ For more information: Salim CÖHCE; Establishment of Turkish sovereignty around the Eastern Mediterranean " **Traces of the Ottoman period in the Middle East Culture International Symposium Proceedings**,C.I.V.I,Atatürk High Institution of Atatürk Culture Center Publications, Ankara,2001,p.139;164.

² Shamsaddin Sami; **Kamusu'l-'alâm**, Fourth volume, Istanbul,1306,p.2824-2830. "...Şam: although in the tongue of the commons this name is given to Damascus city, the real

City of Damascus city, entered into Assyrian domination in the VIII. Century before Christ, under Babylonian domination in the VII. Century before Christ, and Byzantine domination in the I. Century before Christ. After the birth of Islam, Islamic movement can be seen in the region, starting with Prophet Ömer. This situation has continued during Umayyad and Abbasid dynasties. Damascus has been added to the Islamic lands by the famous commander Halid ibn Walid in the year 634, and although it entered Byzantine rule a year later, in the year 635, it was conquered again by Abu Ubaidah ibn al-Jarrah.

In 661, Damascus became the capital of the Umayyad Empire. However, no significant development activity is seen in the city. During the Umayyad period, no important work was built, except the Umayyad Mosque built by Walid bin Abdul Malik.

In 749, Damascus was seized by the Abbasid and lost its state as the center of the caliphate. With the Abbasids weakened, when Buharan Ahmad ibn Tulun, became the governor of Egypt, he conquered Damascus with Syria in 877. In 941, another Turkish state, the İhşids dominated the region, and therefore Damascus. Governed by the Hamdani family for a while, Damascus, has been invaded by the Fatimids in 969. During this period no significant development activities are seen in the city³.

The start date of the actual Turkish domination in the region should be accepted as 1075. One of the Seljuk lords Atsiz, took Damascus under his administration, and sermon began to be read again on behalf of the Abbasid caliphs. During this period, although the Damascus Castle has been repaired, no significant development activity took place in Damascus due to the Crusades. The arrival of Turks to present-day Syria, started in the 11th century, and lasted until the end of the 19th century. The Turkish tribe that arrived here is the Turkmen tribe of the Oghuz Turks. The arrival and settlement of the Turks occurred after the Dandanakan battle between the Great Seljuk Empire and Gazneliler⁴. With the Great Seljuk State, the Turks began to settle in this area, which they found to fit their lifestyles, especially

---

Şam in the Arabic language is the name of the place called (Syria), and the name of the central city is (Dimişki)... "

³ In fact, the arrival of the Turks to the region happened at the end of the seventh century and the beginning of the eighth century. For more information: Filip Hitti; **History of Syria and Lebanon and Palestine**, Translated by: Kemal el-Yazici, Darü's-Sakafe Beirut, 1983, V.II, p.303-305

⁴ Mesut Çaşın, "Syrian Arab Republic Armed Forces" **Eurasian File** Volume 2, Issue 3, Ankara, Autumn 1995, p 55.

after this war, from 1063 onwards. This settlement gained impetus in particular, Aleppo, Latakia, Tripoli and along the valley of the Asi River, Hama, Homs and Damascus region⁵. The attacks of the Turks to this region continued to Aleppo under the command of Afshar and Sandik. In 1069-1070, Kurlu and Atsiz Lords conquered southern Syria completely. Finally Sultan Malik Shah, in 1078, has ordered Tutush Lord the building of the Syrian Seljuk Empire.

Together with the Yiba tribes of Oghuz Turks, Bayat, Avşar, Begdilli, Doger and Üçok tribes settled in Damascus and Aleppo. When the Crusades began in 1096, Turkish tribes here defended the region against the crusaders by uniting with the Muslims under command of Salahaddin Ayyubid⁶.

After 1104, Damascus was ruled by Atabeks for a period. In the year 1154, the city entered under the rule of Nureddin Mahmud Zangi. Zengiler State constitutes an important period for Damascus. During this period many mosques, madrasas were built, and the city became a center of science and culture. The same glorious period continued during the Salahaddin Ayyubid period that dominated the region in 1174. However, with the Mongol invasion, the dominance of the Ayyubids in Damascus was ended. After the death of Salahaddin Ayyubid, the region has been dominated by another Turkish state, the Mamluks. The Anatolian Seljuk State that dominated Anatolia was under heavy Mongol pressure after losing the battle of Köseadağ against the Mongols in 1243. As a result of this pressure, especially the Turkmen living in Kayseri and Sivas settled in the region of Syria during the period of the Mamluk Sultan Baybars. Turkmens that settles in Damascus after arriving at Syria during this period took advantage of the political turmoil that arose after the death of the Ilkhanid ruler Abu Said Bahadır Khan and found the state of Dulkadirogullari near Elbistan in 1337⁷.

In 1260, Damascus entered the rule of the Mamluks that ruled in Egypt. In the following periods Dimask has become the center of the Memleket-i Dimask, one of the most important Syrian cities of the Mamluk State⁸.

---

⁵ Nazif Ozturk, "Syria Turks", **New Turkey - Turkish World Special Issue II**, Year 3, Issue 16, Ankara, July-August 1997, p 1677-1678

⁶ Mesut Çaşın "Syrian Arab Republic Armed Forces" **Eurasian File** Volume 2, Issue 3, Ankara, Autumn 1995, p. 56.

⁷ Fatih Kirişçioğlu, "Syria Turks", **Eurasia File** Volume 2, Issue 3, Ankara, Autumn 1995, p. 132-133.

⁸ R.Hartmann, Damascus Article **Islamic Encyclopedia**, Volume 11, National Education Ministry Publication, Ankara, 1997, p.303.

During the period of the Mamluk ruler Baybars, Damascus has seen a great development, and Baybars ruled the country from Damascus most of the time. Zahiriya Madrasa, which has a great reputation, has been built by Baybars. Damascus suffered from the Mongol invasion in 1300 and suffered the attack of Timur's army in 1400 and was significantly damaged. Especially after invasion of Timur it took a long time for the city to recover to its former glory. This glorious period is the period of the Ottoman Empire. Indeed, after Mercedabik on August 24, 1516 Damascus came under Ottoman rule. Syria was divided into three main regions during the Ottoman period. 1- **Aleppo Region**: This region continued until Aleppo, Antakya and Iskenderun shores. 2- **Tripoli Region**: It is the region that goes from Laziki coasts to the coast of Lebanon. 3- **Dimask Region**: This region continues from the Iraqi border to Palestine and the Suez Canal⁹.

After Sultan Selim won the Mercedabik war between 1512-1520, he has taken over the cities of Hama and Hims as well. Later on, people in Tripoli, Safed, Nablus, Jerusalem and Gaza abandoned arms, and joined the Ottoman rule¹⁰. Yavuz Sultan Selim, returning from Egypt, stayed in Damascus for a while in order to strengthen his dominance in the region¹¹. He performed the necessary legislations regarding tax and land in the region. In addition, he declared *The Hanafi sect*, the sect recognized as the official sect in the Ottoman Empire, as the official sect in Syria. Meanwhile, Ibrahim al-Halabi, famous for his fiqh knowledge, wrote "Multaka'l-Ebhur" (The Joining of the Seas), which is gained a great importance for the Hanafi sect, used as the prominent source of fiqh law in the entire Ottoman state¹². With the start of Ottoman rule in the city; many important works including Muhiddin Arabi Mosque and Tomb of the Süleymaniye Complex were built.

The location of the city of Damascus, which is on the Istanbul-Hijaz pilgrimage route, also increased the importance of the city. The city became

---

⁹ Bazili; **Syria and Lebanon and Palestinian Tahte'l-Hükmi't-Türkî Mine'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve't-Tarihiyeti** Translation: Yusr Cabır, Darü'l-Hadese, Beirut, 1988, p.50.

¹⁰ From time to time, there has been political conflicts between the local administrators and the Ottoman State. The Ottoman state was forced to recognize the rights of some local administrators in the region. For more information: Bazili; **Syria and Lebanon and Palestinian Tahte'l-Hükmi't-Türkî Mine'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve't-Tarihiyeti** Translation: Yusr Cabır, Darü'l-Hadese, Beirut, 1988, p.46.

¹¹ Filip Hitti; **History of Syria and Lebanon and Palestine**, Translated by: Kemal el-Yazıcı, Darü's-Sakafe Beirut, 1983, V.II, p.306

¹² Filip Hitti; **History of Syria and Lebanon and Palestine**, Translated by: Kemal el-Yazıcı, Darü's-Sakafe Beirut, 1983, V.II, p.307

one of the important accommodation centers for the Surra Regiments¹³. Each governor appointed to the city during the Ottoman era, left important works in the city.

Damascus may be the second city after Istanbul that the Ottomans provided the most services. The main reason of this stems from the fact that Damascus is located on an important point on the pilgrimage route. During the Ottomans, and in the pre-Ottoman periods, two official pilgrimage caravans were sent from Cairo and Damascus to go to Hejaz. Ottoman pilgrims were heavily using these two ways. Brilliant ceremonies and festivities were held during the departure and return of the pilgrimage caravans in the streets of Istanbul, Damascus, and Cairo¹⁴.

Although the opening of the Suez Canal in 1869 negatively affected Damascus in terms of trade, it has continued its significance with the construction of the Hejaz Railway.

Damascus temporarily entered under the rule of Kavalalı Muhammad Ali Pasha between 1832-1840 who rebelled against the Ottoman Empire. Certain new buildings were constructed particularly for administrative and military purposes, and sadly, old and beautiful buildings were sacrificed during the process. During this time **Tengizi** was converted into a military school, **İlbog Mosque** was used as a crackers mill. The current military palace was built in the place of Nureddin'in Darü'l-'Adl. During the Turkish-Egypt wars at the time of Bashir Shihab, the rapidly intensifying conflict between the Maronites and Druze in Lebanon resulted in bloody fights in Damascus in 1860.

Midhat Pashas's brief administration in the following years (1878) is also very important. During his time, not only the education reached a high level, construction of wide avenues in the place of old Market districts significantly changed the landscape of the city. However, as often transpired in former centuries, the development of the city came to a standstill during this time due to big fires, and Umayyad Mosque burned to its foundation in 1893, and the majority of the New Market was ruined by fires in the April of 1912. With the opening of the Suez Canal (1869), Damascus mostly lost its state of being an important trade route. Although the railroads that connected

---

¹³ For detail information on the importance of the City of Damascus on the pilgrimage route during this period, please check. Münir Atalar; **Surra-i Humayun and Surat regiments in the Ottoman Empire**, Religious Affairs Pub., Ankara, 1991.

¹⁴ Suraiya Faroqhi; **Hajis and Sultans (1517-1638)**, History Foundation Yurt Publications, Istanbul, 1995, p.34; 58.

the city, with the wheat rich Havran since 1894, and Haifa since 1895, partially compensated for this loss, the Hejaz Railway, which was the main railway, seems to be unable to provide important economic consequences initially. In fact, the completion of the Syrian railway network negatively affected the caravan trade¹⁵.

Starting from the Seljuks in the historic periods until the last periods of the Ottoman Empire, during the Turkish rule an importance was given to Damascus, and many works were made in the city during this period. In addition, previously constructed works were repaired by the Turks on various dates¹⁶. The structures in Damascus have been subjected to a classification below, according to the order of construction. While this classification is made, we benefited greatly from Abdullah Manaz's work¹⁷. Moreover, the works in and around Damascus that belong to the Turkish period take a large place in the Syrian Province Yearbook dated H.1311. This yearbook not only provides extensive information on the works in the center of Damascus, but also on works belonging to the Turkish period located in and around Damascus¹⁸.

Damascus Old City Is Made For The Repair Of Various Works Of By Turkish In Time

1. Umayyad Mosque (Emevi Camii)

Old Damascus in the middle and Hamidiye Bazaar, located at the end of this work Umayyad caliph, the city was built in 705 by Khalid bin Abd. Turkish rule during the Ottoman period and were especially be repaired frequently. have been exposed to a lot of fires and earthquakes along the historic Umayyad Mosque, many parts have been destroyed and ruined¹⁹. Zhendies, Ayyubid, Mamluke and Ottoman period often see what this is

---

¹⁵ R.Hartmann, Damascus Article **Islamic Encyclopedia**, Volume 11, National Education Ministry Publication, Ankara, 1997, p.306

¹⁶ Prime Minister's Archive, **Sadaret-Majlis-i Vala Papers**, File No:84, Shirt No:74, As it is understood from document dated March 1, 1857, mosques and soup kitchens built by Yavuz Sultan Selim passed through the hands of incompetent people, they were requested to be corrected

¹⁷ For more information see: Abdullah Manaz; **Syria's Capital Damascus on Turkish Period Works** Ministry of Culture Publications, Ankara, 1992.

¹⁸ **H.1311 (1894) dated Syrian province Salname** "Şam'ın Tarihçe-i Müberrati", p.1-60. Said section is the section provided in the annex of the yearbook.

¹⁹ Especially during Mongol attacks Damascus castle demolished. Mongols demolished from Babu'n-Nasr to Fir detailed information look at R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Vol. 11, Milli Eğitim Bak. Pub., Ankara, 1997, p.305.

about repair²⁰. The mosque's minaret, ceilings, glass ornaments, pulpit, four altar, doors, windows are made as a part of the period of Turkish rule..

Evliya Celebi, during a visit to Damascus in February 1672 date provides important information about this mosque. Information pertaining to repairs in the history of the Church in various parts of the mosque as well as the architecture of that period has been the case with regard to important information..

"...It is 160 feet from the Qibla gate up to the altar. ...Its length to the Ümraniye gate is 600 feet. There are forty porphyry columns inside. These columns are so Jelali, that a man can see the color of his face. The mihrab dome rises on four pillars. There are 24 doors inside and outside of the mosque. 12 face the Mecca, there are 280 arches, 280 windows inside the mosque. Windows are barred to keep the birds out. The dome is embroidered with small, colorful, precious stones. Both sides of the domes are ornamented wooden ceilings. Hundreds of precious chandeliers hang from each of these domes. There are 10 thousand candles in these chandeliers. The interior of the mosque has three longitudinal rows. Inside the mosque, there is a very artistic maksoorah for the muezzins. There are small columns on both sides of the Hanafi altar, which do not have equals on this earth. Pulpit is made of redwood, sandalwood, rosewood, sandier, boxwood and walnut trees, and has carvings of no equal. The courtyard is paved with marble. Length is 600 feet, width is 250 feet. There are 42 porphyry columns around it. There are 32 columns, and 32 arches on the sofas. The top of the arches is the ceiling. There are three doors on all four sides of the courtyard. Kellasiyye door opens to the north, Ceyran door opens to the east, and there is a pool in the middle. The mosque has three minarets... ". Evliya Celebi, finally gives information on the White minaret of the mosque, "...It is to the east of the mosque. As is said by the old, Prophet Jesus will descend from the skies unto this minaret in the End of Times, it has 213 steps. Each step is two hand spans. Each layer has cells and each cells has dervishes. Damascus City appears with all its grandeur from this minaret. This minaret has many qualities but I am summarizing. The first layer is the

---

²⁰ En-Nasır (712-740; 1312-1339) is repaired demolished South-west wall of Emevi Mosque. R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Pub., Ankara, 1997, p.303.

In relation to Ottoman period's repairs look at **Yıldız-PerakendeBaşkitabet Dairesi Maruzat**, Dosya No:52, Gömlek No:59

*three authorities, the second layer is the seven authorities, the third layer is the forty authorities, the fourth layer is the maqam of Moses...., "*²¹*it says.*

2. Damascus Castle:

This repair the castle Turkish rule during the Seljuk Emir Atsiz started and completed in 1076 by the Emir of history tutus. 1208 was the year of the Ayyubid sultan again be repaired by Adil Malik. Damascus has undergone a substantial period Zengiler repair the castle and especially Nureddin Zangi time has strengthened the defense of the city and the tower completed repairs of the walls and doors²².

3. Cinan Gate:

This is one of the gates which had been built for Damascus castle in Turkish period.

4. Ferec Gate :

It built in the period of "Zengiler". Nureddin Zengi had " Babü'l Farac" built as a new gate to inside castle which in he had built a mosque²³.

5. Small Gate:

In the year 1225 it has been rebuilt by the Ayyubid Sultan Malik Jesus. There is also a small door in the kingdom next to the minaret month-Stars found.

6. Kisan Gate:

This gate was built in the period of Byzantine and was repaired by Turks.

7. Middle Gate And Turkish Minaret:

That is one of the gates which were repaired in the period of Nureddin Zengi.

8. Tuma Gate:

This was rebuilt by Melik Nasır Davut bin İsa in 1227.

---

²¹ Evliya Çelebi; **Travels of Evliya Çelebi**, Thirteenth Book, Translated to Turkish by: Zuhuri Danişman, İstanbul, 1971, p.266-267.

²² R.Hartmann, Damascus Article, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Pub., Ankara, 1997, p.303

²³ R.Hartmann, Damascus Article, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Pub., Ankara, 1997, p.303

9. East Gate:

This is one of the gates which were regenerated in the period of Eyyubiler.

10. Feradis Gate:

This was regenerated by Melik Adil Ebu Bekir bin Eyyub in 1241.

11. Greeting Gate (Selam Kapısı):

This was regenerated by Melik Salih Necmeddin Eyyubi in 1243.

WORKS OF ART BELONGED TO SELJUK'S PERIOD

1. Cezve Mosque:

Its minaret was rebuilt in 1676. It was built in the period of Seljuks

2. Kaymeriye Madrassah:

This was also built in the period of Seljuks.

WORKS OF ART BELONGED TO ZENGI PERIOD

1. Nureddin Zengi Bimristani:

Nureddin Mahmud Zengi had it built in 1154. It is still serving as a science and medical museum. He first regenerated the hospital in Halep. In 1154, he reformed the hospital which was organised by Seljuk Sultan Dukak and then he organised "Bimaristan -ı Kebir". This hospital continued to serve until the period of Abdulhamit the second²⁴.

2. Nuriye Hadis School:

This was built by sultan Nureddin Mahmud Zengi in 1164²⁵.

3. Nureddin Bath:

This was also built by sultan Nureddin Mahmut in 1170

4. Şumaniye Medical Madrassah:

---

²⁴ For more information, pls. Look at. Ekmeleddin İhsanoğlu, **Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, p.2-3. Ayrıca bkz. R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.303

²⁵ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.303

This is also an important work of art belonged to the period of “Zengiler”.

5. Big Nuriye Madrassah:

This was made by Sultan Nureddin Mahmud Zengi in 1172.

6. Hasan Mosque:

This is made in Zengiler period.

7. Zeytun Mosque:

This is made in Zengiler period.

8. Ömer Pasha Mosque:

This is made in Zengiler period.

9. Kuraba Mosque Minaret:

This is made in Zengiler period.

10. Bizuri Mosque Minaret:

This is made in Zengiler period. But we don't know the building date.

11. Taftafiye Mosque Minaret:

This is made in Zengiler period. But we don't know the building date.

WORKS OF ART BELONGED TO “EYYUBILER” PERIOD

1. Halid bin Velid Mosque:

This was built between the years of 1174 and 1193.

2. Farukşahiye Madrassas:

Baalbek commander Şahinşah's son Faruk Şah made it in 1184.

3. Şamiye Madrassas:

This was made by Selahaddin Eyyubi's sister in 1186.

4. Aziziye Medresses:

This was made by Selahaddin Eyyubi's son Osman Aziz in 1195.

5. Selahaddin Eyyubi Tomb:

It is in the courtyard of Aziziye Medresse. Also Selahaddin Eyyubi's family's graves are in this tomb. This was built in 1195.

6. Hanbeliler Mosque:

This was built by Erbil city's Sultan Melik Muzaffer Kevkubra in 1203.

7. Beyaz Köprü Mosque:

This was made by Ahşa Hatun who was an Eyyubi Sultan's wife.

8. Küçük Adiliye Madrassas:

This was made by Sultan Adil Eyyub's daughter Zöhre Hatun in 1221.

9. Adiliye Madrassas:

It built in 1222 by Sultan Adil had.

10. Selamiye Tomb:

Hasan bin Selame is in this tomb which was built in 1223.

11. Rükniye Madrassah:

This was built by Emir Rükneddin Menkus in 1228.

12. Şibliye Madrassah:

This was build by Şibludevle Kafur Hassami in 1228 he is also lying there.

13. Izziye Madrassah:

Salhat manager Emir Izzeddin Aybek had it built in 1229

14. Eşrefiye Hadis School:

This is made by Musa Eşref by the Eyyubi Sultan in 1232.

15. Cerrah Mosque:

It built in 1233 by Eyyubi Sultan Musa Eşref

16. Tevbe Mosque:

It built in 1237 by Sultan Eşref Musa.

17. Atabekiye Madrassa:

It built in 1242 by Sultan Eşref Eyyub's wife Türkan Hatun.

18. Nasıriyye Madrassah.

It built in 1255 by Sultan Nasır Eyyubi.

19. Yavuşiye Mosque:

One of the Eyyubi period structures.

20. Yeni Mosque:

It is made in 1255.

21. Kaymeri Bimaristanı:

It built in 1256 by Emir Seyfettin Kaymeri in Salihyye in Damascus. It served until the end of 17. century²⁶.

22. Mürşidiye Madrassah:

It built in 1256 by Seyfeddin Ebu Bekir's son İsa Eyyub's daughter Hatice Hatun.

23. Tekritiye Tomb:

One Eyyubi vizier Takiyüttin Tekriti lies there.

24. Badraiye Madrassah:

Heading of qadi (Kadı) Necmeddin Badrai had it built in 1257.

25. Sahbe Madrassah:

Sultan Selahaddin Eyyubi's sister Rabia Hatun had it built.

26. Kaliciye Madrassah:

It built in 1253 by Seyfeddin Ali bin Abdullah.

Eyyübi and Zengi period represented the glorious period of the city of Damascus. Although many of the tumultuous time, construction activities were started by Nureddin hitch. Ayyubid dynasty belonging to the rulers and the rulers are state officials they have competed with each other to make religious facilities. It has been in Damascus under a madrasah. City, who visited Ibn Jubayr was alive Saladin is more then about 20, even though the number of madrasas has increased more than the number of them in a short time. These structures, rather than the date of the actual city, is remarkable for the history of Islamic science and religion²⁷.

---

²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi**, Turkish Historical Society Publications, Ankara, 1999, p.3

²⁷ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.303

WORKS OF ART BELONGED TO MEMLUKS PERIOD

Baybars Mamluk Empire under the great rulers of the city's administration, has experienced good times again. This tireless sovereign state, ruled from Dimaşk' many times. Only ruins were not the walls and the iktif with the repair of the interior of the castle is also the place where the current tekve in the square al-Ahzar on the banks of the Barada, he has built a new house and carrying Kasrū'l-Ablak name of the palace, according to rumors in Egypt, but the al-Nasser, Kale It has been carrying the name of the sample structure. Baybars 676 (1277) 'Dimaşk' and son died in the city's governor, Said al-Izz Aytemur orders by Emeviye Mosque, which was built on the western şimal crush-i-Zahiriyy Madrasah was buried²⁸.

Also some of the structures, which were built in Memluks period, are these:

1. Yağmuriye Madrasah:

It built in 1264 by Emir Celaleddin bin Yağmur.

2. Zahiye Madrasah:

It built in 1277by Sultan Baybars. This madrasah made all the Muslims hear Damascus' name.

3. Akiki Bath:

It built in 1277 by Sultan Baybars.

4. Cengiz Mosque:

It built in by Damascus Emir Tengiz in 1317 and was destroyed in French period. Today we can see only its minaret²⁹.

5. Aksab Mosque:

It built in by Sultan Musa Eşref and later regenerated by Nasıreddin bin Mencek in 1321.

6. Tengiziye Quran and Hadis School:

It built in 1328 by Damascus Emir Tengiz.

---

²⁸ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.303

²⁹ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.305

7. Sancakdar Mosque:

It built in 1347 by Damascus Emir Ergun Şah.

8. Ifrudiniye Tomb:

It built in 1347 by Ifrudin Acemi.

9. Arak Tomb:

Safed city's commander Arak bin Abdullah silahdar's tomb is it and it was build in 1348.

10. Cianiye Tomb:

Commander Seyfeddin Ciani's tomb. It was build in 1352.

11. Mencek Mosque:

It built in 1362 by Commander Halil İbrahim bin Mencek.

12. Tavusiye Mosque:

It built in 1382 by Emir Yunus Derudar.

13. Tinebiye Tomb:

It is Emir Tinbek Haseni's tomb and was built in 1395.

14. Farisiye Medresse Mosque:

It built in 1405 by Emir Fariseddin Devadar.

15. Reşidiye Zaviyesi:

This is also belonged to Memluks period.

16. Zin Bath:

This is made in XIV. century.

17. Çakmakiye Madrassah:

It built in 1421 by Emir Çakmak.

18. Büyük Gül Mosque:

It built in 1426 by Emir Nasır Barsbay.

19. Hişam Minaret:

We don't know when it was built. It was regenerated in 1427 by Cadi Bedrettin bin Mazhar. It is belonged to Memluk period.

20. Kıla-i minaret:

This was built in 1427.

21. Biridi Minaret:

We don't know the certain date again. But it is belonged to Memluk period.

22. Dellamiye Mosque:

This was built in 1443.

23. Tevrizi Mosque:

It built in 1444 by Emir Halil Tevrizi.

24. Tevrizi Hamam:

It built in 1444 by Emir Halil Tevrizi.

25. Nuhasiye Hanı:

It built in 1457 by Hodja Şemseddin bin.

26. Sabuniye Mosque:

It built in 1463 by merchant Ahmet Sabuni.

27. Sağdıye Zaviyesi:

It belongs to Sadettin Cibavi and built in 1508.

28. Arslan Zaviyesi:

We don't know the certain date. But it was repaired in 1511 in Memluk period. Secondly it was repaired in ottoman period in 1639. It is also belonged to Memluk period.

29. Siabai Mosque and Madrassah:

Towards the last periods of Memluk, it built in 1515 by Damascus commandant Sibai.

30. Şekfi Mosque:

It is also belonged to Memluk period.

31. Havatiye Mosque:

It is also belonged to Memluk period.

32. Kerameddin Dakkak Mosque:

It is also belonged to Memluk period.

33. Ahnaiye Madrassa:

It is also belonged to Memluk period.

34. Simhatiye Caravansary:

It is also belonged to Memluk period.

Although the Mamluk time the city of Damascus lived many issues, Mamlukes their utmost to make the city zoning. Sultans made many schools and mosques, and the name of the sultan, the building newly built, has been perpetuated by inscriptions and documents about the religious plants and monarch foundation. Square Mosque in Damascus under İlboga structures such as the citadel of northwest by the beautiful Sabuniye the street owes this time. Also Umayyad Mosque western minaret was also made during this period³⁰.

WORKS OF ART BELONGED TO OTTOMAN PERIOD

Damascus has an honored place in the history of the development of Ottoman-Turk revolution. Some of the most beautiful works of Islamic architecture in terms of today's city belongs to this circuit. The time in the city how Mamluk style was developed in Egypt, Turkey-Istanbul architectural style emerged in the late Ottoman period.

In more legal Sultan Süleyman period, 962 (1554/1555) 'in front of the western gate of the city, Barada on the shores Kasrül-Ablak site and benefiting from its wreckage, heartwarming according to the Turkish style and Mimar Sinan's plan was to build a mosque. This is the mosque constitutes a part of the current Takkiya Süleymaniyye the complex, this very complex north part is used as a military museum since 1957. In addition, the most famous mosque of Damascus, is just to mention two of infidels who owe their existence to the Turkish pasha. Both of these are street square. One 979 (1571) at the start of the construction by Dervish Dervish Pasha, secondly, 994 (1585) Sinan Pasha held in place by the former Mescidül-Basal and Sinaniye who distinguished themselves with china

---

³⁰ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.305

ornaments. If we do not have more information for the last century, it is understood that the activity will never stop building in Damascus³¹.

1. Muhyiddin Arabi Mosque:

It built in 1518 in the period of Yavuz Sultan Selim. Muhyiddin Arabi is burried there. The mosque was sometimes repaired³². And regularly, people were charged by the state for this tomb and mosque³³. It is also reported that this mosque was called as Selim Han Mosque Evliya Çelebi reports this. Because he says Yavuz Sultan Selim commanded to start this building³⁴.

2. Muallak Mosque:

It built in 1520.

3. Şahm Minaret:

This is also belonged to Ottoman period.

4. Süleymaniye Complex:

This was built in Kanuni Sultan Süleyman's period in 1554 and is a work of art of Mimar Sinan. Also there is a madrassah in it. By the time "Süleymaniye Bazaar" came out near it. Later this complex had a lot of repairings³⁵.

5. Süleymaniye Madrassah:

It is in Süleymaniye complex. It built in 1566.

6. Nakşibendi Mosque:

It built in 1573 by Damascus governor Murat Pasha

7. Derviş Pasha Mosque:

It built by Damascus governor Dervis Pasha in 1571³⁶.

---

³¹ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.306

³² Başbakanlık Arşivi, **Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı**, Dosya No:28, Gömlek No:31. Separately pls. look at. , **Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı**, Dosya No:22, Gömlek No:100

³³ Başbakanlık Arşivi, **Sadaret-Umum Vilayet Evrakı**, Dosya No:476, Gömlek No:69

³⁴ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Onüçüncü Kitap, translator: Zuhuri Danışman, İstanbul, 1971,p.270

³⁵ Başbakanlık Arşivi, **Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı**, Dosya No:277, Gömlek No:38.

³⁶ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.306

8. Ipek Bazaar:

Despite Damascus was a big trade city, there was not a classical covered bazaar at the beginnings of ottoman domination. Damascus Covered Bazaar was build really later.

9. Cumruk Caravansary:

It built in 1574 by Vali Derviş Pasha.

10. Dervişiyeye Tomb:

Derviş Pasha is burried there. This was built in 1579.

11. Mevlevi Lodge:

In the period of Sultan III. Murat, it was built by Hasan Pasha in 1585³⁷.

12. Sinan Pasha Mosque:

It built in 1585 by Ottoman governor Sinan Pasha.

13. Sefer Celani Mosque:

Its minaret was built in 1697 and the mosque was built in 1699.

14. Fethiye Medresse Mosque:

It built in 1742 by Mehmet oglon Fethi.

15. Hayatin Mesjid:

This mesjid's date is 1748.

16. Büyük Saray (Big Palace):

It has been built by Azmzade Assad Pasha, one of the governors of Damascus during the Ottoman era, in 1749. Assad Pasha built this palace in the place of Muawiyah's palace. Evliya Celebi notes the following in the information given about the palace. “... *On the street there are Kethüda cells, then there is the prison, and then the lords play javelin inside the palace square. Four sides are Karakullukçu rooms. Then the barn square:... It's stable takes a thousand horses.. ...Then the meeting room of the Pasha.. It is a pavilion that overlooks the palace square. There is a 'small pool on the garden side. Then there are seventy-cells in a row for the lords. There is a bath for the internal sions and the Pasha. Once upon a time in the year*

---

³⁷ R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.306

1058 we have been guests at the palace for three days. Aside from this palace, there is the Kasim Aga Palace in the inner side of the Sipahi market, Naşif oğlu palace, Turkmen oğlu, Sinan Pasha, rahtvan, Geyvan oğlu, Kadıasker, Nuredin Başçavuş, Recep Aga, Abdüsselam Aga palaces...’’³⁸.

As it is reported, Esad Pasha had this palace built instead of Muaviye’s palace. Esad pasha bought Muaviye’s palace and all houses, shops and caravansaries. Then demolished all of them. Then starting the building of palace in front of the Emevi Mosque. For this building 1000 lumber were used. They built it desperately, day and night. Esad pasha sent a notice to all city bath’s doors in order not to let people sell anything which can be used for the building and to tell them to send everything to the building pasha sent his men to fetch every marble, column, cobblestone fountain, etc they saw. Also a very large column came from Melik Nasır Medresse in Nasırıyye for this building. He demolished Zunuzyyye Bazaar on Imaret Street and used its stones for the building³⁹.

Esat Pasha decorated palace embroideries with silver and gold. He brought marble columns from Basra with ox coaches. They couldn’t have enough water from water canals so they took baths’ and mosques’ water for the building⁴⁰.

It is reported that this palace is the most esthetical one of all Islamic works of art in Damascus⁴¹.

17. Esad Pasha Caravansary and Damascus Covered Bazaar:

Despite it is a very big trade city; Damascus didn’t have a classical “Bedesten” at the beginning of ottoman domination. It was built in a later time.

One principle of ottoman – Turk city building is to build religious and commercial centres in the cities. By the time the city develops around these

---

³⁸ Evliya Çelebi;, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Onüçüncü Kitap, translator: Zuhuri Danişman, İstanbul, 1971, p.270

³⁹ Filip Hitti gives more importation to Ismail Pasha’s son Esad Pasha of Ottoman periods’ managers. “...Esad Pasha is known the best Vali and manager in the area. By Esad Pasha was bulilt palaces in Hama and Dımişk is the best models of architecture....”. For more information ,pls. Look at. Filip Hitti , **Târihü Suriye ve Lübnan ve Filistin** , Tercüme: Kemal el-Yazıcı, Darü’s-Sakafe Beyrut, 1983, C.II, p.30.

⁴⁰ Şeyh Ahmed el-Bedirî el-Hallâk, **Berber Bedirî’nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar**, translator:Hasan YÜKSEL, Ankara, 1995, p.107-110

⁴¹ Şeyh Ahmed el-Bedirî el-Hallâk,**Berber Bedirî’nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar**, translator: Hasan YÜKSEL, Ankara, 1995, p.108

centres. Usually “Ulu Camii”’s was the religious centres. Commercial centre of the city was “Bedesten” , the commercial centre, was strong and enough to save merchants’ valuable things. They were stone buildings. Because bedesten had to be safe and strong. First Bedesten comes with the ottoman period. There were a lot of bedesten building in 15. And 16. Centuries. But there were not many Bedesten building in 17. Century. Esad Pasha Caravansary in Damascus was a last work of art taking old Turkish bedesten architecture as an example in 18. Century and using local style. Damascus’ commercial life in this period needed a lot of caravansary buildings. We should also remember Hanü’l-Harir, built by Derviş Pasha in 980 (1572) and caravansaries built by Süleyman Pasha in 1144 (1732) and by Esad Pasha in 1165(1752)⁴² .

18. Abdullah Pasha Madrassah:

It built in 1770 Ottoman governor Abdullah Pasha.

19. Cibali Meshed:

This ottoman building was built in 1797.

20. Musalla Kapısı Mosque:

We don’t know the certain building date but it was regenerated in 1802.

21. Busrevi Mosque:

It built in 1824 by Damascus governor Bilani Mustafa Pasha in sultan II. Mahmut’s period.

22. Nablusi Mosque:

This Ottoman building was built in 1858.

23. Hamidiye Mosque:

The building started in period of Sultan II. Abdülhamit by Damascus governor Mehmet Pasha and finished in period of Sultan II. Abdülhamit by Vali Reşid Pasha. So the building date is between 1780 and 1884.

24. Mithat Pasha Bazaar:

It built in 1878 in Sultan II. Abdulhamid’s period by Damascus governor Mithat Pasha.

---

⁴² R.Hartmann, Şam Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.306.

25. Zeyt Caravansary:

It was in Mithat Pasha bazaar.

26. Coha Caravansary:

It is also in Mithat Pasha bazaar.

27. Mülkiye High School:

It built in 1887 by Sultan II. Abdulhamid.

28. Sait Pasha Mosque:

It built in 1891 by Mehmet Sait Pasha.

29. Ottoman Hospital:

In the reign of Second Abdulhamit's period, by governor Hüseyin Nazım Pasha, in 1899, it was built. It is known as Hamidiye Guraba Hospital. Except this hospital, in Damascus, in Ottoman period "Damascus centre military hospital" was opened in Damascus in 1903. This school moved to Guraba Hospital's garden in 1914⁴³.

30. Hicaz Station:

Because of Hicaz railways this was built by governor Hüseyin Nazım Pasha in period of Sultan II. Abdulhamit in 1900. There are so many books about this station so we didn't give a lot of information.

31. Tağdil Masjid:

This was built in 1901.

32. Merci Meydanı Telgraf Sütunu (Merce Monument) :

In the reign of Sultan II. Abdulhamid's period, for the memory of the telegraph line between Damascus and Medina , it was built in 1907 it has a model of Istanbul Yıldız Mosque on it.

33. Izzet Pasha Headquarters :

It built in 1910 by one adjutant of Sultan II. Abdulhamid, Izzet Pasha.

34. Faculty of Law:

It was founded in Beirut in 1913, and moved to Damascus during the Governor Hulusi Bey period in 1914.

---

⁴³ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi**, Turkish Historical Society, Ankara, 1999, p.6-16

During Ottoman rule, naturally, there were also many Turkish neighborhoods in Damascus. Therefore, aside from the above-mentioned works that belong to the Ottoman era, it is possible to stumble upon many Ottoman houses, and Ottoman streets in Damascus. Moreover, works of the Turkish period that belong to the Ottoman era are not only present in Damascus, but also in many settlements around Damascus.

Indeed, Evliya Celebi, in the information provided about Damascus in 1672, also talks about many tekke, mevlevihane, darülkurra and other structures in the city. *"...It has 2100 dervish lodges. Most famous of these are Sheikh Arslan, Abdulkadir Ceylani lodges. There is a mevlevihane next to the Mencik pavilion. There are 40 darülkurra 700 children's school, and 75 soup kitchens. They have plenty of blessings to people passing by. There are 3 insane asylums and a healing residence. There are many Damascus fools. It is a place of Chant and Awrad, but not a place of denial. Ten thousand pennies worth of medicine and drugs are spent on this hospital every year. Beds, sheets, quilts are very clean. So much so that they are not even present in the palaces of chief men. It has 70 caretakers. Three times a day, in order to lighten the sorrow of the patients, singers with beautiful voices, saz players give concerts....."*⁴⁴.

Again in the information given for this period, Evliya Celebi mentions of the baths in the city. *"...There are baths: There is the Sinaniyye bath, Treasurer bath, Small bath ..."*. Also, the inns in the city are also very important, and Evliya Çelebi mentions the following about these *"...There are 240 inns in Damascus. Most famous inns are the Koca Lala Pasha inn located in the horse market (there is a masjid in its court, it has a stable of two thousand horses), Dervişiyeye inn, Sinaniyye inn, Silk inn (all the silk sold in bought in this country is sold here by weighing), Muhtesip inn (all food and drinks are weighed here). Şahbender inn, Customs inn, Sulaymaniyah inn is also very prosperous and famous ..."* says Evliya Çelebi...⁴⁵.

Evliya Çelebi provides the following information about the coffee shops in the city. *"...There are 217 coffeehouses in the city, and the famous ones are, Çadircular Harrat's, Fahhamin, Türkmaniye, Sipahi Addasiyye, Mehkeme, Sükkeri Nağif coffeehouses. Mansıp coffeehouse takes ten thousand men. But it is not a masonry dome coffee, such as the others. There*

---

⁴⁴ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Onüçüncü Kitap, translator: Zuhuri Danışman, İstanbul, 1971,p.268-269

⁴⁵ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Onüçüncü Kitap, translator: Zuhuri Danışman, İstanbul, 1971,p.269

are tall trees next to it. Coffee is cooked at four locations. If criminals come to this coffeehouse, they do not receive a prosecution. Fish are caught from the rivers that flow inside. Cups are left in the running water; the coffee maker collects the coffee-cups colander down the river. İğneciler coffeehouse is also famous. The coffee and the tea, Badyan, salep, drinks, pure milk, cheese, paluze cannot be found at a coffeehouse....”⁴⁶.

Evliya Celebi provides the following information on the trade places and bazaars in Damascus. “...Birds sang in the rose gardens on the one side, and the flow of the water from the ornamental fountains fed the souls. In the suburbs of the four sides of the castle, there are ten thousand palaces and houses. Each one is in a garden. The length and width of this suburb is two and a half hours. There are 6300 shops in the suburbs. Sinaniyye market belongs to the Yemen conqueror, Sinan Pasha. There is no such Sarachane in another country. Lighter market, Sipahi market, Koca Mustafa Pasha market, Zarbun market, Horse market, Perfume makers market, Itriyat market, women's market, Fahhamin market, willows market, Hayyat market are the famous markets. Its Subaşı, with two hundred kavass and levend, protects seventy avenues and 3800 short streets. The doorman and guards sum up to nine thousand. They are all under the command of the Subaşı. The city's garbage is burned in the baths. It is a city with very clean streets. Eight rivers flow in the city of Damascus. These waters come from Kaha behind the Kaysun mountain to the west of Damascus, roars in the Mize channel and are divided into eight when they arrive at the gardens next to the city. Their names are (Ayni Bereda and Berida, Nura. Kanatül, Mjze, Benyas, Kasta river, Ayni Beşfir and Adıyye) rivers. These waters are undrinkable. After leaving the city, these rivers disappear in the Melek-Ahmed Pasha's farm. They call this river that flows from the Mize channel to the skirts of the Kaysun mountain to the Salihyye city, the Guta river. It divides into five, and waters the Salihyye town. This great fountain belongs to Yavuz Sultan Selim...⁴⁷.

Before Evliya Çelebi, in the years of 1617 –1618 an English traveller named William Lightgow had admired Damascus and he reported that

---

⁴⁶ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Onüçüncü Kitap, translator: Zuhuri Danişman, İstanbul, 1971,p.269

⁴⁷ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Onüçüncü Kitap, translator: Zuhuri Danişman, İstanbul, 1971,p.269.

bazaar places and the places of producing had similar features in Europe's atrwerp and in Damascus 'bedestens'.⁴⁸

CONCLUSION

In fact, the Ottoman state, management style in Syria was based on these two principles.

1. Non-Muslim peoples, have been evaluated in accordance with the interests of the Ottoman

2. Ottoman administration in philosophy, religious nationality is in the foreground, the people in the region, Muslims and those living in the region two main groups, including Orthodox are treated accordingly. Other minorities are gathered around their religious leaders and are treated accordingly. During this period, each group was in court and trial procedures are according to their religious principles⁴⁹.

Therefore Ottoman Muslims have not subject to any discrimination of people living in this region and it is also because they show tolerance for religious groups is political of the Ottoman era in Syria and the Arab world and national structure unchanged. in the period they dominated the region for the Turks have made a kind of protective role. Ottomans, after withdrawing from the Arab world politics, have left a significant mark on the military and architectural issues⁵⁰.

If carefully, there is a significant Turkish presence in the area since about 1200 years. The number of Turkish period as a result of course was perhaps beyond the scope of this paper will be detached and body will be subject to a wider working width in the works.

As the region's center of Damascus, it has an important position. Thus, during the period of Turkish rule in Damascus it is possible to see examples of all his works. In this context, it lasts a long time over the mosque by the Turks in Damascus, madrasas, mosques, tombs, inns, baths, ribat, caravanserais, bazaars, fountains, waterways, civil architecture, government mansions, hospitals, police stations, walls, roads, railways, in various stages

---

⁴⁸ William Lithgow,;, **The total Discourse of the Rare Adventures**, London, 1640, p.201. For more information ,pls. Look at Tanju Sarı; **Gezginlerin Gözüyle Bir İmparatorluk**, İstanbul, 1998, p.74

⁴⁹ Filip Hitti, **Târîhü Suriye ve Lübnan ve Filistin**, Tercüme: Kemal el-Yazıcı, Darü's-Sakafe Beyrut, 1983, C.II, p.313.

⁵⁰ Filip Hitti, **Târîhü Suriye ve Lübnan ve Filistin**, Tercüme: Kemal el-Yazıcı, Darü's-Sakafe Beyrut, 1983, Vol. II, p.317.

of the recent military and civilian schools and so on. materials were brought into the body.

Most of these works was transferred to the present day. Some harab to the extent that the recognition. However, it is transferred to the next generation of conservation of these works are very important in all respects. With these considerations, the protection of the Turkish works of architecture that has an important place in Damascus, bears a vital importance for the transfer of our common heritage for our future generations. Situation in Syria today has become much more complicated and worse. Turkey not only works, many other work has been greatly damaged due to the long period of turmoil and war. Protection works here should only be a matter of State of the Republic of Turkey is not the whole world.

REFERENCE

I- ARCHIVE RESOURCES

The Prime Minister's Ottoman Archives

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı, Dosya No: 84, Gömlek No: 74

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No: 277, Gömlek No:38

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No: 28, Gömlek No: 31

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, Dosya No: 22, Gömlek No:100.

Sadaret Umum Vilayet Evrakı, Dosya No: 476, Gömlek No: 69

Yıldız Perakende Baş kitabet Dairesi Maruzat, Dosya No:52, Gömlek No: 59

National Library of Turkey

H.1311 (1894) Tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi

II. ACADEMIC RESEARCH AND STUDIES

ATALAR, Münir, **Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Sure Alayları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1991

BAZİLİ, **Suriye ve Lübnan ve Filistin Tahte'l-Hükmi't-Türkî Mine'n-Nahiyeteyni es-Siyasiyeti ve't-Tarihiyeti**, translateor: Yusr Cabır, Darü'l-Hadese Beyrut, 1988

ÇAŞİN, Mesut "Suriye Arap Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri", **Avrasya Dosyası**, II/3, Ankara, Sonbahar 1995, p. 56

CÖHCE Salim, Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hakimiyetinin Tesisi”, **Ortadoğu’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri**, C.I,V.I,Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, p.139-164

EVLİYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Onüçüncü Kitap, translateor: Zuhuri Danışman, İstanbul, 1971

FAROQHİ, Suraiya, **Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995

HARTMANN, R., “Şam Maddesi”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11,Milli Eğitim Bak. Yay, Ankara, 1997, p.303

HİTTİ, Filip, **Târîhü Suriye ve Lübnan ve Filistin**, C.II, Tercüme: Kemal el-Yazıcı, Darü’s-Sakafe Beyrut, 1983

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **Suriye’de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999

KİRİŞCİOĞLU, Fatih, “Suriye Türkleri”, **Avrasya Dosyası**, II/3, Ankara, Sonbahar 1995, p. 132-133

LITHGOW, William; **The total Discourse of the Rare Adventures**, London, 1640

MANAZ, Abdullah, **Suriye’nin Başkenti Şam’da Türk Dönemi Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

ÖZTÜRK, Nazif “Suriye Türkleri”, **Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayısı II**, Yıl 3, Sayı 16, Ankara, Temmuz - Ağustos 1997, p. 1677-1678

SARI, Tanju, **Gezinlerin Gözüyle Bir İmparatorluk**, İstanbul, 1998

ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kamûsü’l-‘alâm**, IV, İstanbul,1306, p.2824-2830.

ŞEYH AHMED el-BEDİRÎ el-HALLÂK, **Berber Bedirî’nin Günlüğü 1741-1762 / Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar**, translator: Hasan YÜKSEL, Ankara, 1995

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kır ve şehir nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oymaklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.

10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.

11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.

12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundaries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundaries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The social structure of the region, social strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the features of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, marriage and death related customs- kitchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be written, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exegerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.